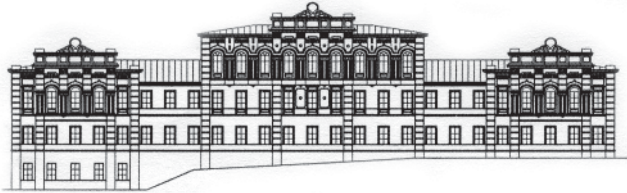

Міністерство культури України
Харківська державна академія культури

Вісник

Харківської державної
академії культури

Збірник наукових праць

За загальною редакцією В. М. Шейка

Засновано в 1999 р.

Випуск 42

Харків, ХДАК, 2014

УДК [316.45/6:65.012.32](075.8)

Засновник і видавець —
Харківська державна академія культури
Друкується за рішенням ученої ради
Харківської державної академії культури
(протокол № 6 від 27.12.2013 р.)

Затверджено Постановою ВАК України:
16.12.2009 р. як фахове видання з історичних наук (№1-05/6);
10.02.2010 р. як фахове видання з педагогічних наук (№1-05/1)
10.02.2010 р. як фахове видання із соціальних комунікацій (№1-05/1)

Редакційна колегія:

В. М. Шейко, доктор історичних наук (відповідальний редактор);
Н. М. Кушнарєнко, доктор педагогічних наук
(заступник відповідального редактора);
Г. Г. Асєєв, доктор технічних наук;
І. О. Давидова, доктор соціальних комунікацій;
Т. О. Дмитренко, доктор педагогічних наук;
Л. А. Дубровіна, доктор історичних наук;
В. О. Ільганаєва, доктор історичних наук;
В. В. Калініченко, доктор історичних наук;
С. Г. Кулєшов, доктор історичних наук;
М. І. Лазарєв, доктор педагогічних наук;
І. Я. Лосієвський, доктор філологічних наук;
С. В. Потрашков, доктор історичних наук;
А. О. Рижанова, доктор педагогічних наук;
М. С. Слободяник, доктор історичних наук;
А. А. Соляник, доктор педагогічних наук;
О. О. Тортіка, доктор історичних наук;
Л. Я. Філіпова, доктор педагогічних наук;
Т. Д. Булах, кандидат педагогічних наук (відповідальний секретар).

Вісник Харківської державної академії культури. Вип. 42 : зб.
В36 наук. пр. / М-во культури України, Харк. держ. акад. культури ; відп.
ред. В. М. Шейко. — Х. : ХДАК, 2014. — 299 с.

УДК [316.45/6:65.012.32](075.8)

У науковому збірнику розглядаються методологічні, історичні, теоретичні, методичні й організаційні проблеми інформаційної, бібліотечної діяльності; сучасні тенденції розвитку педагогіки, інформатики та наук соціально-комунікаційного циклу.

Для науковців, викладачів, аспірантів, докторантів, працівників сфер педагогічної, інформаційної та соціально-комунікаційної діяльності.

© Харківська державна академія культури, 2014

Перший розділ

Теорія та історія культури

ПОЛІЕТНОСФЕРА ЯК ОСНОВА ІНТЕРІСНУВАННЯ АРХЕТИПІВ КОНТИНУУМУ СУЧАСНИХ КУЛЬТУР

Розглядаються змістові, географічні, біосферні, етнічні й інші аспекти формування поліетносфери як особливої оболонки геосфери, земної поверхні. Головна увага при цьому приділяється взаємозв'язку поліетносфери з процесами інтересування різноманітних архетипів суцільної палітри сучасних культур.

Ключові слова: культура, поліетносфера, інтересування, архетипи, континуум, життя, ноосфера, природа, біосфера, етногенез, соціогенез, пасіонарність.

Рассматриваются содержательные, географические, биосферные, этнические и другие аспекты формирования полиэтносферы как особой оболочки геосферы, земной поверхности. Главное внимание при этом уделяется взаимосвязи полиэтносферы с процессами интереса к различным архетипам сплошной палитры современных культур.

Ключевые слова: культура, полиэтносфера, интересование, архетипы, континуум, жизнь, ноосфера, природа, биосфера, этногенез, социогенез, пассионарность.

Informational, geographical, biospheric, ethnic and other aspects of formation of the polyethnosphere as the special earth's surface are examined. The attention is paid to the interconnection of the polyethnosphere with the processes of the inter-existence of various archetypes of the continuum of modern cultures.

Key words: culture, polyethnosphere, inter-existence, archetypes, continuum, life, noosphere, nature, biosphere, ethnogenesis, sociogenesis, passionarity.

Мета статті — проаналізувати змістове розуміння поняття поліетносфери як особливої, своєрідної й неповторної оболонки Землі, земної поверхні, яка, до речі, має багатобарвні й різноманітні як рослинний, так і тваринний світи. Водночас ідеться про геологічні, географічні, біологічні, біосферні, етнічні й інші аспекти формування поліетносфери.

Формування поліетносфери — багатогранний, надзвичайно складний і самоорганізаційний процес земної цивілізації [4]. Саме його функціонування є фундаментальною основою інтересування архетипів різноманітної палітри численних культур сучасного світового співтовариства. У свою чергу, інтересування континууму сучасних культур є підґрунтям для співпраці діалогу й полілогу культур народів світу, як запоруки миру і злагоди на Землі [3; 8; 10; 13; 16; 19; 20; 22].

Основна одиниця вимірювання історії — етнос [18]. Він може бути малим і великим, як китайці, росіяни, бенгальці, араби. Елементом його структури є субетнос, який спочатку може забезпечувати виникнення етносу. Деякі етноси не живуть ізольовано один від одного, вони утворюють своєрідну етнічну галактику. Відповідно до положень Гумільова, етнос не є вигаданою категорією або філософським узагальненням тих чи інших особливостей людей, це даність, що виникає безпосередньо у відчуттях, як світло, тепло, електричний розряд, тому вивчати поліетносферу слід як одне з явищ природи, біосфери, а не як гуманітарну концепцію. Етноси не існують ізольовано, окрім реліктових племен, але і там проблем позаетнічного існування окремих осіб не виникає — їх там просто не може бути, тому що вигнанець, позбавлений етносу — батьківщини, підтримки колективу — приречений у суворих умовах на загибель.

Однак етноси, які безпосередньо досліджують етнографи, — лише залишки тривалих фаз розвитку, причиною яких є, як уже зазначалося, «вибух» пасіонарності, результат нерівномірного поширення на Землі енергії живої речовини біосфери. «Вибух» на поверхні земної кулі — своєрідна мутація, що зумовлює розвиток вільної енергії поштовху біосфери, здатної виконувати роботу, яка виявляється в етносах і живій навколишній природі в сторону, зворотну принципу ентропії. Інакше кажучи, процес етногенезу компенсує згасання енергетичного заряду або удару біосферного запасу на Землі й у Космосі, перетворюючи інерцію спаду на свою протилежність — життя і боротьбу людей.

Потім відбувається розширення ареалу дії активного етносу, початок відліку його віку — формоутворення, кристалізація, спрощення структури, яка через 600 років після появи стає занадто складною, стабілізація соціогенезу, потім одне-два століття «кровопускань» (перебільшень, шоку), вихід до інерційної фази і встановлення гармонічної рівноваги, гомеостазу, «очікування» нового витка вібрації біосфери. Наприкінці існування етнос перетворюється на ізолят, етнічний колектив із примітивним рівнем існування.

Видатні вчені-історики, завдяки своїм методикам, визначили тривалість початкового розвитку етносу, точніше, історичний період формування «свіжого» народу і його політичної системи, в 300 років. Потім відбувається чергування підйомів і занепадів — теж протягом 300 років, далі послаблення життєдіяльності, що сприяє впорядкуванню свого життя до того, що А. Тойнбі назвав «брейкдаун» («брекдаун» у біологів). Нарешті, настає остаточний занепад волі й поступове сповзання «до прірви життя». Цей процес характерний для всіх народів.

Відповідно до Гумільова, нові етноси не виникають у монотонних ландшафтах — наприклад, суцільний степ — одноманітний простір,

суха рівнина не сприяли генезису жодного народу, як і зона тайги. Етноси виникають на межі ландшафтних регіонів, у зоні етнічних контактів, де відбувається інтенсивна метисація. Проте остання не є причиною виникнення етносу, але надає антропологічний матеріал до самої форми контакту і його еволюції. Сприяє зародженню етногенезу сполучення різних культурних рівнів, типів держави, несхожих традицій. Загальним для історії є принцип розмаїтості, який стає синхронним відтворенням мозаїчності Землі, її поліетносфери.

Гумільов пропонує розглядати як досліджуване явище планетарного, згідно з Вернадським, масштабу саме етносферу (поліетносферу) — особливу оболонку геосфери, земної поверхні — рослинний і тваринний світи, геологічні й інші процеси, клімат, води і все інше, що супроводжує життя. На нашу думку, поліетносферу доцільно розглядати як одну з оболонок Землі, але зважаючи на численні відмінності під час взаємодії етносів з природним середовищем [19]. Міжетнічні й історичні процеси відбуваються завдяки участі природного, зокрема й мутаційного, фактора. Отже, поліетносферу можна розуміти як серію процесів виникнення етносів у певних регіонах: етногенез, розширення первинних субстратів, перетворення їх на складову етнічної історії людства і дисоціації етносів, тобто розпадання етнічних колективів. Це не пов'язано із загибеллю осіб етносу, що зникає, а є рекомбінацією, «перетасовуванням» популяцій людей — інкорпорацією їх до нового етносу [19].

Загасання етносів у поліетносфері відбувається дуже повільно, оскільки запас енергії, а також створена працею людей матеріальна і соціальна база розвитку, політичні структури, досвід управління й інші атрибути громадської організації етногенезу протистоять тенденції занепаду.

Гумільов розробив проблему варіантів етнічних контактів на територіях, заселених різними етносами і розрізняє чотири варіанти: *співіснування, асиміляцію, метисизацію і злиття*. Останній реалізується під час контактування, коли забуваються традиції обох первинних компонентів і виникає третій, новий етнос. Це, по суті, головний варіант етногенезу. У будь-якому разі, саме так виникли, наприклад, російський етнос або США. Але зазвичай такий варіант етногенезу в історії спостерігається не часто.

За рівнем співучасті етносів у контактних утвореннях Гумільов розрізняє декілька можливих варіантів. Один із них — варіант «ксенії», коли два різних за динамікою етноси потрапляють до одного соціального організму, наприклад, фламандці та валлони в Бельгії. Варіант «химери» — коли один етнос на етапі спаду іншого привласнює нішу ослабленого етносу і починає функціонувати в ній у межах дисонансу, тобто руйнації навколишнього середовища,

рідного для кризового етносу. Варіанти другого рівня, негативні і для етногенезу, і для вчених, які вивчають проблеми контактів і взаємодій приймають сторону одного з етносів, Гумільов розглянув на матеріалі Старого і Нового Світу [5; 6].

Отже, є необхідний інструментарій для подальшого вивчення народів у поліетносферній оболонці земної кулі.

Таким чином, саме функціонування поліетносфери стає підґрунтям інтересування різноманітних архетипів суцільної палітри сучасних культур світу.

Як відомо, культура — потужний чинник людської діяльності: вона наявна в усьому, що ми бачимо і відчуваємо, і все, що ми бачимо і сприймаємо, потрапляє до нас забарвленим очікуваннями та схильностями. Їх основу становить наша культура: ми бачимо світ крізь призму нашої культури.

Незважаючи на те, що існуючі нині живі культури зазнають сильного тиску з метою їх нівелювання й уніфікування, вони відрізняються між собою цінностями, поглядами й уявленнями про людину і космос. Розмаїття культур заслуговує на те, щоб ознайомитися з ним ближче, оскільки воно формує настанови і поведінку людей кожної окремої культури. Більше того, впливаючи на всі інші культури, кожна з них також формує відносини в усьому полікультурному світі [20].

У процесі історичного розвитку виникало своє бачення світу, яке створювали великі культури людства. На початкових етапах розвитку світ бачився анімістичним: душі мали не лише люди, але і тварини, рослини — усе в природі було живим. Джерело в савані викликало побожний страх перед духами і силами природи, а також перед душами померлих; олень, котрий випадково потрапив до людського поселення, ототожнювався з духом предка, який завітав до рідних; грім уважався знаком Праматері або всемогутнього Батька. Протягом усієї писемної історії традиційні культури наповнювалися розповідями про чуттєве сприйняття невидимих істот, що перебувають у символічній ієрархії.

Класична культура Давньої Греції замінила оснований на міфі погляд на світ на концепції, підґрунтя яких становили міркування, хоча останні нечасто перевірялися за допомогою експериментів і спостережень. З біблійних часів на Заході й протягом декількох тисячоліть на Сході в поглядах людей домінували настанови та образи релігії (або інших прийнятих систем вірувань). Цей вплив значно зменшився у XVI і XVII стст., коли в Європі виникла експериментальна наука. За останні три століття науково-технологічна культура стала домінувати над міфологічними і релігійними поглядами середньовіччя, хоча і повністю не витіснила їх.

У ХХ ст. науково-технологічна культура Заходу поширилася по всій земній кулі. Незахідні культури нині вирішують дилему: долучитися до західної культури або замкнутися і продовжувати традиційне існування, зберігаючи звичний спосіб життя, діяльність і культури.

Західна культура — індивідуалістична й персоніцентрична — вважає священними особисті цінності, свободу та прагнення до щастя. Природа й усі істоти існують, переважно, для блага людини. До того ж західна культура прагматична: вона ігнорує значну частину того, що не можна побачити або схопити [25]. Винятком є іудеохристиянська система вірувань з її трансцендентним Богом, сонмом святих та інших потойбічних істот і вірою в безсмертну душу. Що стосується духів, як і інших нематеріальних і невидимих сутностей, перед котрими благоговійно схиляються традиційні культури, то прибічник західної культури з науковим складом розуму їх просто відкидає як забобони, хоча широкі маси населення нерідко мають протилежні погляди (наприклад, згідно з даними повідомлення в грудні 1995 р. в журналі «Life», 69% американців вірять в існування ангелів).

У Південній Америці виник новий різновид культурного націоналізму. Латиноамериканців обурює їхня залежність від Північної Америки, вони невдоволені своєю роллю споживачів, а не творців культурних течій, що формують сучасний світ. Домінування іноземної культури переживає агонію й в умонастроях освічених арабів, вони сприймають західну традицію як елемент гегемонії Заходу над їх країнами. Араби усвідомлюють себе пасивним учасником інтеркультурного діалогу, який пов'язує їх майже винятково із Західною Європою і Північною Америкою [25].

Індія і країни Південної Азії, хоча й продовжують контактувати з британською культурою, асимілюючи багато її відмітних ознак, почали активно захищати власну культурну спадщину. У Росії набутий великий історичний досвід амбівалентного ставлення до західної культури; таке ставлення зберігається і донині. Його головні особливості — визнання досягнень Заходу як у технологічному прогресі, так і у високій культурі, але водночас — побоювання, що ці досягнення можуть знищити російську культурну спадщину і таким чином позбавити російський народ його самотності.

Поклоніння західній культурі поряд із побоюванням характерне й для молодих африканських націй Сахари: активно споживаючи індустріальну культуру, вони водночас докладають значних зусиль для захисту своєї культурної спадщини. Африканські інтелектуали шукають основи своєї расової самотності, а їхні лідери прагнуть зміцнити національну самосвідомість своїх народів.

Контрасти із західними підходами бачення світу і себе цілком реальні, хоча і не завжди усвідомлюються. Наприклад, латино-

американці мають розвиненішу духовність, ніж населення США і Канади. Це пояснюється тим, що трансценденталістські елементи латиноамериканської культури тяжіють до XV ст. Для всієї Південної Америки католицька схоластика європейського середньовіччя була чимось більшим, ніж просто монастирською філософією: відіграючи роль когнітивної системи, внутрішньо властивої державі й суспільству, вона керувала всіма аспектами життя. Латиноамериканців навчали, що щастя посилається як милість Бога, яка, у свою чергу, є винятковою прерогативою католицької церкви. Не дивно, що визнання авторитету церкви, так само як вірність королю і покора Богові, стали аксіомами в повсякденній моралі.

Трансценденталізм, хоча й у різних формах, — це відмітна ознака індуїстської й буддійської культур на індійському субконтиненті. Корінним культурам Чорної Африки завжди були властиві спіритуалізм і анімізм — ці елементи не знищили ні фанатизм християнських місіонерів, ні маркетингова пропаганда транснаціональних корпорацій.

Східне мислення зберігає багато особливостей своїх традиційних вірувань. Широкий спектр культур, що виникли в Китаї протягом останнього тисячоліття, сформувався під впливом натуралізму Лао-цзи, соціальної дисципліни Конфуція і вчення Будди про особисте вдосконалення. У XX ст. ці культурні джерела поділилися на численні течії, зумовивши виникнення ортодоксального напряму маоїстського янана, прагматичної культури гонконгського конгдао, а також суміші натуралізму, конфуціанства і буддизму, характерної для культури сучасної Японії. Оскільки конг-даосистське і японське відгалуження китайської культурної традиції надавали переваги конкретному і практичному, не дивно, що суспільства, в котрих ці традиції набули значного поширення, доволі легко приймають і навіть удосконалюють західні технології. Означені культури «модернізувалися», але не зазнали вестернізації. Їх власний різновид модернізму зберігає культурну специфіку — саме тому східні трудові навички і групові пристрасі не можна легко й просто експортувати до Європи й Америки.

Яким чином усі ці, настільки різні, культури можуть співіснувати на нашій невеликій планеті, де все взаємозалежне — невідомо. Зрозуміло, що кожна культура має самостійно розвиватися, шануючи свої історію й традиції, але водночас еволюціонуючи до цінностей і поглядів, що дозволяють їй прихильникам жити в гармонії з іншими культурами та природою. Така основна вимога. Сутічка між культурами значно небезпечніша для світу в глобальному співтоваристві, ніж збройний конфлікт між будь-якими націями-державами.

Якщо не відбудеться позитивних зрушень, спільноти, що належать до західної культурної сфери, опиняться на межі ката-

строфи, яка назріває у відносинах з ісламською, православною християнською, китайською, латинською й іншими культурами, де дотримують відмінних від західно-християнських цінностей і поглядів. Переконливим прикладом, що підтверджує реалістичність такого сценарію, є балканська «гаряча точка». Коли в XV ст. Оттаманська імперія вторглася до Боснії, то додатково до двох культур, що існували на Балканах після поділу Римської імперії при Константині — римсько-католицької і греко-православної — додався третя, тобто іслам. Відтоді між цими трьома культурами періодично відбуваються сутички. Після розпаду Югославії, свого часу об'єднаної Тіто під прапорами комунізму, взаємна нетерпимість цих трьох культур призвела до кривавих сутичок у 90-х рр.

Але сценарій «Захід і весь інший світ» — не тільки потенційна можливість. У людей різних світових культур є багато спільних інтересів стосовно навколишнього середовища та інших проблем. Для них надзвичайно важливим є те, щоб відмінності в культурних цінностях і цілях не стали на заваді тим сферам, у яких їх інтереси збігаються.

Для позитивного розвитку світових культур важливим є ефективніше і відповідальніше використання сформованих нині інформаційних і комунікаційних систем. Останні можуть об'єднати людей у межах певної культури, як і людей, що належать до різних культур. Тісніші зв'язки дозволять послабити ворожість, знизити потенціал конфлікту, зміцнити взаєморозуміння. Взаємні зв'язки допоможуть людям різних культур виявити спільні інтереси і нададуть змоги обопільно гармонізувати їхні цілі.

Однак на шляху вільного потоку інформації в межах усїєї земної кулі існують перешкоди, які не так просто подолати. Журналістам, котрі публікують повідомлення і статті на теми, небажані для місцевої влади, загрожують, створюють перешкоди в роботі, заарештовують, б'ють, викрадають і навіть убивають. Пресу і засоби зв'язку забороняють або знищують. Міжнародна мережа свободи слова й обміну думок (IFEX) отримує щорічно від журналістів понад 1500 скарг і публікує понад 1000 тривожних повідомлень; 500 скарг стосуються насильницьких дій щодо корпунктів, зокрема захоплення помешкань, підпали і вибухи бомб, тимчасове припинення видань, заборони, цензура, фінансовий тиск і сваволя з боку правоохоронних органів [26].

Преса, яку місцеві влади постійно контролюють, не може бути надбанням народу. В усіх країнах світу, що розвиваються, прості люди, особливо жінки, не мають доступу до засобів масової інформації. Африканські й латиноамериканські жінки працюють у полі, вдома доглядають дітей, їх думкою ніхто не цікавиться. За таких обставин колосальний потенціал сучасних глобальних комунікаційних мереж залишається невикористаним.

Виявити й ефективно охопити єдність у різноманітні культур можливо тільки в разі, якщо народи знатимуть один про одного, створюватимуть те, що їх об'єднує, виявлятимуть способи співробітництва для досягнення спільних цілей. Народам і культурам необхідно вийти за межі стадії однієї лише толерантності, якщо така існує, і розпочати активне взаємне співробітництво. Щоб такий перехід відбувся, необхідне розуміння, спричинене контактами і досягнуте за допомогою комунікації.

Таке співробітництво вможливило б підняття сучасного світу на новий, вищий рівень співіснування, що, у свою чергу, започаткувало б глобальне інтеріснування [1–3; 7; 8; 10–17; 20; 22–24] і формування нової поліетносфери [19].

Інтеріснування передбачає активну участь замість пасивних, суто толерантних відносин. Інтеріснування має на меті не просто життя поряд, а активну співпрацю. Усередині соціальних груп інтеріснування завжди простежувалося; навіть у традиційних суспільствах життя взаємозалежне і ґрунтується на досягненні спільних цілей.

У сучасному світі регіональна, економічна, соціальна й політична інтеграція діють як рушійна сила, що стимулює суверенні нації-держави до ширших форм інтеріснування. Прикладом може слугувати Європа. У таких настільки різних сферах, як економіка, фінанси, захист навколишнього середовища, розвиток технології та національної оборони, держави — члени Європейського Союзу невинно, хоча і не без вагань, наближаються до ери інтеріснування.

На початку нового тисячоліття настав час надати інтеріснуванню в регіональному масштабі нового, глобального виміру. Інтеріснування охопило всю планету: кожні держава-нація і регіональне співтовариство є залежними від інших держав і співтовариств як у плані свого економічного й екологічного добробуту, так і територіальної безпеки. У всіх означених сферах існує повна гармонія інтересів. Отже, відносини між окремими націями і між групами, інтегрованими в регіональному масштабі, повинні використовувати логіку взаємної участі, а не пасивної й індиферентної толерантності.

Логіка інтеріснування — це ви і я, вони і ми. Вона замінює ідею егоїзму і винятковості, що визнає тільки «я або ви», «ми або вони». Логіка участі має передусім характер «долучення»; гру з «нульовою сумою» («Я виграю, ви програєте») між суперниками вона заміняє на гру з позитивною сумою («Я виграю, ви виграєте») партнерів. Доки кожний із гравців убачає свій інтерес у поразці іншого, перемога одного означатиме програш іншого (сума виграшів одного і програшів іншого дорівнюватиме нулю). Але коли гравці відчують себе партнерами, мета яких — вищі цілі, вони усвідомлять, що їхні інтереси

збігаються, почнуть грати в гру, в якій сума вигравшів і програшів позитивна: виграш одного означає виграш іншого.

Ігри з позитивною сумою існують навіть у таких традиційно консервативних сферах, як банківська справа. Мікrokредити, розмір яких досягає іноді лише п'ятьох доларів, уже допомогли 8 млн сімей у різних країнах світу. Очікується, що до 2005 р. позиками зможуть скористатися до 100 млн сімей. Піонерами створення мікrokредитів були такі організації, як «Гремін-Банк» у Бангладеш та Асоціація жінок, що розпочали власну справу в Індії. З 1996 р. «Гремін-Банк» видає позику терміном на один рік у розмірі 120 дол. для започаткування власної справи: придбання корови або швейної машинки. Нині 99% виданих позик повернуті завдяки простій, але ефективній постановці справи. Створюється група однотипних позичальників, яка вивчає план повернення позик і бере на себе відповідальність за їхнє ефективне використання. Група сама вибирає своїх членів, вивчає і схвалює їх проекти й навіть може допомогти повернути позику. Така група на практиці реалізує гру з позитивною сумою — інтерісування [26].

Більшість ігор з позитивною сумою характерні для міжнародної сфери. Головні з них — світ і безпека, планування сім'ї, економічний розвиток і здорове навколишнє середовище. Грати в такі ігри означає знищувати ядерну, біологічну, хімічну зброю, а також найсмертоносніші види звичайного озброєння і створювати спільну систему збереження миру на Землі, зменшувати народжуваність у регіонах, де вона надмірна, спільно використовувати корисні ремесла, технології та капітал з біднішими або розвиненими меншою мірою партнерами, інвестувати в такі галузі, як освіта, *зв'язок і розвиток людських ресурсів*, а також на будівництво економічної та соціальної інфраструктур, дотримувати балансів і порогів, життєво важливих для цілісності природи.

З властивою інтерісуванню логікою активної участі воно створює основу для використання взаємозбагачувальних додаткових аспектів у розмаїтості культурних сприйнятів. Різні культури можуть співпрацювати на взаємовигідних основах, підтримуючи і розвиваючи загалом той багатокультурний світ, складовою якого є кожна культура.

Працювати на благо системи, до якої ми належимо — у наших спільних інтересах, що називається терміном «інтерісування» («inter» латинською означає «між», «серед», а «esse» означає «існувати», «бути»). Складаючи латинські слова разом, одержуємо «interesse» — корінь сучасного слова «інтерес»). Це дозволяє звернутися до джерел і переконатися, що логіка інтерісування визначає найзначущіші інтереси в культурно диверсифікованому, але соціально, економічно й екологічно взаємозалежному світі.

Нині нетерпимість згубна, але однієї лише толерантності недостатньо. Перехід від співіснування великих держав до культурного інтерісування — одна з найнагальніших вимог сучасного глобалізаційно-цивілізаційного світу.

Таким чином, аналіз процесів формування поліетносфери свідчить, що ці планетарні явища забезпечують існування життя як такого на Землі. Завдяки означеним процесам створюється середовище для співпраці, співіснування різних етносів, різних народів та їх культур. Окрім того, формування полікультурного світу потребує від людства поважати Природу і співпрацювати з нею. Останнє стає запорукою можливостей подальшого співіснування народів світу, як і земної цивілізації загалом, у добу глобалізму.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бааде Ф. Соревнование к 2000 г. Наше будущее : рай на Земле или самоуничтожение человечества / Ф. Бааде. — М. : Иностр. лит., 1962. — 259 с.
2. Батищев Г. С. Культура вне жизни и жизнь вне культуры / Г. С. Батищев // Культура и судьбы мира. Универсализм регионального / Акад. славян. культуры. — М., 1997. — С. 153–156.
3. Библер В. С. Цивилизация и культура : филос. размышления в канун XXI в. / В. С. Библер // Вестн. Рос. гос. гуманит. ун-та : сб. ст. — М., 1998. — Вып. 2. — С. 9–49.
4. Богуцький Ю. П. Самоорганізація культури: онтологія, динаміка, перспективи : монографія / Богуцький Ю.П. // Ін-т культурології АМУ. — К. : Веселка, 2008. — 199 с. : іл. — Бібліогр. : С. 185–197/
5. Гумилев Л. Н. Ритмы Евразии / Л. Н. Гумилев // Наш современник. — 1992. — № 10. — С. 25–31.
6. Гумилев Л. Н. Этносфера : История людей и история природы / Л. Н. Гумилев. — М. : Экспрос, 1993. — 544 с.
7. Дьяконов И. М. Пути истории: от древнейшего человека до наших дней / И. М. Дьяконов. — М. : Вост. лит., 1994. — 516 с.
8. Киселев Г. С. «Кризис нашего времени» как проблема человека / Г. С. Киселев // Вопр. философии. — 1999. — № 1. — С. 40–52.
9. Кузицын Г. М. Культурный прогресс человечества : проблемы, поиск, решения / Г. М. Кузицын // Культура, искусство, человек : сб. науч. ст., тез. докл. и сообщ. науч.-практ. конф. (25–26 марта 1993 г.) / Перм. гос. ин-т искусств и культуры. — Пермь, 1994. — С. 5–15.
10. Левяш И. Я. Цивилизация и культура: логос, топос, хронос / И. Я. Левяш // Человек. — 1999. — № 5. — С. 43–55.
11. Несбитт Дж. Что нас ждет в 90-е годы. Мегатенденции. Год 2000 / Дж. Несбитт, Г. Эбурдин. — М. : Республика, 1992. — 245 с.
12. Оленев М. В. Информационные основы культурогенеза / М. В. Оленев, Н. А. Сляднева // Культурология : новые подходы. — 1998. — № 3/4. — С. 33–48.
13. Пахомов Ю. Н. Пути и перепутья современной цивилизации / Ю. Н. Пахомов, С. Б. Крымский, Ю. В. Павленко ; НАН Украины, Ин-т мировой экономики и междунар. отношений, Благотворит. фонд содействия развитию гуманит. и экон. наук. — Киев, 1998. — 432 с.

14. Реконструкція світоглядних парадигм (нові тенденції в західній філософії) / В. В. Лях, О. М. Соболев, Я. В. Любимий [та ін.] ; відп. ред. В. В. Лях, НАН України. Ін-т філософії. — К. : Наук. думка, 1995. — 190 с.
15. Социальные отношения: проблемы, перспективы развития : [монография] / [Н. Н. Мокляк и др.] ; АН Украины, ин-т философии. — К. : Наук. думка, 1993. — 203 с.
16. Суспільство на порозі ХХІ століття: філософське осмислення плінного світу / НАН України., Київ. Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. — К., 1999. — 268 с.
17. Чешков М. А. Глобалистика : предмет, проблемы и перспективы / М. А. Чешков // Обществ. науки и современность. — 1998. — № 2. — С. 129–139.
18. Шейко В. М. Формування основ культурології в добу цивілізаційної глобалізації (друга половина ХІХ — початок ХХІ ст.) : монографія / В. М. Шейко, Ю. П. Богуцький. — К. : Генеза, 2005. — 592 с.
19. Шейко В. М. Інтерісування культур і концепція поліетносфери (до проблеми співвідношення понять) / В. М. Шейко // Схід-Захід : іст.-культурол. зб. / Сх. ін-т українознав. ім. Ковальських [та ін.]. — Х., 1999. — Вип. 2. — С. 160–173.
20. Шейко В. М. Континуум культур : проблеми взаємозалежності та співробітництва / В. М. Шейко // Культура України : зб. наук. пр. / Харк. держ. акад. культури. — Х., 2000. — Вип. 6 : Мистецтвознавство. — С. 4–12.
21. Яковец Ю. В. Предвидение будущего : парадигма цикличности / Ю. В. Яковец. — М., 1992. — 282 с.
22. Яценко Е. П. Модернизация и национальная культура / Е. П. Яценко // Культура в современном мире : опыт, проблемы, решения : науч.-информ. сб. / Рос. гос. б-ка, Информкультура. — М., 1999. — Вип. 4. — С. 3–20.
23. Eder K. The social construction of nature : A sociology of ecological enlightenment / K. Eder. — Thousand Oaks (Cal.) : Sage publ, 1996. — 243 p.
24. Gore A. Earth in the balance : Ecology and the human spirit / A. Gore. — New York : Houghton Mifflin Co, 1992. — 407 p.
25. Laszlo E. Evolution : the General Theory / E. Laszlo. — Cresskill, N.Y. : Hampton Press, 1996. — 482 p.
26. Laszlo E. The Choice : Evolution or Extinction / E. Laszlo. — Cresskill, New York : Hampton Press, 1997. — 396 p.

Надійшла до редколегії 12.11.2013 р.

УДК 316.723:304.42

О. В. КРАВЧЕНКО

МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМ ЯК КУЛЬТУРНО-ПОЛІТИЧНА СТРАТЕГІЯ

Розкриваються теоретичні аспекти політики мультикультуралізму. Аналізуються концептуальні підходи до її осмислення в контексті сучасної культурології.

Ключові слова: культура, політика, мультикультуралізм, етнічність, ідентичність.

Раскрываются основные теоретические аспекты политики мультикультурализма. Анализируются концептуальные подходы к его осмыслению в контексте культуры.

Ключевые слова: культура, политика, мультикультурализм, этничность, идентичность.

Reveals the basic theoretical aspects of multicultural policy. Analyzes the conceptual approaches to its interpretation in the context of culture.

Key words: culture, politics, multiculturalism, ethnicity, identity.

Поняття мультикультуралізм, яке ввійшло до наукового дискурсу в 70–80-ті рр. ХХ ст., «...набуло найсуперечливіших, аж до взаємовиключних, значень: від комунітаристської критики лібералізму до етноцентристської та расо-центристської мотивованого ізоляціонізму; від дивацького жесту субверсії щодо існуючих структур панування до неоконсервативного постмодернізму», — пише відомий російський філософ В. Малахов [10, с. 48]. Мультикультуралізм, як і глобалізація, вже має певні варіанти класифікації та типологізації. Зокрема, С. Фриш виділяє «комерційний мультикультуралізм» («мультикультуралізм бутіка»), «неоліберальний мультикультуралізм», «критичний мультикультуралізм», «повстанський мультикультуралізм» та ін.

Соціологи, етнологи, антропологи вже неодноразово звертали увагу на методологічну суперечливість цієї категорії. Поняттям «мультикультуралізм» визначається не стільки реальна складність культурного стану, скільки певна ідеологічна конструкція, яка актуалізує специфічний аспект цієї складності. Проблема полягає в тому, що мультикультуралізм — це, насамперед, політика (в сенсі певного плану дій або напряму дій влади в будь-якій її формі: держави, політичні партії, організації та ін.) Вона цілком зрозуміла в реаліях Австралії, Канади, США з їх специфічними соціальними проблемами, що зумовлені міграційними процесами. Саме в Канаді в середині 60-х рр. ХХ ст. усвідомлення ситуації англо-французького бікультуралізму спричинило виникнення цього поняття. Проте розширене тлумачення мультикультуралізму як характеристики будь-якого суспільства не завжди є виправданим, оскільки передбачає її культурну множину, тобто багатокультурність незалежно від усвідомлення сутності культури. Варто розрізнати мультикультуральність як стан культурного середовища та мультикультуралізм як концепцію, що покликана допомогти усвідомити цю ситуацію. Мультикультуралізм використовується в політичній філософії під час розгляду проблем підтримки соціального порядку та прав людини в умовах культурної неоднорідності суспільств. Звідси — фундаментальна проблема: чи можна уявити в межах одного суспільства декілька культур? Що розуміти під культурою в контексті мультикультуралізму?

Концепція мультикультуралізму набула декількох варіантів її теоретичного викладу в певних ідеологічних контекстах [2; 3; 9; 11; 13; 15]. Але загалом, ідея мультикультуралізму була пов'язана з неефективністю стратегії асиміляції іммігрантських культур, що реалізовувалася протягом останніх століть багатьма європейськими країнами. Ті явища, які сьогодні є предметом суспільного занепокоєння та становлять чималу проблему для держав: ксенофобія, фундаменталізм, екстремізм, тероризм, — є наслідками такої політики. Ще один вимір мультикультуралізму виявляється в специфічному контексті посткомуністичних трансформацій [10; 12], зокрема в Україні [4; 6; 7; 8; 11; 12; 14]. Проте теоретичний ракурс цієї проблеми є предметом дискусій.

Концепція мультикультуралізму базується на визнанні рівності культур, які мають бути однаково захищеними в правовому, політичному, інформаційному й інших важливих аспектах життя сучасного суспільства. Пошук компромісу в культурному житті багатокультурних суспільств має здійснюватися на основі визнання та забезпечення державою культурного плюралізму як найважливішої характеристики громадянського суспільства; сприяння соціалізації маргінальних культурних груп; підтримці в збереженні, відтворенні й розвитку різних культур. Тобто ідеться про поширення ліберальної ідеології, яка передбачала захист рівності індивідуальних прав та свобод громадян на колективних індивідів — представників тих, чи інших культур. Ідеологи мультикультуралізму розглядали сприяння культурному розмаїттю як утілення культурної демократії в умовах глобалізації, як глобалізацію демократії.

Необхідність такої політики, як доводить Ч. Тейлор, зумовлена історичною спадкоємністю монархізму та сучасного лібералізму [15]. Нація, як утілення сучасної демократії, що приходить на зміну феодальній ієрархічності, формує нові варіанти нерівності, оскільки громадянське суспільство передбачає «виключення» або «спокосу виключення» для культурних та політичних меншин. Відтак виникає проблема співвідношення та співіснування різних типів культурних спільнот або «історичних ідентичностей», яку можна вирішувати, дотримуючись демократичних позицій. Прихильники ліберальних принципів співіснування вважають, що групова ідентичність є аксіоматичною для індивідуума і зумовлює його вибір: людина не може бути іншою, ніж такою, якою стає в процесі соціалізації. Тому уникнути розмаїття неможливо, і найефективнішим політичним варіантом вирішення проблеми є культурна диверсифікація. Змінити національну гомогенізацію має «політика визнання», якою повинна опікуватися держава. Утім, Б. Беррі та його однодумці вважають, що плюралізація публічної сфери держави не є обов'язковою. Держава,

на їх думку, має залишитися нейтральною стосовно окремих груп з їх ментальними та культурними особливостями, забезпечивши верховенство закону, але не втручаючись у приватну сферу, де кожен має вільно робити свій вибір. Скептичної позиції щодо мультикультуралізму та його впровадження в різних аспектах дотримували С. Хантінгтон, Дж. Грей, К. Хюбнер. Критично ставиться до мультикультуралізму й С. Жижек, котрий вважає оновленим варіантом колонізації та фундаменталізації домінування Заходу.

Не вдаючись до ґрунтового аналізу позитивних та негативних аспектів реалізації політики мультикультуралізму і її теоретичних проєкцій, зазначимо, що вона різниться залежно від соціально-політичного контексту кожної країни. Спільним є те, що, зазвичай, культурне дорівнює етнічному. Відтак, притаманна певним соціальним множинам неповторна комбінація елементів культури, які визначалися як «етнічність» (поняття, що характеризує ситуацію соціальної мобілізації певної групи на основі спільних культурних рис), з політико-етичних причин замінена на поняття «культура». Отже, ідеться не про багатонаціональність, а про полікультурність у межах однієї нації. «Політика визнання» є фактично легалізацією субкультур, оскільки передбачає найрізноманітніші аспекти їх реалізації. Отже, мультикультуралізм заперечує цілісність культури на користь її диференційованого варіанта.

Одним з теоретиків «серединного шляху» в пошуку міжкультурного компромісу є С. Бенхабіб, котра пропонує відмовитися від розуміння культур як єдиних, цілих та самодостатніх явищ, оскільки такий підхід ігнорує процеси динаміки значень культури та її інтерпретацій, у яких беруть участь меншини [1]. З огляду на те, що ідеї дослідниці є не надто поширеними у вітчизняній культурології, маємо зупинитися на них трохи докладніше. С. Бенхабіб основується на тому, що здолати внутрішню суперечливість поняття «культура» майже неможливо, оскільки вона є «...сукупністю елементів людської діяльності з усвідомлення та репрезентації, організації та інтерпретації дійсності, яка розколюється на частини наративами, що перебувають у стані конфлікту» [1, с. ХХІІ]. Культура передбачає розрізнення та порівняння, тобто ідентифікація має наслідком оцінку та протиставлення. Відтак культура може допомогти людині відшукати свою ідентичність та визначитися у світі завдяки вибору наративів. У процесі концептуалізації світу й усвідомлення себе в ньому люди формують подібні уявлення та відображають у текстах, які можна зіставити. Чим більше подібних структур та систем їх описування, тим більше людина, яка з ними ознайомлюється, переконується в думці про відносність своєї виключності. «Зрозуміти — усе простити» [1, с. 40]. Це тим більше важливо, що С. Бенхабіб ува-

жає політичність культур само собою зрозумілою. Людина в змозі сама обрати свою життєву позицію через асоціювання себе з певною спільнотою. Ідентифікація з групою та тими умовними стандартами, які вона декларує, ніколи не буває повною. Згідно з логікою С. Бенхабіб, якщо ідентифікація відбувається не з ініціативи самої людини, вона втрачає культурний сенс. Інституціоналізацію культурних ознак окремих груп вона вважає однією з найбільших загроз. Саме цей процес дослідниця вважає визначальним для характеристики сучасного суспільства.

Культури, які набувають цілісної інституціональної форми, переорієнтовуються у своєму існуванні на підтримку самих себе, все більше трансформуючись у політичні структури, коли фундаментальна єдність членів групи заміщується формальними її ознаками. Предметом уваги стає демонстрація подібності, причому за обмеженою кількістю ознак (етнічних, релігійних). Водночас активність людини в ідентифікації втрачається, вона сама стає об'єктом політичного вибору. Політизація культури пов'язана з її масовізацією — вона набуває простішої форми, але саме завдяки цьому вона стає доступнішою. Масова культура, яка характеризується «...поверховістю, однорідністю, механічною відтворюваністю, нестійкістю та неоригінальністю...», розглядається дослідницею негативно, оскільки вона фундаменталізує спрощену форму культури. Плекання цілісності культурної парадигми є прямою загрозою демократичному порядку, оскільки універсальність суперечить культурній унікальності.

Отже, культура передбачає можливість як діалогу та толерантності, так і конфліктності: формуючись у діалозі та взаємодії, культури все ж протистоять одна одній. Прозорість культурних кордонів між ними є не тільки ознакою відкритості, а й складають передумову напруження, оскільки вони можуть бути оскаржені. Тому визнання окремих груп культурними суб'єктами є небезпечним, а право на культурне самовизначення має бути забезпечене кожним носієм громадянських прав. Отже, послідовно дотримуючи принципу лібералізму, С. Бенхабіб нагадує про неприпустимість підміни понять: цілісність, яку приписують культурі, є ознакою груп, а сама практика оперування поняттям «культура» як есенціальним явищем призводить до надання їй характеристик цивілізації, як це зробив С. Гантінгтон. З цієї ж позиції С. Бенхабіб не сприймає і мультикультуралізм як сприяння політичній визначеності груп, які обґрунтовують свої претензії культурною специфічністю своїх членів. «Претензії культури» дослідниця вважає прямою загрозою фундаментальним громадянським традиціям західного суспільства.

Привертає увагу й спосіб тлумачення С. Бенхабіб політики. Вона пропонує розглядати її у двох рівнях: «офіційному» та «громадян-

ському». У першому разі йдеться про інститути влади, в другому — про сферу публічності як такої. Саме на цьому рівні діють громадські організації, тобто функціонують інститути громадянського суспільства і саме на цьому рівні розгортаються конфлікти з приводу ідентичностей. Дослідниця вважає, що держава як сукупність офіційних інститутів влади має залишатися культурно нейтральною. Ні законодавство, ні право, ні політична діяльність на рівні урядів та парламентів не можуть бути ні конфесійно, ні етнічно визначеними і мають бути позбавлені культурних характеристик. Проте «нижній» рівень політики, навпаки, є відкритим для різних культурних практик. Тут відбувається конкуренція наративів, ідентичностей, стилів життя. Отже, культурне визначення та перевизначення є справою громадянського суспільства, а не держави.

Але чи є в нього для цього потрібний інструментарій? Реальна практика взаємодій доводить, що найчастіше йдеться про політизацію своєї етнічності. Власне культурні позиції визначаються, на думку С. Бенхабіб, у процесі комунікації, мета якої — досягнення консенсусу на основі діалогу. Але вона посідає дещо ідеалізовану позицію, яка не відповідає політичним реаліям, де в комунікацію вступають не просто усі вільні суб'єкти, а ті, які мають певну позицію («сильну» чи «слабку», але не рівну). Реальна практика мультикультуралізму передбачає постійну зміну позицій, зміну кордонів у процесі ідентифікації. І часто йдеться про «виключення» Іншого, а не погодження з ним. Так, важливою є головна ідея С. Бенхабіб — переосмислення парадигми лібералізму, а не відмова від нього. Вона пропонує будувати соціальні відносини на визнанні не рівності культур, а презумпції їх рівності. Тобто етнічні, релігійні й інші особливості мають посісти те місце в суспільній практиці, яке не заперечує фундаментальних прав людини. У цьому сенсі Захід не є новою надкультурою, а культурним середовищем, де може виникнути нова культурна практика, яка не передбачає дискримінації. За влучним зауваженням Е. Шохата і Р. Стем, котрі досліджували мультикультуральну проблематику у сфері ЗМІ, мультикультуралізм не заперечує європейську культуру, але виступає проти європоцентризму, тобто тієї точки зору, за якою світ ділиться на захід і все інше, а мова і мислення організовані навколо бінарних опозицій «ми-вони», в яких імпліцитно все європейське представлено як вище: наші «нації» та їх «племена», наші «релігії» та їх «забобони», наша «культура» та їх «фольклор», наша «політика миру» та їх «тероризм» [16, с. 267].

Головною перевагою мультикультурної моделі інтеграції мігрантів є те, що вона відповідає ідеї демократії, згідно з якою держава повинна надавати своїм громадянам рівні права та можливості,

зокрема в галузі культури, і в такий спосіб сприяти побудові громадянського суспільства. Водночас мультикультуралізм, як доведена практика його застосування, не є ідеальною концепцією. Серед недоліків, на які вказують критики цього підходу: неможливість практичного втілення ідеї рівноправності всіх культурних груп, труднощі, що виникають у формуванні державної ідентичності, неминучість посилення розколу суспільства в результаті визнання культури меншин, неможливість компромісу між більшістю і меншістю. Сплеск націоналізму й етноцентризму корінного населення, прагнення етнічних меншин демонстративно підкреслювати свою «інакшість» на протигагу домінуючій культурі стали наслідком політики мультикультуралізму в багатьох державах.

Мультикультуралізм, якщо відійти від крайнощів його апологетики або категоричного заперечення, є пропозицією розгляду культури та політики не стільки в їх співіснуванні, скільки у взаємовизначенні. Так, однією з найактуальніших, з огляду на заяви провідних політиків Європи про крах політики мультикультуралізму в Німеччині та Франції, є проблема поєднання універсальних ліберальних цінностей з культурними особливостями кожного окремого суспільства. Як співвідносяться фундаментальні принципи свободи та рівності з культурною практикою, яка постулює відмінність та розмаїття? Як поєднати практику демократичного суспільства в забезпеченні рівності перед законом з нормами традицій? Чи можна поширювати моральне право індивіда на суспільне визнання і на культурні норми, носієм яких він є. Яким чином у демократичному суспільстві мають поєднуватися культури між собою і яким чином можна задовольнити їх функціонування, не руйнуючи підвалин суспільного устрою? Дебати між прихильниками та противниками мультикультуралізму актуалізують питання про співмірність політичних концепцій та практики міжкультурних взаємодій.

Подолання європоцентризму в глобалістичних студіях логічно продовжується і в зміні смислових побудов загальних понять. «Контекстуалізація», яка стає глобальною інтелектуальною тенденцією, стосується і таких категорій як держава, нація, культура. Ключовим поняттям аналізу культури стає «ідентифікація». Згідно з енциклопедичним словником з культурології, ідентичність — це психологічне уявлення людини про своє «Я», яке характеризується суб'єктивним відчуттям своєї індивідуальної самототожності й цілісності, ототожнення людиною самої себе (частково усвідомлене, частково неусвідомлене) з тими чи іншими типологічними категоріями. У науці розрізняють соціальну ідентичність (ототожнення себе із соціальною позицією або статусом); групову ідентичність (ототожнення себе з тією чи іншою спільністю); етнічну ідентич-

ність (ототожнення себе з певною етнічною групою); культурну ідентичність (ототожнення себе з культурною традицією). Механізм ідентичності — необхідна умова стабілізації соціальної структури і психологічної та культурної нормалізації. Але багато сучасних авторів надають перевагу терміну «ідентифікація», критикуючи змістову «статичність» терміна «ідентичність». Ідентифікація охоплює динамічні, процесуальні аспекти формування ідентичності, а відтак може бути зрозуміла як пошук, а не збереження певних колективних характеристик. «Якщо ідентичність пов'язана зі способом, у який індивіди або групи виокремлюють та визначають себе через свою подібність або свою відмінність від інших, то її дуже важливо розглядати з плюралістичних та динамічних позицій» [10, с. 24]. Переосмислення глобалізаційної термінології в контексті національно-культурних реалій можна розглядатися як складову цього процесу. «Глобальне локалізується тією мірою, в якій активним, відносно виформованим та укоріненим є локальне, наскільки тривку сенсогенерувальну мережу це локальне уже посідає», — вважає відомий український етнолінгвіст Р. Кісь [7, с. 68].

Український дискурс мультикультуралізму є доволі проблемним, оскільки фундаменталізує ті складові культурної ситуації, які аж ніяк не є об'єктивними. Так, мультикультурність стає приводом для репродукування хантингтонівської моделі розколу. Зокрема С. Дрожжина вважає можливим інтерпретувати регіональне розмаїття як протистояння регіональних субкультур [5; 6]. Його подолання, вважає дослідниця, посиляючись при цьому на досвід юридичного унормування полікультурності в європейських країнах, має бути пов'язане зі стратегією мультикультуралізму як шляху до автономізації регіонів. Не вникаючи в усі суперечливі моменти такої позиції, варто все ж звернути увагу на те, що мультикультуралізм як політика невід'ємний від лібералізму як ідеології. Принципово важливі для конституювання мультикультуралізму — наявність розвинених громадянських інститутів та забезпечення демократії як принципу їх функціонування, чого поки що в Україні бракує. Есенціалізація регіональної спільноти як суб'єкта культурної політики, яка потребує формалізації її статусу, неминуче призводить до моделювання штучної етнокультурної та політичної диспозиції, побудованої на таких невизначених категоріях як, наприклад, «російськомовне населення». Чи можна сподіватися на зваженість політичних рішень за невизначеності ідентифікаційних критеріїв? Яким чином може сприяти вирішенню культурних питань реструктуризація соціально-культурної ієрархії? Які саме питання вирішує мультикультуральна стратегія щодо регіонів, якщо вони самі є полікультурними? Чи можна виключати перспективу перетворення політики мультикуль-

туралізму в Україні в етнокультурний фундаменталізм? Ці та безліч інших питань, безумовно, потребують подальшого обговорення, проте зрозуміло, що у вітчизняному дискурсі мультикультуралізму поки що найуразливішою є концепція культури.

Сучасні дослідження глобалізації свідчать про певну тенденцію до переосмислення сталого інструментарію науки, самого її статусу, а також принципів пізнання та його концептуальних настанов. Наочна нестача методологічного арсеналу, який сформувався за часів «індустріалізації» та «економізації» суспільної свідомості в найрозвиненіших країнах світу, спонукає до фундаментальних зрушень у стилістиці мислення до його гуманізації, антропологізації та культурологізації. Це надає можливості не тільки повернути потрібне сьогодні синтетичне бачення процесів та явищ сучасності та відійти від зручних, але дедалі все менш ефективних економіко-соціологічних стереотипів про цілковиту детермінованість культурних процесів, а й змінити ракурс в аналізі конкретних проявів глобалізації. Адже без зміщення уваги із «зовнішнього», формально-схематичного бачення глобалізації на користь внутрішніх її аспектів; без дослідження незручних, але очевидних феноменологічних її аспектів, представлених у вигляді конкретних культурних смислів, глобалізація може залишитися в сприйнятті лише загрозливою перспективою.

Мультикультуралізм як ідея становить неабияку ментальну проблему, вирішення якої передбачає не лише пошук певної моделі політики, а й вибору системи ціннісних координат. Саме це є підґрунтям дискусій про «європейський вибір» України. Очевидно, що імітація культурних стандартів, чи то в економічній сфері, чи то в політико-правових нормативах, — не сприяє вирішенню стратегічних завдань реструктуризації суспільних відносин, потрібних для забезпечення конкурентоспроможності держави. Політична історія останніх років доводить, що прагнення влади (незалежно від її ідеологічних настанов) до політичної гомогенізації культурного простору є безперспективним в умовах глобальної інформаційної прозорості. Проте очевидним є дефіцит ліберальних цінностей у суспільстві, без яких перспективи мультикультуралізму виявляються примарними. Отже, на часі дослідження особливостей культурних процесів на рівні регіонів, які в українських реаліях є основним репрезентантом мультикультуралізму.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бенхабیب С. Притязання культури: рівенство и разнообразие в глобальную эру / С. Бенхабیب ; пер. с англ. В. Л. Иноземцева. — М. : Логос, 2003. — 350 с.

2. Висоцька Н. О. Концепція мультикультуралізму і питання естетики / Н. Висоцька // Питання літературознавства. — Чернівці : Рута, 2009. — Вип. 77. — С. 110–121.
3. Гіденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя / Е. Гіденс. — К. : Альберпрес, 2004. — 100 с.
4. Гриценко О. Між глобальним та національним / О. Гриценко // Критика. — 2000. — № 6. — С. 8–13.
5. Дрожжина С. В. Мультикультуралізм як проблема полікультурного українського суспільства / С. В. Дрожжина // Профспілки і духовність : матеріали міжнар. наук.- практ. конф. (м. Донецьк, 16–17 груд. 2003 р.). Донецьк, 2003. — С. 114–116.
6. Дрожжина С. В. Мультикультуралізм : концептуальна модель та праксеологічні виміри її реалізації в українському соціумі : автореф. дис. ... докт. філос. наук. : 09.00.03 / С. В. Дрожжина ; Таврійський нац. ун-т. — Симферополь, 2010. — 34 с.
7. Кісь Р. Глобальне — національне — локальне (соціальна антропологія культурного простору) / Р. Кісь. — Л. : Літопис, 2005. — 300 с.
8. Кравченко О. В. Проблема глізація державної культурної політики України в контексті ідеї глобалізації / О. В. Кравченко // Вісн. Держ. акад. кер. кадрів культури і мистецтв. — 2010. — № 4. — С. 70–74.
9. Кукатас Ч. Либеральный архипелаг: теория разнообразия и свободы / Ч. Кукатас ; пер с англ. Н. Эдельмана ; под науч. ред. А. В. Куряева. — М. : Мысль, 2011. — 482 с.
10. Малахов В. С. Зачем России мультикультурализм? / В. С. Малахов // Мультикультурализм и трансформация постсоветских обществ / под ред. В. С. Малахова, В. А. Тишкова. — М., 2002. — С. 48–60.
11. Михайлова М. О. Мультикультуралізм та проблема поліетнічної толерантності в поліетнічному соціокультурному просторі / М. О. Михайлова // Вісн. Житомир. держ. ун-ту. — 2010. — Вип. 54 : Філософії науки. — С. 32–36.
12. Мультикультурализм и трансформация постсоветских обществ / под ред.: В. С. Малахова, В. А. Тишкова. — М. : Ин-т этнологии и антропологии РАН, 2002. — 356 с.
13. Перотті А. Виступ на захист полікультурності / А. Перотті. — Л. : Кальварія, 2001. — 128 с.
14. Рубл Б. Капітал розмаїтості: транснаціональні мігранти у Монреалі, Вашингтоні та Києві / Б. Рубл ; [пер. з англ. Т. Цимбала за участі А. Кулька]. — К. : Критка, 2007. — 336 с.
15. Тайлор Ч. Мультикультуралізм і «Політика визнання»: пер с англ. / Чарльз Тайлор. — К. : Альберпрес, 2004. — 172 с.
16. Stam, R. Contested Histories: Eurocentrism, Multiculturalism, and the Media / R. Stam, E. Shohat // Multiculturalism: A Critical Reader / Ed. by D. T. Goldberg. — Oxford & Cambridge, Blackwell, 1995. — P. 297

Надійшла до редколегії 26.11.2013 р.

**ІСТОРІЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ ТА ВІЗАНТІЇ
У ТВОРЧОСТІ Й НАВЧАЛЬНИХ КУРСАХ ПРИВАТ-ДОЦЕНТА
ІМПЕРАТОРСЬКОГО ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ ЄВГЕНА
ОЛЕКСАНДРОВИЧА ЧЕРНОУСОВА (1869 — ?)**

Уперше комплексно розглядається вивчення Є. О. Черноусовим у Харківському університеті різноманітних проблем зарубіжного Середньовіччя.

Ключові слова: Є. О. Черноусов, Західна Європа, Візантія, історія, середні віки, історіографія, Харківський університет.

Впервые комплексно рассматривается изучение Е. А. Черноусовым в Харьковском университете различных проблем зарубежного Средневековья.

Ключевые слова: Е. А. Черноусов, Западная Европа, Византия, история, средние века, историография, Харьковский университет.

The article for the first time dwells on the study of various problems of foreign Middle Ages by E.A. Chernousov at Kharkiv University is discovered

Key words: E. A. Chernousov, Western Europe, Byzantium, history, Middle Ages, historiography, Kharkiv University.

У 2014 р. виповнюється 145 років з дня народження Євгена Олександровича Черноусова. З його ім'ям пов'язане відродження візантиністики в Харківському університеті в останні передреволюційні роки (1909-1917 рр.). Водночас Є. О. Черноусов викладав різноманітні спецкурси з різних проблем історії західноєвропейського Середньовіччя і набув репутації досвідченого знавця джерел ранньосередньовічного Заходу.

Утім, харківський період науково-педагогічної діяльності Є. О. Черноусова ще не став предметом спеціального історіографічного аналізу. У науковій літературі попередніх десятиліть стисло розглядалися дослідницькі досягнення вченого переважно в радянський період [6, с. 143–144, 19, с. 16, 27–28, 38], характеризувалися його політичні погляди в 1917 р. [20, с. 279, 280, 282], уточнювалися біографічні дані й бібліографія його праць [2, с. 221; 4, с. 237–239; 5, с. 570; 22, с. 113–115]. Окремі звертання до різних етапів творчості Є. О. Черноусова мали контекстний характер і здійснювалися лише в рамках вивчення медієвістики та візантиністики в Харківському університеті й в Україні в цілому [7, с. 111–112; 8, с. 64–65; 9, с. 220–221; 10, с. 80]. Таким чином, мета статті — на основі вивчення всього комплексу письмових джерел дослідити погляди

Є. О. Черноусова на історію середніх віків у харківський період його науково-педагогічної діяльності (1909–1917). Такий аналіз дозволяє з'ясувати прогресивні тенденції в дореволюційній вітчизняній медієвістиці початку ХХ ст.

Є. О. Черноусов народився 13 грудня 1869 р. у місті Стародуб Чернігівської губернії. Після закінчення в цьому місті прогімназії продовжив навчання в Ніжині: спочатку в Ніжинській гімназії, а в 1891–1895 рр. — в Історико-філологічному інституті ім. князя Безбородька [21, с. 64]. Першим місцем служби дипломованого випускника інституту стало Юр'єве (сучасний Тарту), де він викладав у місцевому реальному училищі з 1895 по 1904 рр. За час роботи в Юр'єві Є. О. Черноусов написав магістерську дисертацію, яку успішно захистив у 1902 р. в Санкт-Петербурзькому університеті [4, с. 237].

Магістерський ступінь сприяв кар'єрному зростанню молодого вченого. Після нетривалого викладання історії й географії в гімназії при Ніжинському історико-філологічному інституті (1904–1905) Є. О. Черноусов став штатним викладачем кафедри загальної історії цього ж інституту, а в 1909 р. його запросили на посаду приват-доцента кафедри загальної історії Харківського університету [17, с. 8]. Цього ж року він прочитав і першу пробну лекцію з історії Візантії [18, с. 123].

У Харківському університеті Є. О. Черноусов викладав до 1918 р. Оскільки читання загального курсу історії середніх віків у ці роки здійснював професор А. С. Вязігін, Є. О. Черноусов підготував у рамках цієї дисципліни кілька спецкурсів. Вони охоплювали різні періоди і проблеми західноєвропейського Середньовіччя й Візантії: «Історія Візантії в епоху хрестових походів» (1911/1912 навч. р.), «Історія Візантії» (1912/1913), «Меровингське суспільство і держава» (1912/1913), «Історія Англії в XIII ст.» (1912/1913), «Історія Франції X–XI ст.» (1914/1915), «Історія лангобардів» (1915/1916), «Феодалізм у Франції» (1916/1917). [7, с. 236; 13, с. 13; 14, с. 11; 15, с. 17; 16, с. 17]. Ці спецкурси Є. О. Черноусов викладав спочатку по дві, а з 1913/1914 н. р. — по чотири години на тиждень. Стільки ж (чотири години) передбачалося в навчальних планах в загальному курсі А. С. Вязігіна з історії середніх віків. Таким чином, значний обсяг викладання дозволяв Є. О. Черноусову висвітлювати ключові проблеми обраних ним розділів Середньовіччя. Окрім спецкурсів, він проводив практичні заняття [17, с. 14], тематика яких охоплювала як Візантію, так і західноєвропейське Середньовіччя: «Читання і розбір пам'яток, що належать до історії хрестових походів» (1911/1912), «Читання Григорія Турського» (1912/1913;), «Читання «Великої Хартії вільностей»» (1913/1914), «Читання візантійських хронік» (1915/1916), «Читання пам'яток візантійського

законодавства» (1916/1917) [7, с. 236]. На практичні заняття в навчальних планах відводилося дві години на тиждень. Слід зазначити, що Є. О. Черноусов разом з іншими викладачами жертвував гроші на Кабінет практичних занять університету [18, с. 166].

Є. О. Черноусов — досвідчений джерелознавець, знав не тільки дев'ять нових і стародавніх мов, але й у складніші часи Першої світової війни зумів опублікувати збірник для проведення практичних занять «Обрані місця з «Historia Francorum» Григорія Турського (1916). Цей великий (сто сторінок) посібник містив 63 уривки з «Історії франків» латинською мовою. Проте в ньому бракувало коментарів, які протягом заняття повинен був робити сам керівник [30, с. IV]. Під час публікації текстів Є. О. Черноусов використовував ганноверське видання В. Арндта 1884 р. з «Monumenta Germaniae historica».

У рамках навчального процесу Є. О. Черноусов не тільки читав лекції і проводив практичні заняття, але й керував студентськими курсовими та випускними роботами, тематика яких відбивала пріоритети керівника. Наприклад, у 1912 р. він запропонував як медальний твір на тему «Культурний стан Візантії в епоху Хрестових походів» [17, с. 12].

Основні наукові інтереси Є. О. Черноусова були пов'язані з вивченням історії Візантії. Ще влітку 1911 р. вчений виїхав у від'їждження в Константинополь для наукових занять у Російському Археологічному Інституті. У місцевих архівах сподівався знайти матеріал щодо організації торгівлі й промисловості у Візантії, проте марно. Лише в архіві Інституту, «порівняно бідного рукописами», Є. О. Черноусову вдалося розглянути матеріали з кодексів Феодосія і Юстиніана, документи зі збірки Міклошича і Міллера, Геймбаха та ін. Це дозволяло, «хоча б і частково, сприяти висвітленню темних питань економічного ладу грецького Середньовіччя» [23, с. 1-2]. Є. О. Черноусов познайомився тут з директором Інституту, видатним візантиністом Ф. І. Успенським. Знайомство сприяло наступним науковим контактам двох учених.

Є. О. Черноусов зумів відродити візантинознавчі традиції в Харківському університеті. Його праці не були фундаментальними, об'єднаними єдиною тематикою, однак автор мав на меті уникнути упередженого ставлення до історії Візантії багатьох представників західної історіографії, передусім Е. Гіббона.

Це прагнення простежується вже в лекції «Основні ознаки державного і суспільного ладу Візантії» (1909). Є. О. Черноусов уважав, що Візантії належить найважливіша роль у політичному, правовому, культурному, релігійному житті середньовічної Європи [24, с. 1]. Він спростовував поширену в європейській науці тезу про анах-

ронізм суспільного ладу імперії, що об'єднує його зі своїм попередником, професором Харківського університету В. К. Надлером. В. К. Надлер назвав Візантію одним із «чудових феноменів усесвітньої історії» [11, с. 4] і заперечував поширену на Заході концепцію про «тисячолітню агонію» Візантії [11, с. 1, 4].

Як і В. К. Надлер, Є. О. Черноусов називав Візантію життєздатною, могутньою державою [24, с. 3]. «Майже в усіх галузях державного і громадського життя, — вказував він, — ми не тільки не спостерігаємо застою, навпаки, спостерігаємо сильний розвиток життєвих процесів цього величезного соціального тіла...» [24, с. 4]. Науковець був переконаний в ефективності всієї вертикалі візантійської влади. Є. О. Черноусов слушно вказував на те, що уряд роздаючи землі з умовою несення військової служби, створив інститут, близький до бенефіційної системи Заходу [24, с. 4]. На думку вченого, досить чітко були налагоджені законодавство, фінансова система, існував клас заможних землевласників, вільних селян, а також розвинені міста — центри ремесла й торгівлі. «Розумове і духовне життя Візантії, наскільки воно відбито в добутках церковної і світської літератури, так само мало говорять за те, що батьківщина цієї літератури була царством мороку і застою», — зазначав автор [24, с. 7]. Однак виявлені Є. О. Черноусовим причини падіння Візантії були занадто загальними, оскільки стосувалися лише визнання військового тиску іззовні, гіпертрофії центральної влади і «ненормальних взаєми сил усередині» [24, с. 10].

Головні ідеї, висловлені Є. О. Черноусовим у пробній лекції, набули висвітлення в його наукових публікаціях. Так, у статті «Сторінки з культурної історії Візантії XI ст.» (1913) учений критикував тезу Е. Гіббона про історію Візантії, як про історію занепаду й руйнування. Є. О. Черноусов зазначав, що Візантія «виявилася здатною витримати тисячолітній іспит» завдяки «величезному запасу культурних сил» [25, с. 1]. Усупереч думці Е. Гіббона, Є. О. Черноусов доводив, що, наприклад, уряд Костянтина IX Мономаха «вирішив відновити викладання наук, яке почало занепадати» [25, с. 4]. Свої докази харківський дослідник основував на відкритому ним джерелі — новелі 1045 р., виданій у зв'язку із заснуванням в Константинополі юридичного ліцею (школи). Зміст новели дозволяв не тільки зрозуміти культурні інтереси «кращих представників сучасного візантійського суспільства», розкрити «положення вищої освіти у Візантії в середині XI ст.», але й ознайомитися «зі ставленням візантійського уряду як до науки, так і до її представників» [25, с. 6].

Є. О. Черноусов трактував новелу як інструкцію, створену для глави ліцею Іоанна Ксифіліна [25, с. 7] і його вихованців. Учений розглянув права й обов'язки викладачів і слухачів, розміри опла-

ти, вимоги до професійних якостей глави школи. Є. О. Черноусов зазначав, що «доступ у ліцей відкритий усім бажаючим», безплатно і незалежно від суспільного стану» [25, с. 12]. І хоча в рецензії І. Безобразова зазначені неточності перекладу Є. О. Черноусова і те, що до аналізу тексту новели тією чи іншою мірою вже зверталися інші автори (наприклад, Ф. І. Успенський) [1, с. 207–211], загалом публікація харківського історика послабляла аргументацію всіх прихильників концепції Е. Гіббона і дозволяла по-іншому ставитися як до причин живучості Візантії, так і до пріоритетів державної діяльності Костянтина Мономаха [порівн.: 25, с. 16].

У праці «3 візантійської глушини XIII ст.» (1914) Є. О. Черноусов розглянув епізод історії незалежних грецьких володінь після розгрому Візантійської імперії хрестоносцями в 1204 р. Автор охарактеризував діяльність митрополита міста Навпакт Іоанна Апокавка, котрий відіграв в Епірі авторитетну роль у церковних і суспільно-політичних справах. Є. О. Черноусов проаналізував його листи і зміст письмових робіт. Ця письмова спадщина Іоанна Апокавка, на думку вченого, «мало стосується політичної сторони сучасності», однак містить «цікавий культурно-побутовий матеріал» Епіру [26, с. 5–6]. Є. О. Черноусов уважав, що певні ознаки письмової спадщини Іоанна зближують його з гуманістами [26, с. 8–10].

Важливе питання, яке розглянув харківський учений, стосується відносин митрополита і деспота Епіру Феодора Комніна. Є. О. Черноусов уважав, що Іоанн демонстрував відданість правителю, а Феодор Комнін — причепливість і нетактовність [26, с. 13]. Харківський учений називав це наслідком атмосфери «ворожнечі, нашіптування і доносів» [26, с. 15], які все ж не відвернули Іоанна від виконання церковного і громадського обов'язків. Є. О. Черноусов особливо підкреслював діяльність митрополита як судді зі шлюбнорозлучних і карних справ, зазначаючи, що ці справи відбивали нездорову суспільну картину Епіру початку XIII ст. [26, с. 19].

Проблему відносин Візантії і Русі Є. О. Черноусов розглянув у нарисі «До питання про вплив візантійського права на найдавніше руське» (1916), Цей нарис тематично продовжив дослідження Н. О. Лавровського й О. П. Зерніна. Вплив Візантії на руське право Є. О. Черноусов досліджував на прикладі «Руської правди». На основі ретельно проведеного текстологічного аналізу автор дійшов висновку, що «відрізняючись за принципами, а також переважно і за способами стягнення», руське право запозичує у візантійського «зовнішню форму» [29, с. 19].

Про високий рівень візантійської історіографії навіть в епоху занепаду імперії Є. О. Черноусов писав у статті «Дука, один з істориків кінця Візантії» (1913). Загальновідомо, що Дука детально описував

крах імперії в 1453 р., творчість котрого харківський учений вважав несправедливо забутою європейськими дослідниками, хоча творча спадщина Дуки містила цінні відомості про дипломатичну діяльність Візантії, релігійні смути, військову організацію османів тощо.

Аналіз змісту праці Дуки дозволив Є. О. Черноусову стверджувати, що вже в XIV ст. Візантія відігравала другорядну роль серед інших політичних сил і очікувала «того моменту, коли всі і вся буде, нарешті, затоплено турецькою стихією» [28, с. 174].

На думку Є. О. Черноусова, Дука більше інших візантійських авторів знав античний світ і «його літературні манери» [28, с. 176]. Така характеристика істотно уточнювала ставлення харківського вченого до письменницьких прийомів Дуки, як добре освіченого й ерудованого автора [28, с. 188], щирого патріота, ворожого туркам та їхній вірі [28, с. 199–200].

Тезу про високий рівень розвитку Рومейської імперії Є. О. Черноусов підтвердив у статті «Римські й візантійські цехи», яка написана у зв'язку з публікацією книги А. Штекле «Пізньоримські й візантійські цехи».

Є. О. Черноусов обстоював точку зору щодо важливого значення Візантії не тільки в культурному і політичному, але й в економічну сенсах [27, с. 154]. У Візантії, зазначав автор, з одного боку, набули розвитку різні галузі промисловості, «продукти яких задовольняли попит на внутрішньому ринку, будучи водночас предметом експорту за кордони імперії. З іншого боку — вона була посередницею між країнами Західної Європи і Руссю в їхніх торгових відносинах із землями Африки й Азії» [27, с. 154]. Така оцінка економічної ролі Візантії в сучасній науці є вже хрестоматійною.

Активність держави в соціально-економічній сфері, зазначав Є. О. Черноусов, виявилася в її прагненнях регулювати ремесло і торгівлю. Для підтвердження своєї тези вчений детально проаналізував «Книгу Епарха», яка була збірником урядових розпоряджень, що регулювали торгівлю, промисловість, ремесла, точно визначали ставлення цехів і їхніх членів як до держави з її монополіями, так і до населення Константинополя, зокрема іноземців. Ця точка зору згодом підтверджена в працях М. Я. Сюзюмова [3, с. 5].

Науковим і навчальним заняттям Є. О. Черноусова перешкодили бурхливі події 1917 р. Як і багато хто з його колег, він захопився політикою. Після поразки на виборах у міську думу ввійшов до складу Слобідської ради [20, 279–280], однак Громадянська війна змусила залишити Харків. З 1918 р. Є. О. Черноусов — професор і декан історико-філологічного факультету Полтавського вчительського інституту, з 1920 р. — декан факультету суспільних наук Донського університету, з 1922 р. — директор академічної бібліотеки Північно-

Кавказького університету та співробітник Російсько-візантійської історико-словникової комісії при Академії наук СРСР [4, с. 237–238; 22, с. 113]. У цей час він продовжив своє вивчення історії Візантії, переважно її соціально-економічних і джерелознавчих проблем [19, с. 27–28, 38].

Наукова діяльність Є. О. Черноусова в Харківському університеті — особливий період його творчого розвитку — сприяла відродженню в університеті візантинознавчих наукових традицій, глибокому вивченню в рамках спецкурсів і практичних занять поряд із західноєвропейською історією й історії Візантії. Праці Є. О. Черноусова, хоча і не були фундаментальними, відбивали різноманітні аспекти візантійської історії. Ключове значення для візантиністики мали його дослідження культурного життя Візантії, постаті митрополита Іоанна Апокавка, творчої спадщини Дуки, діяльності візантійських цехів, впливу візантійського права на давньоруське. Він уперше відкрив, опублікував і прокоментував законодавчу пам'ятку — новелу 1045 р. Костянтина IX Мономаха, Творчість Є. О. Черноусова сприяла остаточному подоланню у вітчизняній науці антивізантиністських традицій Е. Гіббона. Ці досягнення стали основою для подальших візантинознавчих досліджень у Харківському університеті.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Безобразов П. [Рец.] / П. Безобразов // Журнал Министерства народного просвещения. — 1913. — №11. — Отд. 2. — С. 207–211 (Черноусов Е. А. Страницы из культурной истории Византии XI в. / Е. А. Черноусов // Записки имп. Харьковского университета. — 1913. — Кн. 1. — Научный отдел. — С. 1–16).
2. Бузескул В. П. Всеобщая история и её представители в России в XIX — начале XX в. / В. П. Бузескул. — Л. : Изд-во АН СССР, 1931. — Ч. 2. — 323 с.
3. Византийская книга Эпарха / Вступ. ст., пер. и коммент. М. Я. Сюзюмова. — М. : Изд-во Восточ. лит-ры, 1962. — 295 с.
4. Домановський А. Черноусов Євген Олександрович / А. Домановський // Сходознавство і візантологія в іменах: біобібліограф. слов. / упоряд.: Е. Г. Циганкова, Ю. М. Кочубей, О. Д. Василук. — К., 2011. — С. 237–239.
5. История исторической науки в СССР. Дооктябрьский период. Библиография. — М. : Наука, 1965. — 704 с.
6. Курбагов Г. Л. История Византии (Историография) / Г. Л. Курбагов. — Л. : Изд-во ЛГУ, 1975. — 256 с.
7. Лиман С. І. Медієвістика в Україні в кінці XIX — на початку XX ст. (1880 — 1917 рр.): Дис. ... канд. іст. наук / С. І. Лиман. — Харків, 1993. — 346 с.
8. Лиман С. И. Византийская империя в трудах историков Харьковского университета (1804–1917) // С. И. Лиман, С. Б. Сорочан // Дриновський збірник. — Х.; Софія, 2008. — Т. 2. — С. 51–68.
9. Лиман С. И. Прищур строки в ромейский полдень: Византия эпохи Македонской династии в оценках историков Харьковского университета

- (XIX — начало XX вв.) / С. И. Лиман // Нартекс. Byzantina Ukrainensis. — Т. 2. Ῥωμαϊός: Сборник статей к 60-летию проф. С. Б. Сорочана. — Х., 2013. — С. 206–226.
10. Митряев А. И. Медиевистика в Харьковском университете / А. И. Митряев. Ю. А. Голубкин, С. И. Лиман // Вестник Харьковского университета. — № 357. — Сер. : История. — Х., 1991. — Вып. 24. — С. 69–83.
 11. Надлер В. К. Юстиниан и партии цирка в Византии / В. К. Надлер. — Х. : Тип. ун-та, 1876. — 166 с.
 12. Обзорение преподавания предметов и распределения лекций и практических занятий по историко-филологическому факультету императорского Харьковского университета на 1909-1910 акад. год. — Х. : Б. и., 1909. — 18 с.
 13. Обзорение преподавания предметов и распределения лекций и практических занятий по историко-филологическому факультету императорского Харьковского университета на 1911-1912 акад. год. — Х. : Б. и., 1911. — 22 с.
 14. Обзорение преподавания предметов и распределения лекций и практических занятий по историко-филологическому факультету императорского Харьковского университета на 1912-1913 акад. год. — Х. : Тип. «Печатник», 1912. — 20 с.
 15. Обзорение преподавания предметов и распределения лекций и практических занятий по историко-филологическому факультету императорского Харьковского университета на 1913-1914 акад. год. — Х. : Тип. «Печатное дело», 1913. — 25 с.
 16. Обзорение преподавания предметов по историко-филологическому факультету императорского Харьковского университета на 1916-1917 учеб. год. — Х. : Тип. «Печатное дело», 1916. — 27 с.
 17. Отчёт о состоянии и деятельности императорского Харьковского университета за 1912 год // Записки императорского Харьковского университета. — 1913. — Кн. 1. — Часть официальная. — С. 1–64.
 18. Отчёт о состоянии и деятельности императорского Харьковского университета за 1912 год [Продолжение] // Записки императорского Харьковского университета. — 1913. — Кн. 2. — Часть официальная. — С. 65–182.
 19. Удальцова З. В. Советское византиноведение за 50 лет / З. В. Удальцова. — М. : Наука, 1969. — 362 с.
 20. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років. — Х. : Фоліо, 2004. — 750 с.
 21. Черноусов Евгений Александрович // Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине (1901-1912). — Нежин, 1913. — С. 64–65.
 22. Черноусов Євген Олександрович (1869 — ?) // Біобібліографічний словник учених Харківського університету. — Х., 2001. — Т. 2. — Ч. 1. — С. 113–115.
 23. Черноусов Е. А. Отчёт о заграничной командировке летом 1911 года приват-доцента по кафедре всеобщей истории Е. А. Черноусова // Записки императорского Харьковского университета. — 1912. — Кн. 1. — Часть официальная. — С. 1–2.
 24. Черноусов Е.А. Основные черты государственного и общественного строя Византии. Пробная лекция, читанная 6 ноября 1909 г. / Е. А. Черноусов // Записки императорского Харьковского университета. — 1912. — Кн. 1. — Летопись Харьковского университета. — С. 1–2.

25. Черноусов Е. А. Страницы из культурной истории Византии XI в. / Е. А. Черноусов // Записки императорского Харьковского университета. — 1913. — Кн. 1. — Научный отдел. — С. 1–16.
26. Черноусов Е. А. Из византийского захолустья XIII в. / Е. А. Черноусов. — Х. : Тип. Печатное дело, 1914. — 21 с.
27. Черноусов Е. А. Римские и византийские цехи / Е. А. Черноусов // Журнал Министерства народного просвещения. — 1914. — №9. — С. 154–178.
28. Черноусов Е. А. Дука, один из историков конца Византии / Е. А. Черноусов // Византийский временник. — (1914). — Т. 21. — 1915. — С. 171–221.
29. Черноусов Е. А. К вопросу о влиянии византийского права на древнейшее русское / Е. А. Черноусов. — Юрьев: Тип. Рихтера, 1916. — 32 с.
30. Черноусов Е. А. Избранные места из «Historia Francorum» Григория турского / Текст напечатан прив.-доц. Е. А. Черноусовым. — Х. : Тип. «Мирный Труд», 1916. — IV, 100 с.

Надійшла до редколегії 19.11.2013 р.

УДК [930.2:82-94]: 351.853 «19»

В. С. РОМАНОВСЬКИЙ

ДІЯЧІ КУЛЬТУРИ ХХ СТ. ПРО ТАРАСОВУ ГОРУ (ЗА ДЖЕРЕЛАМИ ОСОБИСТОГО ПОХОДЖЕННЯ)

Розглянуто свідчення про могилу Тараса Шевченка в спогадах, щоденниках і листах діячів культури з часу взяття її під охорону держави (1918 р.). Розкрито значення таких джерел для пам'яткознавчих досліджень.

Ключові слова: пам'яткознавство, охорона пам'яток, місце пам'яті, могила Т. Шевченка, джерелознавство, історичне джерело.

Рассмотрены свидетельства о могиле Тараса Шевченко в воспоминаниях, дневниках и письмах деятелей культуры со времени взятия ее под охрану государства (1918 г.). Выяснено значение таких источников для памятниковедческих исследований.

Ключевые слова: памятниковедение, охрана памятников, место памяти, могила Т. Шевченко, источниковедение, исторический источник.

The article deals with the evidences about Taras Shevchenko's grave in memoirs, diaries and letters of culture figures from the first time of its state protection (1918). The significance of that kind of sources for the monument science researches is explained.

Key words: monument science, monuments protection, a place of memory, T. Shevchenko's tomb, source studies, historical sources.

Тарасова Гора — найважливіше місце пам'яті Кобзаря, що є символом національного відродження України та ідеалів соціальної справедливості. Творча спадщина Шевченка об'єднує українців «в Україні і не в Україні». Якщо в другій половині ХІХ — на початку

XX ст. російський царат перешкодив ушануванню імені поета, то, починаючи з революційного 1917 р., в Україні до влади приходили різні політичні сили, які прагнули реалізувати Шевченкові ідеали або й використати образ Великого Кобзаря з популістською метою. Це позначалося й на характері вшанування його пам'яті.

Джерела особистого походження слід ретельно вивчати для з'ясування справжніх поглядів залежних від своїх діб діячів культури на подібні проблеми. За радянських часів виходили друком тематичні збірники, присвячені пам'яті Т. Шевченка, імена мемуаристів потрапили до енциклопедичних видань [13; 17 та ін.]. Сучасні історики прагнуть не лише оцінити давно відомі джерела, але й виявити нові, зокрема висвітлити пам'яткоохоронну політику Української Центральної Ради та Гетьманату щодо місць пам'яті Шевченка, що в радянські часи було неможливо [9; 10]. Опубліковані нині мемуари, щоденники та листування діячів культури XX ст. мають бути оцінені й узагальнені разом з усіма джерелами особистого походження, введеними до наукового обігу.

Мета статті — виявити свідчення про Тарасову Гору в таких джерелах і розкрити їхнє значення для пам'яткознавчих досліджень.

Уже на початок XX ст. для українців Шевченкова могила була святинєю [3]. 1918 р. Тарасова Гора, доти шанована насамперед громадськими силами, вперше потрапила під опіку державної влади.

Навесні 1918 р. ініціатором заходів з охорони могили Кобзаря став громадський діяч, письменник і видавець, член Української Центральної Ради Василь Королів-Старий (Корольов; псевдонім — В. Старий; 1879–1941 рр.). «Перед Шевченківськими днями, — згадував він у споминах про С. Петлюру (29. V. 1920 р.), — спало мені на думку, що при даній ситуації є надзвичайно добра нагода заопікуватись Тарасовою Могилою на Чернечій Горі. Крім моїх ближчих «Часових» друзів [тобто співробітників київського видавничого товариства «Час». — В. Р.] на це пристав і Є. Х. Чикаленко, що мав відношення до порядкування могилою. Отже, недовго думаючи, я написав законопроект для внесення в Центральну Раду руками Петлюри від імені Всеукраїнського Земства. Законопроект складався, здається, з двох чи трьох коротких пактів, а саме, щоб Рада визнала Святу Могилу національною власністю, щоб вивласнила в радіусі п'яти верств, взявши за центр хрест, всі землі й води, що лежали довкола Могили, й установила сталу парламентську комісію, на обов'язку якої було б організувати опікування Могилою» [8; 10, с. 81–82]. На ці пропозиції С. Петлюра висловив цілковиту згоду за умови, що ініціатор контролюватиме справу до її регламентації законом. Відтак В. Королів став уповноваженим управи Київського губерніального земства з догляду за могилою Т. Г. Шевченка.

«Влітку приїхав Петлюра з гуртком українських діячів та земських спеціалістів. На нараді на Чернечій Горі було вирішено не робити далі нічого в біжучому році, але працювати над підготовкою проектів всіх технічних робіт, що мають розпочатися після регламентації закону про Тарасову Могили. Тобто ухвалено робити кабінетну працю, а на Могилі тільки підтримувати той лад, який вже на ній існував». Очевидно, що ця нарада відбувалася не «влітку», бо далі мемуарист пише про гетьманський переворот: «Комісія від'їхала ввечері, а другого дня увечері з київським пароплавом припливли несподівані новини [...] Дійсно, в Києві стався переворот. Тепер вже не було чого мріяти про опрау Могилу» [8]. Як відомо, переворот стався 29 квітня. Історик О. Нестуля уточнив, що 21 квітня 1918 р. відбулося засідання комісії з упорядкування могили Т. Г. Шевченка під головуванням С. Петлюри, на якому затверджено план виконання покладених на неї завдань, організації охорони поховання та культурних заходів. 24 квітня 1918 р. Київська губерніальна управа розглянула вироблені на цій нараді пропозиції та, взявши на себе фінансування, доручила В. Короліву їхнє виконання [8; 10, с. 82–83].

В. Королів був уповноваженим Київської губерніальної управи з догляду за могилою Т. Шевченка й за часу існування Української Держави, яку очолював гетьман П. Скоропадський. У нових умовах доводилося долати байдужість і навіть опір тих державних чиновників, які мали монархічні та шовіністичні настрої, хоча Гетьманат не забороняв ушанування пам'яті Шевченка [10, с. 100]. 10 червня 1918 р. за пропозицією голови гетьманського уряду, шанувальника української культури Федора Лизогуба, Рада Міністрів визнала могилу Т. Шевченка національною власністю. До того часу власником земельної ділянки був український патріот, керівник Старої Громади, міністр освіти в уряді С. Гербеля Володимир Науменко (1852–1919 рр.), котрий ще за царських часів викупив її. Кошти на охорону могили й упорядкування довкілля виділяли як органи місцевого самоврядування, так і державні відомства [10, с. 102, 141–142]. Але після арешту в липні 1918 р. С. Петлюри, який на той час був головою Київської губерніальної земської управи, уповноважений з догляду за могилою Шевченка В. Королів залишився без підтримки як адміністративних органів, так і нового керівництва управи та сподівався лише на громадські ініціативи національної інтелігенції, передусім Старої Громади. Наглядачем за могилою був дід Іван Ядловський, який за скрутних обставин вирубував тут дерева на продаж [10, с. 144].

Попри складність становища, в січні 1919 р., згідно з доповіддю С. Петлюри, Директорія УНР встигла прийняти рішення про асигнування 500 000 крб. на впорядкування могили Т. Г. Шевченка й забезпечити створення спеціальної комісії для її охорони [10, с. 198].

За радянської влади (1923 р.) на Тарасовій Горі встановили пам'ятник-бюст за проектом скульптора К. Терещенка (1879–1969 рр.) [17, т. 2, с. 265]. 1925 р. постановою Ради Народних Комісарів УСРР територію навколо могили оголошено державним заповідником. Про вигляд Тарасової Гори цього часу свідчить запис у блокноті (9 липня 1929 р.) української письменниці Галини Орлівни (1895–1955 рр.): «[...] Гора Чернеча. Брама «Могила Тараса Шевченка». Сходи — зелений коридор. Кіоск ДВУ [Державне видавництво України. — В.Р.]. Проста алея до могили. Море квітів — могила на тлі їх. Хатина ліворуч. МОГИЛА. Рівні, стрілою сходи до пам'ятника. Почуття, що тут, саме тут... Навколо — якое дивно гарно і дивно празнично: сіють гречку, садять по огородах картоплю. [...] Сходи, сходи, і раптом обриваються. Один зворіт — і відкривається рівна алея, вся залита сонцем, вся в глибоких контрастах світла й тіней. А там, на кінці алеї, в зеленій млости липневого дня, у морі квітів стоїть вона, та, до якої йдуть тисячі і тисячі, — МОГИЛА. Іду, мов засліплена зеленим сяйвом, іду, мов із п'їтьми на світ, іду з якоюсь дивною тривокою-біллю в очах, просто на темно-сіру полонину, що закінчує собою зелену могилу» [12, с. 36].

У грудні 1927 р. в столичному на той час Харкові було влаштовано конкурсну виставку проектів пам'ятника на могилі Шевченка. Про це, зокрема, писав науковий співробітник Музею українського мистецтва в Харкові П. М. Жолтовський волинському народознавцеві В. Г. Кравченку: «Тепер в нашій музеї влаштована тимчасова до 28/ХІІ виставка проектів пам'ятника Т. Г. Шевченкові (на його могилі 28 гр[удня] відбудеться журі)» [4, с. 371].

Шевченківський меморіал створили згідно з постановою Раднаркому УСРР від 10 березня 1931 р. 1934–1937 рр. побудовано літературно-меморіальний музей Т. Шевченка за проектом архітекторів Василя Кричевського та Петра Костирка. Новий пам'ятник Т. Шевченку було відкрито 1939 р. (скульптор М. Манізер, архітектор Є. Левінсон). Створені ними пам'ятники Шевченку в Києві та Каневі зазнавали нищівної критики українських діячів культури [15, с. 187]. Зокрема, О. Довженко вважав київський монумент «бездарним» і «нікчемним» [2, с. 301]. Згідно зі спогадами канадського скульптора Л. Молодожанина (1915–2009 рр.), який навчався в Академії мистецтв у Ленінграді в М. Манізера, скульптор у цей час перебував під жорстким партійним контролем. Заступник голови РНК СРСР А. Каганович рекомендував Манізеру зробити постать Т. Шевченка на пам'ятникові в Києві (також 1939 р.) з опущеною головою, закладеними за спину руками, на які повішено важкий одяг [14, с. 897]. Тому пам'ятник на Тарасовій Горі подібний до київського (поет зображений понурим, із руками за спиною). Постамент у

вигляді пілона не має нічого спільного з українською архітектурною традицією, так само як і розважально-оглядовий майданчик на могилі. Пам'ятник і літературно-меморіальний музей урочисто відкрили 18 червня 1939 р.

У роки німецької окупації канівський музей було пограбовано. Канів перебував під контролем німців з 15 серпня 1941 р. до 31 січня 1944 р. Російський прозаїк та публіцист Б. М. Полевой у своєму щоденнику військового кореспондента занотував побачене в 1944 р. на Чернечій горі: «На цій горі, в сірій масі голих дерев, ми бачимо гранітний цоколь з бронзовою статуєю і білий будинок музею з червоним дахом» [11, с. 556]. «[...] Ось вона, гора, де за «Заповітом» поховали Тараса Шевченка. Сходи ведуть наверх. Нескінченний людський потік витоптав їх. За роки окупації вони заросли бур'яном. Постає людини, що задумливо зробила крок уперед, високо піднята над горою. Широкий Дніпро привільно вигнувся біля підніжжя гори. Все це — і Дніпро, і гора, і бронзовий Тарас — гармонійно зливаються у могутній образ привілля і сили. [...] Простора будівля музею порожня. Шибки вибиті, річковий вітер гуляє по кімнатах. Товстий шар льоду на підлозі» [11, с. 557]. Біля Тарасової Гори відбувалися бойові дії, але жоден снаряд не спрямували в неї.

Оновлені експозиції відкрито в 1945-му, ювілейні — 1961, 1964, 1989 рр. [16]. Особисті записи діячів культурного життя про місце вшанування пам'яті Кобзаря відображають протиріччя цієї доби.

Режисер і мистецтвознавець Лесь Танюк (нар. 1938 р.) так зазначав про суперечності підготовки до ювілею 1964 р.: «[...] всі, затаївши подих, готуються до 150-річчя Шевченка. Але робиться це на такому державному рівні, що уже й не збагнеш, кого святкують, — Шевченка чи Хрущова з томиком Шевченка в руці. Є цілий список творів, строф і рядків з «Кобзаря», яких уживати в жодному разі не можна. Під страхом звільнення з роботи чи вигнання з партії. Газети друкують про Шевченка таке пісне й промовисто-чиновницьке, що сором бере» (запис 10 січня 1964 р.) [15, с. 7]. «Але ці свята плануються як вельми політичні, міжнародний рівень — пішло на цензурування віршів Шевченка, на творення образу Шевченка-інтернаціоналіста, комуніста й стахановця. Боляче слухати й читати всю цю ахінею...» (запис 3 лютого 1964 р.) [15, с. 13].

У березні 1964 р. в Каневі за загадкових обставин згоріла бібліотека ім. Шевченка. У ніч із 23 на 24 травня колишній смершівець і працівник відділу марксизму-ленінізму книгозбірні В. Погуржальський (часто пишуть Погружальський) спалив «найбільшу українську бібліотеку в Києві» (йдеться про пожежу в Державній публічній бібліотеці АН УРСР) [15, с. 288–292].

Лесь Танюк також зазначав, що 22 травня 1967 р. до пам'ятника Шевченкові (очевидно, в Києві) було заборонено класти квіти [15,

с. 64]. 22 травня 1969 р. в Каневі до могили Шевченка впускали за перепустками. Тоді ж у Києві було заборонено збиратися біля пам'ятника Кобзареві; партторги й декани повідомляли про це по студентських аудиторіях. «Порушників» зняли на кіноплівку, загрожували звільненнями з роботи, аж доки не надійшла вказівка з Москви «не раздувать дела» [15, с. 295–296]. А. Танюк ніби підсумував ці розрізнені записи про Шевченківські свята: «Зовні Тараса ніби виславляють. Бо що ж інакше робити з ним? А насправді йде велика війна з Шевченком» [15, с. 295].

Самоспалення Олекси Гірника 21 січня 1978 р. на Тарасовій Горі його послідовники визнають не самогубством, а загибеллю на полі бою. Уперше про О. М. Гірника (1912–1978 рр.) опублікував статтю 1992 р. канівський краєзнавець і лікар Михайло Іщенко (нар. 1933 р.) [5]. 21 січня 1978 р. він, як черговий лікар канівської районної лікарні, оглядав останки О. Гірника [6, с. 7]. Іщенко так пояснив цю подію: «Акцію вчинено як протест проти колоніального глуму над Україною і на знак 60-х роковин утворення Української Народної Республіки...» [5, с. 1]. Лікар читав рукописні листівки, в яких О. Гірник обстоював незалежність України та протестував проти русифікації українського народу. Свої спомини Іщенко ввів до біографічної повісті про Гірника, в якій використав різні джерела, зокрема свідчення очевидців [7, с. 10–15]. 21 січня 2009 р. відкрито пам'ятний знак на місці самоспалення О. Гірника (скульптор Адріан Балог) [16].

Відомий дослідник правових питань охорони культурної спадщини Віктор Акуленко в книзі «На перехресті закону і совісті» (2001 р.) присвятив нарис «Металургія для Тарасових святинь» відзначенню 75-річчя Шевченківського історико-культурного заповідника [1, с. 345–349]. Він указав на суперечності державного вшанування могили Т. Шевченка. Постанова РНК УРСР «Про оголошення території могили Т. Г. Шевченка Державним заповідником» датована 20 серпня 1925 р. Ця постанова оголосила територію заповідника в 500 разів меншою, ніж було намічено в розробленому С. Петлюрою законопроекті, що був поданий на затвердження Центральної Раді у квітні 1918 р. («в радіусі п'яти верстов» довкола могили). На початку 20-х р. Наукова комісія запропонувала визначити територію держзаповідника ім. Т. Шевченка понад 2000 десятин. На думку В. Акуленка, нехтування цими пропозиціями завдало шкоди природному довкіллю.

В. Акуленко згадував, що в 1988–1990 рр. відбулася боротьба громадських сил за збереження зони охоронного ландшафту Шевченківського заповідника. Принципова позиція діячів культури та народу спричинила вжиття урядових заходів. Урядовими поставами було засновано заказник «Тарасовий обрій», а заповіднику

надано статусу національного. Шевченківський національний заповідник створено відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР № 287 від 21.11.1989 р. на базі Канівського державного музею-заповідника «Могила Т. Г. Шевченка» [16]. Розпорядженням Ради міністрів УРСР від 5 травня 1990 р. тут було зупинено промислову діяльність Усесоюзного об'єднання «Закордоненергобуд» Міненерго СРСР і передбачено перенести комплекс в інше місце.

Але 12 вересня 2000 р. на сесії Канівської міської ради вирішено розмістити в зоні охоронного ландшафту, навпроти могили Шевченка, філію алюмінієвого заводу іспансько-українського СП «Інтерсплав» з м. Свердловськ Луганської обл. Протест висловили учасники науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю оголошення території могили Т. Шевченка державним заповідником. В. Акуленко підтримав ідею долучення зони охоронного ландшафту «Тарасовий обрій» до Шевченківського заповідника і розширення його території на понад 2000 гектарів [1, с. 346–349].

Таким чином, щоденники, листування та спомини діячів культури дозволяють значною мірою відтворити історію вшанування пам'яті Т. Шевченка або ж боротьби громадськості за цю справу. Хоча в історичній науці ці джерела особистого походження зазвичай уважають суб'єктивними й такими, що потребують ретельної перевірки, проте часто саме з них дізнаємося про справжні погляди залежної від соціальної системи інтелігенції на культурну політику держави. Загалом, такі джерела доповнюють офіційну історіографію, спростовують ідеологічні міфологеми та фальсифікації. Очевидно, опрацювання джерел особистого походження слід розпочинати зі з'ясування рівня освіти, творчого доробку та соціальної ролі їхніх авторів. У зв'язку з ювілеєм Кобзаря доцільно видати в різних областях України збірки матеріалів про Шевченківські пам'ятні місця.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Акуленко В. І. На перехресті закону і совісті: нариси, памфлети, спогади / В. І. Акуленко. — К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2001. — 456 с.
2. Довженко О. П. Щоденникові записи, 1939–1956 / О. П. Довженко; Російський держ. архів літератури та мист.; Центральний держ. архів-музей літератури та мист. України. — Х.: Фоліо, 2013. — 880 с.
3. Єкельчик С. Творення святині: українофіли та Шевченкова могила в Каневі (1861—1900 рр.) / С. Єкельчик // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. — Х., 2005. — Т. 11 (Нова серія). — С. 43–58.
4. Жолтовський П. М. Umbra vitae: Спогади. Листування. Додатки / П. Жолтовський; за ред. О. Савчука; передм. М. Моздира; наук. комент. В. Романовського; підгот. тексту Ж. Сімферовської, О. Савчука, В. Романовського; підгот. та комент. до листування І. Тарасенко, С. Білоконя; прим. Є. Котляра, О. Савчука. — Х.: Видавець Савчук О. О., 2013. — 608 с.

5. Іщенко М. ... «Спалився Гірник Олекса з Калуша» / М. Іщенко // Літ. Україна. — 1992. — 20 лютого. — С. 1, 4.
6. Іщенко М. «Чи варті ми огня святого» / М. Іщенко // Літ. Україна. — 2007. — 10 травня. — С. 7.
7. Іщенко М. Є. Спалився за Україну: худ.-біограф. повість / М. Іщенко; ред. Л. Голота. — К.: Вид. центр «Просвіта», 2004. — 128 с.
8. Королів-Старий В. З моїх споминів про Симона Петлюру / В. Королів-Старий // Збірник пам'яті Симона Петлюри. — Прага, 1930. — [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://chtyvo.org.ua/authors/Koroliv_Staryi/Z_moikh_spomuniv_pro_Symona_Petliuru/ (15.11.2013). — Назва з екрана.
9. Машталір А. Могила Тараса Шевченка у пам'ятоохоронній політиці Української Центральної Ради і Гетьманату // А. Машталір // Мандрівець. — 2012. — № 6 (102). — С. 21–25.
10. Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії) / О. Нестуля; відп. ред. П. Тронько. — Київ–Полтава, 1994. — 240 с.
11. Полевой Б. У наступі (з щоденника військового кореспондента) // Хроніка 2000: Український культурологічний альманах. — Вип. 45–46: Черкаський край — земля Богдана і Тараса. — К., 2001. — С. 553–568.
12. Ротач П. Лубни, Кулябки, 18 (Стежками життя Галини Орлівни). З рукописного архіву Г. Орлівни / П. Ротач // Український засів. — X., 1995. — № 7–9. — С. 23–64.
13. Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і приміт. В. С. Бородіна і М. М. Павлюка, передм. В. Є. Шубравського. — К.: Дніпро, 1982. — 547 с.
14. Степовик Д. Пам'ятник Шевченку Т. Г., 1939 // Звід пам'яток історії та культури України: енцикл. вид. у 28 т. / гол. ред. В. Смолій. — Київ: Кн. 1, ч. 2. (М–С) / відп. ред. П. Тронько; упоряд. В. Горбик, М. Кіпоренко, Н. Коваленко, Л. Федорова. — К.: Голов. ред. Зводу пам'яток іст. та культури при вид-ві «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2003. — С. 896–897.
15. Танюк Л. С. Лінія життя (з щоденників): у 2 т. — Т. 1: 1964–1970 / Лесь Танюк. — Х.: Фоліо, 2004. — 557 с.
16. Шевченківський національний заповідник (місто Канів, Черкаської обл.). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://shevchenko-museum.com.ua> (30.10.2013). — Назва з екрана.
17. Шевченківський словник: у двох томах / Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР / ред. кол.: Є. П. Кирилук (відп. ред.) та ін. — К.: Головна ред. УРЕ, 1978. — Т. 1. — 416 с.; т. 2. — 411 с.

Надійшла до редколегії 23.10.2013 р.

УДК 007.304: 930.253: 303.436.2: 655.11

Н. С. ПОДОЛЯКА

**ВИДАВНИЧА СПРАВА ХАРКОВА КІНЦЯ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТ.
У ДОКУМЕНТАХ**

Визначено основні документи з питань історії видавничої справи Харкова наприкінці ХІХ — початку ХХ ст.

Ключові слова: архівний фонд, Державний архів Харківської області, історія видавничої справи.

Определены основные документы по вопросу истории издательского дела в Харькове в конце XIX — начале XX в.

Ключевые слова: архивный фонд, Государственный архив Харьковской области, история издательского дела.

The documents of the history of publishing business in Kharkiv the XIXth and up to the beginning of the XXth century are analyzed.

Key words: archival fund, the State Archives of Kharkiv region, the history of publishing.

Харків у Східній Україні є найвизначнішим видавничим центром. Як зазначає дослідник історії українського друкарства І. Огієнко, необхідність відкриття друкарні постала ще в 1767 р. Проект пов'язаний з іменем першого Харківського губернатора Є. Щербініна та діяльністю Харківського колегіуму [25, с. 372–373]. Але, на думку дослідників, цей проект так і не був реалізований. Лише наприкінці XVIII ст. при наказі громадської опіки виникла друкарня (з 1912 р. — друкарня губернського правління), яка, однак, не набула активного розвитку.

Перші спроби створити друкарні при Харківському університеті здійснено ще в 1804 р., коли завдяки клопотанню В. Каразіна з Петербурга прибули друкарі-іноземці Гек та Драгер з відповідним друкарським устаткуванням. Іноземні шрифти були замовлені в Лейпцигу. Значну роль у цьому відіграв перший попечитель навчального округу С. О. Потоцький, котрий надавав фінансову допомогу. У 1809 р. в друкарні було 10 працівників та 6 учнів, а друк здійснювався на 3-4 друкарських верстатах, тільки в 1806 р. тут відлили 640 кг шрифту. Уже в 40-х рр. друкарня мала міцне матеріальне підґрунтя — 6 друкарських верстатів, до 450 пудів різних шрифтів, інтенсивно працювала словолитня [22]. Об'єднання навколо друкарні прогресивних представників громадських кіл та творчої інтелігенції сприяло становленню її як осередку поширення освітніх та культурних надбань не лише в місті, а й у регіоні.

У другій половині XIX ст. видавнича справа стає сферою підприємницької діяльності. Збільшується кількість друкарень, книжкових магазинів, палітурних майстерень, поліпшується якість видавничої продукції, посилюється конкуренція тощо.

У 1914 р. в Харкові працювало більше 30 друкарень [29, с. 19–20; 1, Табл. 1]. До 1917 р. їх кількість постійно змінювалася через політичні й економічні причини. Зрозуміло, що не всі підприємства працювали стабільно, в боротьбі за споживача друкованої продукції виживали найсильніші, з великими капіталовкладеннями.

Мета статті — визначити основні архівні й опубліковані доку-

менти з питань відкриття та діяльності друкарень Харкова наприкінці XIX — початку XX ст.

Необхідно зазначити, що досліджувати означену тему розпочали ще в середині XIX ст. науковці Харківського університету. Тоді вийшли друком перші праці: «Записки о типографии Харьковского университета. От основания оной до начала 1859 года» [20], книга Є. Іванова «Типография Харьковского университета (1804–1904 гг.)» [22].

У 20–30-ті рр. XX ст. виникають науково-дослідні організації та навчальні заклади, які вивчають історію книги та друкарства: Український поліграфічний інститут, Український науковий інститут книгознавства, Українське бібліологічне товариство при АН УРСР, Харківський інститут культури. Праці науковців цих державних установ (Ю. Меженка, С. Маслова, П. Попова, Д. Щербаківського та ін.) вивчали означене питання на дещо новому рівні. То був початок поглиблених студій з історії українських стародруків, друкарень кириличного шрифту. Однак незабаром видатних дослідників історії друкарства, бібліографів, керівників наукових бібліотек і бібліотекознавців було репресовано або позбавлено можливості друкувати. Вивчення історії видавничої справи відновилися лише під час послаблення ідейно-політичного контролю. 1959 р. надруковано науково-популярну працю харківського книгознавця Ісаака Каганова «Українська книга кінця XVI–XVIII ст.» [24].

Принципово новим етапом історії стало здобуття незалежності України. Свобода друку сприяла збільшенню кількості літератури, активізації наукового й інформаційного книговидання. Значний внесок у дослідження здобутків у видавничій справі Харкова належить викладачам Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, співробітникам Харківської наукової Державної бібліотеки ім. В. Г. Короленка та Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету, про що свідчать бібліографічні покажчики та друковані каталоги бібліотек: «Издания типографии Харьковского университета в фондах ЦНБ» [23], «Українські періодичні видання у фондi ХДНБ ім. В. Г. Короленка» [27], «Харків XX століття» [28].

Окремі аспекти історії видавничої справи Харкова набули висвітлення і в публікаціях сучасних науковців [21], однак вони це робили поверхово, а радянські — заангажовано, відповідно до програмних завдань правлячої партії. Цим зумовлена актуальність теми.

Найповніше досліджені фонди Канцелярії Харківського генерал-губернатора (Ф. 3) та Харківського статистичного комітету (Ф. 51) Державного архіву Харківської області.

Справи фонду Ф. 3 можна поділити на такі групи: інструктивно-керівні матеріали; реєстраційні журнали й книги; журнали вхідних і вихідних документів; листування; справи про відкриття та закриття

друкарень; дозвільні свідоцтва на книжкову торгівлю; справи про видання окремих газет і журналів.

Інструктивно-керівні матеріали — це циркуляри Головного управління в справах преси, Міністерства внутрішніх справ, Міністерства народної освіти. Вони містять переліки дозволених і заборонених видань, тем, на які не дозволялося писати (страйки робітників, студентські й селянські виступи, критика дій влади та ін.), доповнення та зміни до чинного законодавства.

Найбільша кількість потрібної інформації зібрана в справах: «О выдаче разного рода свидетельств и документов» [2; 4], «Об объявлении разным лицам на просьбы» [3], «Переписка по делам печати» [5; 10; 11], «О разрешении открытия типографий и о наблюдении за типографиями, литографиями и книжною торговлею» [6; 7; 8], «Сведения о заводах, находящихся в губернии» [12; 19]. Вони містять статистичні дані, заяви різних осіб з проханням дозволити відкрити друкарню чи книжковий магазин, друкувати газету чи журнал, а також скарги видавців на дії поліцейстерів.

Привертають увагу дослідників документи, які містять інформацію про закриття друкарень згідно з постановами Харківського генерал-губернатора та нелегальні друковані видання. Особливо це стосується періоду Першої російської буржуазної революції 1905–1907 рр. Деякі із цих документів уже були надруковані в збірці «Харьков и Харьковская губерния в первой русской революции 1905–1907 годов» [30, с. 50–51, 52–53, 364–365, 397].

У той час, 8 і 9 лютого 1905 р., страйкували службовці найбільших харківських друкарень Дарре та товариства Яковлева, а згодом — друкарні всіх місцевих газет. Друкарі Яковлева припинили роботу, об'єдналися з друкарями фірми «Гутенберг та Штенберг» і разом висунули свої вимоги до адміністрації [18], зокрема:

- 1) восьмигодинний робочий день;
- 2) збільшення заробітної плати на 40%;
- 3) скасування понаднормових робіт;
- 4) закінчення робіт напередодні свят на три години раніше;
- 5) ввічливе поводження з робітниками;
- 6) скасування обшуків при вході та виході з друкарні;
- 7) повне скасування штрафів;
- 8) видача заробітної плати двічі на місяць, 1-го та 16-го числа;
- 9) не звільняти працівників без поважних причин;
- 10) створення комісії, до якої повинні були входити в однаковій кількості представники як робітників, так і власників підприємства;
- 11) під час вступу на роботу заробітна плата учнів повинна бути не менше 5 крб. на місяць, при цьому кожного наступного року підвищуватися на 50%;
- 12) лікування здійснювати на кошти власника підприємства;
- 13) під час хвороби виплачувати заробітну плату;
- 14) скасування чергування для робітниць та учнів (наприклад, у друкарні Зільберберга) та невиконання робіт, що не стосуються друкарської справи, таких як прибирання друкарні, відрядження за

коректурами та ін.; 15) поліпшення санітарних умов: а) зміна приміщень, що не відповідають вимогам гігієни, б) створення вентиляції, в) облаштування окремих приміщень для їдалень, г) встановлення умивальників (мило і рушники — на кошти власників підприємства); 16) керівники та майстри, крім своїх обов'язків, не повинні виконувати інших робіт; 17) шрифт і всі друкарські матеріали слід забезпечити в достатній кількості; 18) нікого зі страйкарів не можна звільняти; 19) має бути повністю видана заробітна плата за час страйку.

11 лютого 1905 р. в м. Харків не виходили друком деякі газети. Після тривалих переговорів з адміністраціями підприємств робітники домоглися незначних поступок. У період 2–5 травня 1905 р. страйкували робітники друкарень Варшавчика, Яковлева, Зільберберга, Дрейшпуля, газети «Харьковский листок», Петрова та Бенгіса. Не брали участі в страйках друкарні газет «Южный край» та «Губернские ведомости», що охоронялися поліцією та військами. А 27–29 червня робітники означених друкарень брали участь у загальному політичному страйку на підтримку одеських, катеринославських та варшавських страйкарів. Два дні, 14 та 15 липня 1905 р., тривав страйк, у якому брали участь 47 зі 109 працівників друкарні фірми «Гутенберг». Їх вимога — поновити на роботі звільнених після першого виступу страйкарів. Проте вимоги учасників руху реалізувати не вдалося [31, с. 56, 75, 86, 90, 192, 194, 214].

Згідно з постановою Харківського генерал-губернатора від 9-го грудня 1905 р. було опечатано друкарню Шмерковича на Московській вулиці міста за друк без дозволу цензури статті з журналу «Сын Отечества» [14; 17]. 10-го — припинили вихід газети «Мир» та «Харьковский листок», друкарні закрито [18]. А 12-го грудня того ж року «до особливого розпорядження» закрито й взято під охоронний нагляд друкарні фірми «Гутенберг» Цедербаума на Катеринославській вулиці та «Печатное дело» князя К. Гагаріна на Клочківській вулиці (свідоцтво на право друку якому повернули вже 23 грудня 1905 р.) [15].

14 грудня 1905 р. закрито друкарню Михайла Христофоровича Сергеева, під фірмою «Русская типо-литография» на вул. Московській міста, через «друк видань без встановленого на те чинними законами дозволу та при тому й злочинного змісту». Що ж такого злочинного знайшли харківські поліцмейстери? В архівній справі зберігається надзвичайно цікава брошура під назвою «Песни свободы». До цієї збірки ввійшли твори О. Немировича-Данченка «Из песен свободы»; Федорова «Реквием»; «На Родине», «9-е января» Т. А. Щепкіної-Куперник. Суспільні настрої інтелігенції відбиває вірш С. Бердяєва «Цензору», розміщений на сторінках брошури:

*О, жалкий евнух с подлою душой,
Ты душишь мысли вольное стремленье.
Храня султана своего покой, лишь заслужил проклятье да презренье.
Холоп, ты слово правды запретил:
Оно на Вашу кухню не годится,
Но смог ли чувства, ты, умерить пыл
И гордый ум заставил ли смириться?
Мечтает раб, что весь я покорен,
Один сустав отрезали от тела:
Глупец, светильню только чистит он,
Чтоб ярче пламя дивное горело!*

Власник друкарні М. Сергєєв після закриття підприємства звернувся до губернатора з проханням повернути права на друкарню, пояснюючи мотиви видання брошури так: «У Москві та Петербурзі користувалися свободою друку, яка, як вважалося, мала б поширюватися й на нас. Тому, не надрукувавши нічого злочинного, я закриттям моєї типо-літографії впродовж 2-х місяців, навіть зовсім не за заслугами, покараний» [16]. 18 лютого 1906 р. М. Сергєєву дозволили повернути друкарню, взявши з нього підписку про те, що в майбутньому він підкорятиметься всім вимогам та законам про друк. Таким чином, лише протягом місяця було опечатано декілька друкарень Харкова.

У період 28 вересня — 4 жовтня та 17–22 жовтня 1906 р. знову страйкували робітники харківської друкарні Дарре на Московській вулиці, після них — друкарні Молчадського по Петровському провулку, а 28 вересня — центральна друкарня Дрейшпуля на Миколаївській вулиці та його ж друкарня на вулиці Рибній. Причина — Дарре, Молчадський та Дрейшпуль почали брати замовлення закритої внаслідок страйку друкарні Зільберберга. Вимог не задовольнили. Поразкою закінчився й економічний страйк робітників друкарні Яковлева під керівництвом спілки друкарів, який тривав з 16 липня до 12 серпня 1907 р. [31, с. 56, 75, 86, 90, 192, 194, 214].

Слід також зазначити, що практична діяльність більшості політичних партій на той час, переважно, концентрувалася на агітаційно-масовій роботі, розповсюдженні друкованої пропаганди. До проголошення царського маніфесту від 17 жовтня 1905 р. всі політичні партії й організації вимушено нелегально розповсюджували свої газети, брошури та листівки. Масштаби видавничої діяльності партій були неоднаковими і зумовлювалися, з одного боку, репресивними заходами царської влади, а з іншого — наявністю коштів, чисельністю організацій тощо.

Найпопулярніша форма соціал-демократичної літератури — листівки, які нелегально видавали місцеві більшовицькі організації

або передруковували із центральних видань партії, газет «Вперед», «Пролетарий» та ін. і висвітлювали найрізноманітніші політичні події в країні. Уже 12 січня 1905 р. було надруковано першу листівку Харківського комітету РСДРП стосовно січневих подій: «Ко всем рабочим и работницам г. Харькова». Листівка закінчувалася заклик до боротьби за Установчі Збори та влаштування загального страйку в Харкові. 23 січня на Монастирській вулиці у квартирі Джигітова, котрий був направлений ЦК РСДРП до Харкова для налагоджування друкарської техніки, було виявлено друкарню Харківського комітету РСДРП. Проіснувала вона менше одного місяця та встигла видати лише дві листівки: «Ко всем рабочим и работницам г. Харькова» та «Письмо очевидца». Було виявлено значну кількість агітаційної соціал-демократичної літератури. 21 лютого 1905 р. Харківський комітет РСДРП нарукував листівку «Ко всем рабочим и работницам табачных фабрик г. Харькова» із закликом до повторного страйку стосовно численних випадків звільнення після першого страйку. 5 березня того ж року вийшла друком наступна листівка «Ко всем портным г. Харькова». Із 14 по 26 березня 1905 р. страйкували кравці міста. 19-го березня того ж року надруковано прокламацію «К рабочим типографии Яковлева» із закликом до повторного страйку. 24 березня — нову листівку «Когда же конец?» стосовно продовження російсько-японської війни. Комітет партії соціалістів-революціонерів видав прокламацію «Первое мая». 28 червня намагалися провести демонстрацію в центрі Харкова, але влада цьому перешкодила. 30 червня надруковано листівку — «Мобилизация харьковского пролетариата», 1 серпня — прокламацію «Итоги забастовки» та «Ко всем типографским рабочим» стосовно невдалого страйку друкарів. Прокламації закликали до об'єднання та долучення до лав соціал-демократів [26, с. 1–2, 31, 59, 61, 98, 130, 159, 180, 292, 323]. Отже, харківські друкарі, які взяли участь у загальному політичному процесі 1905–1907 рр., були достатньо вагомою революційною силою, оскільки саме вони могли скористатися друкарською технікою та «ідеологічною зброєю» — брошурами, газетами, листівками.

Видавнича справа поєднує в собі й таку складову, як розповсюдження видань: через мережу книгарень, земських книжкових складів за участю посередників та торговців товарами тощо. У Держархіві Харківської області документи із цього питання містяться в справах про видачу свідоцтв на промисли у фондї канцелярії Харківського губернатора.

Право на відкриття книжкового магазину, лавки чи кабінету для читання надавалося приватним особам, акціонерним компаніям або товариствам у тому ж порядку, який визначено на відкриття друкарень та подібних закладів. Особи, які мали право на засну-

вання книжкового магазину, повинні були сповістити до канцелярії генерал-губернатора, де саме будуть розміщені їхні заклади та на кого покладатиметься відповідальність за роботу книжкових магазинів. Продаж книг здійснювався за умови наявності свідоцтва на промисли. Причому в книжковій крамниці поєднували торгівлю книгами, паперовими бланками, листівками, нотами, гравюрами, картинами, канцелярським приладдям. Іноді книготорговці не мали підготовки до ведення такої справи та майже не уявляли її перспектив. Але були й такі, котрі створювали свій капітал дуже повільно, завдяки обережній роботі. За торгівлею наглядало поліцейське правління, адже торгувати можна було лише дозволеними цензурою виданнями. За продаж недозволених видань книготорговців карали згідно із законодавством Російської імперії.

Офіційні папери надавалися не лише міщанам Харкова, а й комісіонерам найкрупніших російських фірм (таким, як відділення Санкт-Петербурзького книжкового магазину О. Суворіна під фірмою «Книжный магазин Л. А. Богданович комиссионер «Нового Времени»», відділення товариства друкарства, видавництва та книжкової торгівлі І. Ситіна) [9].

Книгоношам видавалося «открытое предписание», підписане губернатором. В одному з таких документів зазначено: «Видане селянину Тихону Кириловичу Усу в тому, що він є книгоношею Харківської єпархіальної ради з місіонерських справ для розповсюдження серед населення Харківської губернії книг та брошур протисектантського змісту» [13].

Торгівля книжковим товаром здійснювалася також на базарах та ярмарках. Тому таке питання потребує ретельного дослідження дозвільних документів Канцелярії Харківського губернатора.

Таким чином, здійснена пошуково-дослідницька робота дозволила виявити значну кількість архівних джерел. Більшість архівних документів нині вводиться до наукового обігу вперше. Водночас комплексне й системне вивчення всіх означених видів джерел уможливило висвітлення процесу розвитку видавничої справи Харкова протягом такого тривалого історичного періоду.

Таблиця 1

Друкарні, типолітографії, літографії Харківської губернії
1861–1917 рр.

№ пп.	Прізвище власника або назва закладу	Адреса
1	Друкарня харківського тимчасового 2-ї гільдії купця Дарре Адольфа Карловича	м. Харків, Московська вул., приватний буд.

2	Друкарня міщанина Гордона Манесса Мойсейовича	м. Харків
3	Друкарня Харківського губернського правління	м. Харків, Соборна площа, пізніше Петровський пров., 17
4	Друкарня Харківського університету	м. Харків
5	Друкарня Товариства «Печатня Яковлева С. П.»	м. Харків, Велика Гончаровська вул., 2
6	Друкарня газети «Южный край»	м. Харків, Сумська вул., 13
7	Друкарня газети «Утро»	м. Харків, Миколаївська пл., буд. Земського банку
8	Друкарня газети «Коммерческая»	м. Харків, Подольський пров.
9	Друкарня Йозефовича Олександра Олександровича	м. Харків, Сумська вул., 4
10	Друкарня Калугіна	м. Харків, Катеринівський пров., 5
11	Друкарня Аршавської	м. Харків, Ярославська вул.
12	Друкарня Беркмана	м. Харків, Катеринівська вул., 9
13	Друкарня Товариства Друкарська Справа	м. Харків, Кліщівський пров.
14	Друкарня Дрейшпуля	м. Харків, Плетньовський пров.
15	Друкарня Цукермана	м. Харків, Рибна вул., 25
16	Друкарня Лібіна	м. Харків, Рибна вул., буд. Ліща
17	Друкарня Грубмана	м. Харків, Москалівська вул.
18	Друкарня Петрова	м. Харків, Рибна вул., буд. Когана, 32
19	Друкарня Сергєєва та Гальченка	м. Харків, Московська вул.
20	Друкарня Іванченка	м. Харків, Костюківський пров.
21	Друкарня Молчадського	м. Харків, Подольський пров.
22	Друкарня Бенгіса	м. Харків, Петровський пров.
23	Друкарня Товариства «Печатник»	м. Харків, Рибна вул.
24	Друкарня Вязігіна	м. Харків, Дівоча вул.
25	Друкарня Степанова Андроніка Івановича	м. Харків, Московська вул., 14
26	Друкарня князя Гагаріна Костянтина Миколайовича	м. Харків, Клочківська вул., 5
27	Друкарня Счасні Юлії Арсеніївни	м. Харків, Сумська та Миколаївська вул., 1
28	Друкарня міщанина Вовковицького	м. Харків
29	Друкарня Вейцель	м. Харків
30	Друкарня Сталинського, чиновника при управлінні Харківського поліцеймейстера	м. Харків

31	Типолітографія Кременчуцького купця Зільберберга Мойсея Пилиповича	м. Харків, Донець — Захаржевського вул.
32	Типолітографія штаба Харківського військового округу	м. Харків
33	Типолітографія віленського міщанина Варшавчика Ісаака Мойсейовича	м. Харків Миколаївська та Німецька вул., 4
34	Типолітографія австрійського підданого Счасні Карла Петровича	м. Харків
35	Типолітографія Кромського міщанина Попова Івана Володимировича	м. Харків
36	Типолітографія Шмарковича Г.	м. Харків, Московська вул., буд. Іванова
37	Літографія ризького міщанина Федора Карловича Беверсдорф	м. Харків, Подольський пров.
38	Літографія харківської міщанки Аграфени Йосиповни Деденко	м. Харків
39	Літографія харківського міщанина Григорія Леонтійовича Іванченко	м. Харків
40	Літографія Вейцель	м. Харків
41	Літографія харківського міщанина Калініна	м. Харків
42	Літографія харківської міщанки Етінген	м. Харків

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Гнедич А. Обзор фабрично-заводской промышленности Харьковской губернии. Вып. 1 / А. Гнедич, С. Аксенов. — Харьков : Типография Адольфа Дарре, 1899. — 246 с.
- Державний архів Харківської області (далі — Держархів Харківської обл.), Ф. 3, оп. 236, спр. 5
- Держархів Харківської обл., Ф. 3, оп. 236, спр. 7
- Там само, оп. 244, спр. 5
- Там само, оп. 252, спр. 20
- Там само, оп. 252, спр. 27
- Там само, оп. 281, спр. 159, арк. 1–7
- Там само, оп. 281, спр. 12
- Там само, оп. 281, спр. 72
- Там само, оп. 281, спр. 260
- Там само, оп. 282, спр. 203
- Там само, оп. 282, спр. 787
- Там само, оп. 283, спр. 240, арк. 22
- Там само, оп. 283, спр. 690, арк. 13–14
- Там само, оп. 283, спр. 691, арк. 1–10
- Там само, оп. 283, спр. 691, арк. 17

17. Там само, оп. 283, спр. 691, арк. 20
18. Там само, оп. 283, спр. 691, арк. 11
19. Там само, оп. 284, спр. 37
20. Записки о типографии Харьковского университета. От основания оной до начала 1859 года. — Х : Ун-т. тип., 1859. — 38 с.
21. Зеленська Л. Музично-видавнича справа в Харкові другої половини ХІХ — початку ХХ ст. / Л. Зеленська // Вісник Кн. палати. — 2003. — № 8. — С. 35–38.
22. Иванов Е. М. Типография Харьковского университета (1804–1904 гг.) / Е. М. Иванов. — Х. : Тип. «Печ. дело», 1912. — 24 с.
23. Издания типографии Харьковского университета в фондах ЦНБ : Библиогр. указ. В 2-х ч. Ч. 1. 1805 — 1860 / Харьк. нац. ун-т; Центр. науч. б-ка; Сост. М. Г. Швалб и др. — Х., 1999. — 114 с.
24. Каганов І. Я. Українська книга кінця ХVІ–ХVІІ століть. Нариси з історії книги / І. Я. Каганов. — Х. : Вид-во кн. палати УРСР, 1959. — 144 с.
25. Огієнко І. Історія українського друкарства / І. Огієнко; Упоряд., авт. іст.-біогр. нарисів та приміт. М. С. Тимошик. — К.: Либідь, 1994. — 672 с.
26. 1905 год на Украине. Хроника и материалы. Т. 1. Январь-сентябрь / Под ред. М. И. Мебеля, с предисл. Г. И. Петровского. — Харьков: Пролетарий, 1926. — XIV, 502, [6] с.
27. Українські періодичні видання у фонді ХДНБ ім. В. Г. Короленка : друк. каталог. Вип. 1. Журнали (1816–1917) / Харк. Держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка. Уклад. Л. Ф. Бондаренко. — Х., 2000. — 192 с.
28. Харків ХХ століття : Бібліогр. покажчик. У 2 випусках. Вип. 1. Історія міста Харкова (1900–2000). — Х., 2003. — 800 с.
29. Харьковский календарь на 1914 год (Год сорок второй) / Изд. Харьк. губ. правлен. стат. ком. — Х.: Тип. губерн. правления, 1913. — VI, 85, 84, 85, 26, 116, 139.
30. Харьков и харьковская губерния в первой русской революции 1905–1907 годов : сборник документов и материалов / Центральный государственный архив Октябрьской революции и социалистического строительства УССР. Государственный архив Харьковской области; Сост. М. П. Авдушева, В. А. Вострикова, Л. В. Гусева, Ред. Ю. Ю. Кондуфор. — Харьков : Харьковское областное издательство, 1955. — 428 с.
31. Хроника революционного рабочего движения на Украине (1900–1917): Справочник. — К.: Наук. думка, 1987. — 354 с.

Надійшла до редколегії 05.11.2013 р.

УДК 374.73:061 (477) «1905»

В. О. МАГАСЬ

УЧИТЕЛЬСЬКІ СОЮЗИ В УКРАЇНІ В 1905 Р.: ПРОГРАМНІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА ВЗАЄМОДІЯ З ВЛАДОЮ

Охарактеризовані програмні засади діяльності та функціонування організацій Всеросійського союзу вчителів та діячів народної освіти в Україні в легальний період його існування в 1905 р.

Ключові слова: Всеросійський союз учителів та діячів народної освіти, місцеві осередки, професійно-політична організація, вчительські з'їзди.

Охарактеризированы программные принципы деятельности и функционирования организаций Всероссийского союза учителей и деятелей народного образования в Украине в легальный период его существования в 1905 г.

Ключевые слова: Всероссийский союз учителей и деятелей народного образования, местные ячейки, профессионально-политическая организация, учительские съезды.

The programme fundamentals and functioning of The All-Russian Teacher and Popular Schooling Union in Ukraine during the legal period of its activity in 1905 are analyzed.

Key words: The All-Russian Teacher and Popular Schooling Union, local centres, professionally-political organization, Teacher's Conferences.

Революція 1905–1907 рр. пробудила громадську активність багатьох категорій населення. Особливістю цього періоду стало виникнення безпартійних професійно-політичних організацій, які у своїй діяльності мали на меті поліпшення професійного становища їх членів за допомогою зміни існуючого самодержавного ладу завдяки скликанню Установчих зборів (чи іншої представницької установи) на основі загального, прямого, таємного та рівного виборчого права. До таких організацій належав Всеросійський союз учителів та діячів народної освіти (ВСВДНО), що проводив активну діяльність, зокрема й в українських губерніях, у 1905–1908 рр. Отже, особливу громадську активність виявляли народні вчителі, які мали більш можливість впливу на свідомість народних мас порівняно з представниками інших інтелігентних професій. Окрім того, не слід забувати, що педагогічна інтелігенція була наймасовішою групою інтелектуальної еліти — її третьою частиною [5, с. 65].

Історіографічно означене питання є малодослідженим. Окремі відомості про діяльність Всеросійського союзу вчителів та діячів середньої школи містяться в статті Н. Череваніна, присвяченій рухові серед інтелігенції на початку ХХ ст. і виданій ще в 1910 р. [6, с. 178–179].

Серед праць сучасних українських істориків слід відзначити дослідження В. Й. Борисенка та Г. А. Непорожньої, в якому охарактеризовано з'їзди Всеросійського союзу та діяльності його окремих представників [1]. Взаємодію Союзу вчителів та Всеросійського селянського союзу на місцевому рівні розглянув В. О. Магась [2]. Сучасні російські дослідження надають детальну характеристику центральних органів ВСВДНО [4, с. 679–690].

Водночас, проблеми, пов'язані з діяльністю союзів учителів в Україні, все ще малодосліджені, оскільки означені автори зосереджували увагу переважно на діяльності центральних органів Учительського союзу.

Мета — дослідити діяльність, яка проводилася союзами вчителів в українських губерніях Російської імперії в 1905 р. Для цього було виконано такі завдання: розглянуто діяльність осередків Всеросійського союзу вчителів та діячів народної освіти в Україні; охарактеризовано програмні положення Союзу, проаналізовано особливості його взаємодії з владою.

Учительський союз створено 12 березня 1905 р. на зібранні 256 вчителів та діячів народної освіти в Санкт-Петербурзі, де підписано документ з поданими пропозиціями змін в освіті та державному устрої [27, с. 2–3].

Основні програмні вимоги ВСВДНО затверджено в м. Санкт-Петербург на з'їзді делегатів місцевих груп союзу з усієї Російської імперії 7–10 червня 1905 р. У прийнятому на з'їзді статуті, зокрема, зазначалося, що Союз є організацією професійною і політичною; обстоювалася ідея політичних свобод (слова, друку, організацій тощо) та передавання влади народу завдяки скликанню Установчих зборів на основі загального і рівного виборчого права з прямим і таємним поданням голосів, незалежно від статі та національності. У сфері освіти передбачалася докорінна її реорганізація на засадах свободи, демократизації та децентралізації. Планувалося також упровадження наступності в освіті, загального, безплатного й обов'язкового початкового навчання та безплатної середньої та вищої освіти, вилучення Закону Божого з переліку обов'язкових предметів викладання, встановлення загальноосвітнього характеру школи з вільним викладанням, запровадження свободи викладання рідною мовою населення в усіх типах шкіл, передавання завідування справою народної освіти органам місцевого самоврядування, обраним на демократичних засадах. Для реалізації означених завдань члени Союзу вдавалися до тактики відкритої та вільної критики сучасного йому шкільного ладу й урядової політики у сфері народної освіти. Крім того, схвалювалися колективні протести вчителів проти дій адміністрації, що могли завдати шкоди шкільній справі. Устав Союзу передбачав колективне розроблення питань народної освіти; сприяння задоволенню духовних потреб учнів; організацію доступної юридичної допомоги учням та взаємного страхування на випадок втрати місця роботи внаслідок політичної та громадської діяльності з долученням громадських установ до матеріальної участі в касах взаємного страхування; захист окремих членів союзу, вчителів та учнів від свавілля керівників завдяки колективним про-

тестам; долучення суспільства й органів самоврядування до захисту вчителів та учнів від свавілля адміністрації й до матеріальної підтримки осіб, котрі постраждали за політичну і громадську активність; організацію товариського суду честі; поширення політичних ідей Учительського союзу серед населення; спільну політична діяльність з іншими професійними спілками й організаціями в досягненні спільних цілей. Членами союзу могли бути вчителі й учні нижчих і середніх навчальних закладів та інші діячі народної освіти, що прийняли статут організації. Місцеві групи утворювали повітові і міські, губернські, обласні відділення Союзу й особливі відділи (національні, партійні, територіальні, професійні). Для національних областей (Польщі, Кавказу, України, Литви тощо) існувала можливість організації обласних з'їздів та створення постійних обласних бюро. Центральними органами управління ВСВДНО було визнано з'їзд та Центральне Бюро [23, с. 1].

Ідеї Вчительського союзу мали вплив на легально існуючі й офіційно дозволені педагогічні товариства взаємної допомоги, статутні положення яких обмежували їхні функції здебільшого матеріальною допомогою [16, с. 213; 19, с. 5]. Так, на засіданні Київського педагогічного товариства взаємної допомоги 5 травня 1905 р. було обговорено та затверджено проект статуту Вчительського союзу (за винятком політичної складової) [19, с. 15]. На засіданні 14 жовтня 1905 р. підтримано страйкову боротьбу учнів та доцільність закриття навчальних закладів до скасування військової охорони в місті. Висувалася вимога звільнення заарештованих. На тому ж засіданні товариство долучилося до підготовки загального страйку чиновників та вчителів. Члени товариства зацікавилися також політичними питаннями і на засіданні 13 листопада 1905 р. й у телеграмі до Прибалтійського з'їзду вчителів підтримали вимогу загального, прямого, рівного та таємного голосування. Діяльність товариства стала суспільно відомою, оскільки звіти про його засідання публікували такі місцеві періодичні видання, як «Киевские отклики», «Киевский вестник», «Киевская газета» та «Киевское слово». У січні 1906 р. київський генерал-губернатор прийняв рішення щодо закриття товариства у зв'язку з його антиурядовою та небезпечною діяльністю [19, с. 1].

У Звенигородському повіті Київської губернії існувала група із 62 осіб. Представники місцевого осередку поширювали ідеї Установчих зборів та викладання в школі українською мовою [9, с. 22].

У Волинській губернії поширення ідей Учительського союзу було розпочато ще у квітні 1905 р. центральними органами Союзу. Зокрема, звернення від імені «Бюро Союзу народних учителів» із закликом приєднатися до Вчительського союзу розсилалися до Острозької та Заславльської повітових управ [18, с. 1–2]. У вересні

1905 р. Статут Всеросійського союзу вчителів та діячів народної освіти розсилали міським головам, зокрема м. Луцьк та м. Володимир-Волинський [18, с. 7–9].

До Житомирського повіту Волинської губернії перші відомості про Вчительський союз почали надходити після Маніфесту 17 жовтня 1905 р., коли в місцевій періодиці (газеті «Волинь» та інших виданнях) почали друкувати статті про Всеросійський союз учителів та діячів народної освіти. У зв'язку із цим серед учителів повіту виникла думка об'єднатися навколо двокласних училищ, обговорити свої потреби й обрати уповноважених, котрі мали 21 листопада 1905 р. зібратися в Житомирі та прийняти спільну постанову для передання керівництву. Така активність схвилювала останнє, і ще в першій половині листопада 1905 р. серед учителів поширили повідомлення про заборону будь-яких з'їздів та союзів до прийняття урядом спеціального законодавства, після чого активність учителів зменшилася, а з'їзд так і не відбувся [21, с. 157].

Група Вчительського союзу виникла й у м. Рівне Волинської губернії [9, с. 22]. 20 листопада 1905 р. в с. Городок Рівненського повіту в будинку барона Штейнгеля відбувся з'їзд народних учителів, у якому взяло участь 35 осіб. Було обговорено й вирішено питання про організацію відділення ВСВДНО в Рівненському повіті. При цьому делегатом на планований з'їзд Союзу обрано вчителя російської мови Красіна [18, с. 11]. Було також обрано Бюро Рівненського відділення ВСВДНО, котрому доручили звернутися до всіх учителів повіту із закликом долучитися до групи Союзу, про що й вийшло друком звернення, де, зокрема, містилося запрошення на другий з'їзд учителів Рівненського й інших повітів, що мав відбутися 21 грудня 1905 р. в с. Городок [24, с. 1]. Ще один з'їзд учителів, згідно з даними жандармських органів, мав відбутися 22 січня 1906 р. в тому ж місці [18, с. 11].

На Поділлі здійснювалася організація Союзу Подільських учителів. Зокрема, в грудні 1905 р. поштою розсилали звернення про необхідність створення означеної спілки вчителів Вовковинецького народного училища (Летичівський повіт) О. А. Ставбун [11, с. 3], а також Юзвинської народної школи (Вінницький повіт) Є. Г. Максимчук. У ньому містився такий заклик: «Народ має бути повністю звільнений від кошмару самодержавства, від любові до царя, що шкодить любові до людства» [12, с. 3]. Таким чином, ініціативна група з поширення ідей Союзу в Подільській губернії не обмежувалася лише професійними вимогами, а надавала важливого значення політичній складовій.

У Харківській губернії Центральне Бюро ВСВДНО планувало поширити власні ідеї за допомогою існуючого в межах Харківського університету історико-філологічного товариства. До його педаго-

гічного відділу впродовж березня-вересня 1905 р. надходили матеріали щодо створення та червеневого з'їзду Вчительського союзу, а також містилося прохання ознайомити з ними вчителів і діячів народної освіти, створити при товаристві спеціальну комісію в справах Союзу, підтримувати постійний контакт із центральними органами ВСВДНО [27, с. 1; 28, с. 2].

Активну участь у створенні осередків Всеросійського селянського союзу взяли діячі ВСВДНО в Харківській губернії. Наприклад, учитель с. Козіївка Богодухівського повіту Харківської губернії С. І. Луговий, котрий головував на з'їзді вчителів сільських шкіл Богодухівського повіту, на якому було вирішено приєднатися до Всеросійського союзу вчителів, був одночасно керівником Козіївської селянської спілки [14, с. 101; 15, с. 1].

У Валківському повіті Харківської губернії поширенням ідей Селянського союзу в другій половині 1905 р. керував член ВСВДНО вчитель с. Гряково М. Є. Антропов. Після свого усунення від учительської діяльності він агітував селян до невизнання означеного розпорядження губернського начальства. Після цього М. Є. Антропова було виселено за межі Харківської губернії в сусідню Полтавську, звідки продовжував агітацію в с. Гряково. Як наслідок, йому заборонили проживання і в Полтавській губернії [7, с. 50–50].

На Полтавщині на початку листопада 1905 р. серед учителів початкових шкіл таємно поширювалися звернення Всеросійського союзу вчителів. 14 листопада 1905 р. в Кобеляцькому повіті в приміщенні місцевої земської управи вчителі початкових шкіл одногласно затвердили статут ВСВДНО. У Кременчуцькому повіті з'їзд учителів початкових шкіл обрав організаційне бюро службовців земських установ Полтавської губернії [22, с. 147].

На Чернігівщині в с. Покошичі Кролевецького повіту представники місцевого осередку Всеросійського селянського союзу здійснювали створення організацій ВСВДНО. Так, учитель с. Іваньківка М. Г. Кічко отримав з Покошич літографований статут ВСВДНО та рукописне звернення від імені «Групи вчителів та вчительок Кролевецького повіту, що приєдналися до Союзу», із закликом долучитися до Союзу вчителів, оскільки це право надано Маніфестом 17 жовтня 1905 р. Пізніше М. Г. Кічко відвідував засідання комітету Селянського союзу в Покошичах та влаштував у с. Іваньківка читання для місцевих селян [25, с. 396–399].

Активно діяли організації ВСВДНО в Катеринославській губернії. Зокрема, вчитель П. С. Дийнега розсилав поштою звернення від Катеринославської групи Вчительського союзу із закликом бойкотувати вільні вчительські місця [13, с. 5]. Бойкот і страйк вважали головним методом боротьби за свої права і в Олександрівському по-

віті, де до місцевої групи входило 56 осіб. Крім того, група взяла активну участь в організації місцевого відділення Селянського союзу 17 жовтня 1905 р [9, с. 22].

Учительський союзу Бахмутському повіті Катеринославської губернії наприкінці 1905 р. очолював місцевий учитель Д. М. Коліно. Під його керівництвом видавався журнал «Голос учителя» [20, с. 35]. Зрештою, 22 січня 1906 р. його було заарештовано в с. Шаховка Бахмутського повіту за пропаганду серед селян [20, с. 4]. Існувало повітове відділення Вчительського союзу і в Маріупольському повіті на Катеринославщині. Було проведено також учительський з'їзд [26, с. 4].

Підтримати робітників та їх боротьбу 13 грудня 1905 р. на загальних зборах погодилося Миколаївське відділення Всеросійського союзу вчителів (Херсонська губернія). Було прийнято рішення приєднатися до загального політичного страйку, долучити до нього інших учителів та відновити навчання лише після завершення страйку та згідно з постановою місцевого комітету об'єднаних соціал-демократичних організацій і ради робітничих депутатів [8, с. 23]. Отже, під час найбільшого піднесення революції вчительські союзи окремих промислових центрів солідаризувалися з робітниками та співпрацювали з ними.

У Таврійській губернії група Вчительського союзу, до якої входило 26 осіб, з травня 1905 р. існувала в Ялті. Поширенню ідей союзу в регіоні допоміг учительський з'їзд, скликаний земським правлінням, що схвально поставилося до самоорганізації вчителів, адже група не здійснювала політичної агітації [26, с. 22].

Наприкінці 1905 — на початку 1906 рр. проти діячів ВСВДНО в усій Російській імперії уряд розпочав репресивну діяльність, зокрема арешти та звільнення. В Україні найбільше постраждали вчителі південних губерній. Так, у Катеринославській губернії було заарештовано 167 та звільнено двох членів Учительського союзу, в Херсонській губернії — 16 учителів, а в Таврійській — одного і двох звільнено. На Лівобережжі постраждали вчителі Полтавської (28 осіб заарештовано та 17 звільнено) та Чернігівської (відповідно — 6 та 10). Найменше постраждало вчительство Правобережжя, де в Київській губернії було 4 заарештованих та 6 звільнених, у Волинській — 1 заарештований, а в Подільській — 3 звільнених [3, с. 95]. Кількість звільнених та заарештованих могла бути й більшою, проте адміністрація не завжди вдавалася до радикальних заходів. Так, у Браїлові Вінницького Повіту Подільської губернії за влаштування зборів членам місцевого осередку ВСВДНО було винесено догану, а в с. Чернятин Літинського повіту тієї ж губернії щодо активіста Союзу Корицького місцева влада обмежилися лише погрозою переведення на інше місце [10, с. 27].

Окремим учительським союзом удалося пережити період репресій кінця 1905 р., однак це негативно позначилося на їх діяльності. Зокрема, Одеському відділенню Всеросійського союзу вчителів та діячів народної освіти, що активно функціонувало в листопаді-грудні 1905 р., на початку 1906 р. довелося тимчасово припинити свою діяльність [17, с. 2].

Таким чином, у програмних положеннях Усеросійського союзу вчителів та діячів народної освіти містилося поєднання професійних та політичних вимог і теза про те, що лише належний суспільно-політичний лад зможе забезпечити їх виконання. У 1905 р. осередки ВСВДНО, зважаючи на революційну ситуацію, діяли переважно відкрито. Подекуди для поширення ідей Союзу використовувалися легальні товариства (педагогічне товариство взаємної допомоги, історико-філологічне товариство). Важливу роль відігравали також учительські з'їзди, котрі конкретизували вимоги центральних установ учительської спілки, приймали або відхиляли політичну складову програми. Основними репресивними заходами уряду проти активістів Учительського союзу наприкінці 1905 — на поч. 1906 рр. були звільнення й арешти, а найбільшою кількістю постраждалих від переслідувань її членів була в Катеринославській губернії.

Перспективами подальших досліджень є вивчення питання діяльності ВСВДНО в 1906–1908 рр. в Україні, а також інших учительських професійно-політичних союзів та організацій в означений період.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Борисенко В. Й. Суспільно-політична діяльність учителів й учнівської молоді України в 1900–першій половині 1907 рр. / В. Й. Борисенко, Г. А. Непорожня. — К. : Вид-во НПУ ім. М. Драгоманова, 2002. — 149 с.
2. Магась В. О. Народні вчителі України в організаціях Всеросійського селянського союзу (1905-1907 рр.) / В. О. Магась // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. — Кам'янець-Подільський, 2005. — Т. 15: На пошану професора Л. В. Баженова. — С. 98–103.
3. Отчеты Центрального Бюро и комиссий, бойкотируемые места // Вестник Учителей. — СПб. : Типо-Литография Б.М. Вольфа, 1906. — 7 мая. — № 2. — С. 88–96.
4. Самоорганизация российской общественности в последней трети XVIII–начале XX в. / [Отв. ред. А.С. Туманова]. — М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. — 887 с.
5. Фареній І. А. Педагогічна інтелігенція в кооперативному русі початку XX ст. / І. А. Фареній // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць. — Вінниця, 2004. — Вип. 8. — С. 65–68.
6. Череванин Н. Движение интеллигенции / Н. Череванин // Общественное движение в России в начале XX-го века: в 3-х т. / под ред. Л. Мартова,

- П. Маслова и А. Потресова. — СПб., 1910. — Т. 2, Ч. 2. — С. 146–201.
7. Державний архів Харківської області. — Ф. 3. — Спр. 1254. — 53 арк.
 8. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі — ЦДАК України). — Ф. 274. — Оп.1. — Спр. 1517. — 40 арк.
 9. ЦДАК України. — Ф. 276. — Оп.1. — Спр. 62. — 35 арк.
 10. ЦДАК України. — Ф. 301. — Оп.1. — Спр. 2727. — 37 арк.
 11. ЦДАК України. — Ф. 301. — Оп.1. — Спр. 2728. — 12 арк.
 12. ЦДАК України. — Ф. 301. — Оп.1. — Спр. 2729. — 24 арк.
 13. ЦДАК України. — Ф. 313. — Оп.2. — Спр. 1178. — 7 арк.
 14. ЦДАК України. — Ф. 336. — Оп.1. — Спр. 3475. — 126 арк.
 15. ЦДАК України. — Ф. 336. — Оп.1. — Спр. 3728. — 189 арк.
 16. ЦДАК України. — Ф. 385. — Оп.1. — Спр. 2357. — 216 арк.
 17. ЦДАК України. — Ф. 419. — Оп.1. — Спр. 5470. — 32 арк.
 18. ЦДАК України. — Ф. 442. — Оп. 855. — Спр. 138. — 11 арк.
 19. ЦДАК України. — Ф. 442. — Оп.856. — Спр. 87. — 57 арк.
 20. ЦДАК України. — Ф. 705. — Оп.1. — Спр. 290. — 65 арк.
 21. ЦДАК України. — Ф. 707. — Оп. 227. — Спр. 47. — 172 арк.
 22. ЦДАК України. — Ф. 707. — Оп. 227. — Спр. 66. — 172 арк.
 23. ЦДАК України. — Ф. 838. — Оп.5. — Спр. 112. — 1 арк.
 24. ЦДАК України. — Ф. 838. — Оп.5. — Спр. 113. — 1 арк.
 25. ЦДАК України. — Ф. 1439. — Оп.1. — Спр. 557. — 493 арк.
 26. ЦДАК України. — Ф. 1596. — Оп.1. — Спр. 56. — 398 арк.
 27. ЦДАК України. — Ф. 2017. — Оп.1. — Спр. 410. — 5 арк.
 28. ЦДАК України. — Ф. 2017. — Оп.1. — Спр. 411. — 3 арк.

Надійшла до редколегії 21.11.2013 р.

УДК [392.72:728.83]:930.85(477)«18»

В. А. РУСАВСЬКА

ГОСТИННИЙ СВІТ САДИБНОЇ КУЛЬТУРИ ХІХ СТ.

Розглядаються особливості гостинності в садибах вищих верств українського суспільства ХІХ ст., визначаються її місце і роль у садибній культурі.

Ключові слова: гостинність, гостинний світ, садиба, садибна культура, садибні свята.

Рассматриваются особенности гостеприимства в усадьбах высших слоев украинского общества ХІХ в., определяются его место и роль в усадебной культуре.

Ключевые слова: гостеприимство, гостеприимный мир, усадьба, усадебная культура, усадебные праздники.

The features of hospitality in the estates of the upper strata of Ukrainian society of the ХІХ century are discovered, its place and role in the culture of estate are determined.

Key words: hospitality, hospitable world, estate, estate culture, estate holidays.

Соціокультурні трансформації, зумовлені глобалізаційними процесами, актуалізують дослідження минулого, осмислення його значущості як для сучасності, так і для перспектив подальшого розвитку людства.

До таких проблем, особливо в контексті ствердження української національної самобутності, належить історія вітчизняної гостинності. Оскільки саме традиції гостинності, її роль як важливого чинника міжкультурної комунікації, попри всю складність перебігу культурно-історичного процесу, значною мірою забезпечили духовний та інтелектуальний зв'язок поколінь українського народу і вплинули на формування етнокультурної, а згодом і національної ідентичності.

Звернення до розгляду гостинності в садибній культурі XIX ст. з її образно-символічною системою цінностей, ідеалів і норм допомагає зрозуміти пошуки шляхів самовизначення наших предків у тогочасних складних соціокультурних та політичних реаліях, а, відтак, і сприятиме виробленню системи координат для орієнтації в глобалізованому світі.

Гостинність в аспекті садибної культури привертає дедалі більшої уваги фахівців з історичних, культурологічних, філософських, соціологічних галузей. Тенденція посилення наукового інтересу до вивчення специфіки її проявів у різних проекціях садибного життя зумовлена тим, що людина з її цінностями, нормами, традиціями була центром садибного світу. Так, російська дослідниця Т. Ю. Колягіна надає важливого смислового значення поняттю «садибна особистість», у межах якого розуміє людину як носія садибної культури, що є характерною ознакою садибного світу. Гостинність, зважаючи на її сутнісні особливості, в латентній чи відкритій формі наявна в діяльності, моделях поведінки та побуті всіх суб'єктів садибного життя. Крім того, Т. Ю. Колягіна вважає, що відносини всередині садибного топоса, як «мистецтва співжиття», можливо детально і всебічно проаналізувати за допомогою таких категорій, як осілість, сімейність, гостинність, сусідство. Саме ці категорії садибного буття дозволяють розкрити систему цінностей «садибної особистості», визначити специфіку комунікації в дихотомії «господар-гість». Науковець також зазначає, що категорія «хронотоп», введена М. М. Бахтініним для означення просторово-часових моделей і різних культурних явищ та детально розроблена В. П. Топоровим, допоможе глибше осмислити гостинність як явище садибної культури [9].

Садибне життя російського дворянства розглядається в праці Ю. М. Лотмана «Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII — начало XIX века)» як знакова система, текст у його реально-практичних формах, речах, які оточують людину, з її

звичками і моделями поведінки. Однією з таких форм і є гостинність з притаманними їй знаково-символічними особливостями [12].

Важливою щодо з'ясування місця гостинності в контексті садибної культури є колективна праця науковців Інституту російської історії РАН «Дворянская и купеческая сельская усадьба в России XVI–XX вв. Исторические очерки». Дослідники розглядають російську садибу як єдине цілісне історичне явище, у взаємозв'язку всіх компонентів садибного життя, зокрема господарства, побуту, культури гостинності та дозвілля [3].

О. С. Євангулова в розвідці «Художественная «Вселенная» русской усадьбы» розкриває найтипівіші особливості повсякденного і святкового життя садиби в усьому різноманітті форм, зокрема в Малоросії. Дослідник розглядає садибну культуру як культурний феномен, своєрідний садибний світ, що передбачає сімейні стосунки між членами родини, культури повсякденної та святкової гостинності, побутової поведінки [5].

Ю. С. Рябцев у праці «История русской культуры. Художественная жизнь и быт XVIII–XIX вв.» досліджує характерні ознаки гостинності в садибній культурі [18].

Ю. М. Овсянников аналізує варіанти формування садибної культури в Російській імперії. Він зазначає, що зібрані в садибах художні колекції, бібліотеки відтворюють духовний світ їх власників і творців, надають уявлення про своєрідність атмосфери гостинності [16].

Розкрити особливості життя садиби, садибної культури і гостинності як її складової дозволяють мемуари, щоденники, записки. Спогади, листування власників садиб та їх рідних, друзів передають безпосередні враження від садибного побуту, культури спілкування. Родові, сімейні й особисті архіви містять яскраві, живі описи подробиць сімейного повсякденного і святкового життя та дозвілля в садибах, серед яких чільне місце відведене гостинності [15, 1, 8, 6, 7, 4, 19]. У XIX ст. інформація стосовно власників садиб, їх побут, гостинність містилася на шпальтах журналів «Русская старина», «Киевская старина», «Столица и усадьба».

Незважаючи на значну кількість як наукових, публіцистичних, так і мемуарних досліджень, немає теоретичних узагальнень щодо гостинного світу садибної культури.

Мета статті — з'ясувати роль і значення гостинності в садибній культурі вищих верств українського суспільства XIX ст.

Українську побутову культуру XIX ст., як і культуру загалом, неможливо уявити без дворянської садиби, з її неповторним життєвим устроєм, у якому поєднувалися насолода красою української природи і господарські турботи, естетичне задоволення від спогля-

дання природної краси й інтелектуальні заняття, проведення пишних багатолюдних свят і тісне родинне спілкування.

Життя людини, її існування в цьому світі, як зазначає український філософ С. Б. Кримський, характеризується перетворенням модусів людської присутності в певні екзистенціали, форми усвідомлення буття, соціальні конструкції матерії та ідей, мережу поєднання матеріального та ідеального [11, с. 291]. Екзистенціали буття людини, як і національне буття, розкривають концепти: Дім — Поле — Храм. «Дім характеризує антропоцентричне буття від сім'ї до національної солідарності. Дім — це ніша людини в Універсумі» [11, с. 292]. Саме таким рідним домом, осередком свободи особистості, своєрідним сакральним середовищем, наповненим знаками, символами і смислами, а тому ідеальним для розвитку творчих здібностей були садиби вітчизняного дворянства.

Садиба, як царина порядку, протистояла всім негараздам зовнішнього світу, невпорядкованості соціального буття. Так, оцінюючи значення садиби в житті дворянства, Ю. Рябцев зазначає: «Садиба була рідним домом для багатьох дворян XVIII–XIX ст. — військових, політиків, діячів культури. У садибі дворяни народжувалися і росли, там вони вперше закохувалися. Подорослішавши, приїжджали сюди у вільний від навчання і служби час. У садибі жили після виходу у відставку. Тут же нерідко знаходили і вічний спокій. Садиба ставала надійним притулком у разі розорення, опали, сімейної драми, епідемії. У своїй садибі дворянин відпочивав душею і тілом, оскільки життя тут, позбавлене багатьох міських умовностей, простіше і спокійніше. Вільний від державної служби, він більше часу проводив із сім'єю, близькими...» [18, с. 180].

Переїзд до садиби був переселенням у світ природи, який неминуче навіював роздуми в затишному будинку про швидкоплинність життя, занурював у дивний світ спогадів про дитинство та безтурботну юність.

Садиба, крім того, що пов'язувала людину з рідною землею, ще й уособлювала історію роду: «Будинок впливає на душу якось особливо заспокійливо, — зазначає в листі П. Галаган про свій «малоросійський будинок». — Від нього віє усім тим, що мали наші поважні предки за патріархальної старовини. Навколо вас одразу виникає якась тиша ідилія, серед неї полишає вас думка про сучасні розкоші, а її місце посідають своєрідні розкоші, з близької до вас природи узяті. Тут можна відпочити душею і зосередитися» [2]. Центром садиби і садибного світу, як пише український дослідник садибної архітектури І. Родічкін, був панський будинок разом із господарськими спорудами [17].

Садибний побут із його знаковою символікою, ритуалами і традиціями був маркером, ознакою належності до певного соціального

стану. Про це свідчить ритуал зустрічі господаря садиби: так, на ганку його вже чекали слуги, камердинери, ключниці, як хранителі усталених традицій. У садібі перебували люди тих професій, які забезпечували необхідний рівень життя в садибному мікрорівні: архітектори, живописці, різьбярі по дереву, артисти, музиканти, навіть творці музичних інструментів, яких до 1861 р. набирали з кріпосних.

Територія садиби, її просторовий локал становив особливий, неповторно впорядкований архітектурно-природний ландшафт, що відрізнявся від зовнішнього суєтного світу. Перед будинком розміщувався парадний двір, оточений огорожею або колонадою, куди в дні святкувань з'їжджалися численні екіпажі з гостями. Серед гостей були не тільки довгоочікувані друзі і родичі, яких зі щирою радістю зустрічав господар, але й зовсім незнайомі і навіть випадкові люди. Однак непрошених гостей, як зазначає О. Євангулова, теж гостинно приймали: «У гостинній садібі нагодують і обігріють юродивого і убогого мандрівника, а іноземному мандрівникові покажуть будинок і приймуть за всіма правилами» [5, с.17–147].

Центральне місце в будинку посідав парадний зал для проведення званих обідів, балів, урочистих церемоній, в інтер'єрі якого переважали два кольори — білий і золотий, що надавало приміщенню благородного вигляду. Зали будинку-палацу обставляли дорогими меблями, розвішували дзеркала на стінах, прикрашали оригінальними вазами, картинами, скульптурними композиціями. Усю цю розкіш багаті власники садиб або привозили з-за кордону, або замовляли в кращих вітчизняних майстрів.

Кабінет господаря належав до непарадних приватних кімнат, його наявність була обов'язковою і знаковою, оскільки в цьому приміщенні зберігалися садибні бібліотеки. Бібліотека ж символізувала давність роду, його культурні здобутки і традиції.

На початку XIX ст. змінилося призначення віталень, у яких раніше відбувалися офіційні прийоми, урочисті церемонії. Про таку зміну свідчить наявність у вітальні роялю та інших музичних інструментів, під супровід яких у сімейному колі влаштовувалися читання нових французьких романів, а у вузькому оточенні друзів обмінювалися новинами, плітками.

Дворянські маєтки, садиби в XIX ст стали важливим чинником як особистого, так і суспільного духовного життя, унікальними осередками спілкування, що надавало гостинності господарів особливої значущості.

Формою спілкування з друзями й сусідами, просто відпочинком і розвагою були численні садибні свята, що могли тривати кілька днів і збирати сотні гостей. Багаті прийоми демонстрували гостям добробут господаря, його привітність і гостинність. Проводились вони і в будин-

ку, і на свіжому повітрі, в парку, де відводилося спеціальне місце для ігор із гойдалками, каруселями. Улітку популярними були прогулянки алеями по саду чи парку, катання на човнах, стрільба з лука і рушниці.

Кожне свято в садибі супроводжувалося музикою. Під час святково-го обіду грав і оркестр. Деякі багаті поміщики мали власні оркестри, які до 1861 р. формувалися з кріпосних музикантів. Достатньо професійний оркестр був предметом особливої гордості господаря. Власні оркестри були майже такими ж обов'язковими, як і наявність у садибі великої бібліотеки, портретної галереї предків і красивого пейзажного парку.

Описуючи своє перебування в маєтку Г. С. Тарновського в Качанівці 1852 р., художник Л. Жемчужников згадує про оркестр із кріпаків, який грав під час обіду: «Обідній стіл був готовий.... Знову гримнув оркестр із сорока кріпаків-музик. Ми слухали Глінку, Бетховена, Мейєрбера, Россіні та ін. В антракті Гр. Ст. оголосив, що тепер гратимуть п'єсу, ним написану. Він змахнув рукою, оркестр заграв, і автор почав пояснювати нам зміст п'єси. «Гм... Це похід Хмельницького... Битва під Жовтими Водами... А це... гм... слухайте, битва під Корсунем; тепер — битва під Білою Церквою. А це договір Хмельницького під Зборовом» тощо. Так розігрував оркестр історію Малоросії» [20, с. 112–115].

Головною ознакою гостинності господаря садиби і прикрасою залу був накритий стіл для прийому гостей. Сервірування такого столу, як зазначають Ю. М. Лотман і О. А. Погосян, поступово ставало своєрідним мистецтвом із особливим каноном: «Біля кожної тарілки на столі лежали тільки ложка, виделка й ніж (із срібними черенками); в заможних господах перед кожною новою стравою прибори замінювалися на чисті. Тарілки використовувалися як порцелянові, так і срібні, а десертні могли бути й кришталевими» [13, с. 88].

У садибі графа Завадовського в Ляличах, побудованій наприкінці XVIII ст. на території Чернігівської губернії, до полудня стіл уже був накритий і сервірований. На ньому ставили дзеркальні, срібні і сталеві плато, з фонтанами і фарфоровими статуетками. Улітку скагертина мала бути усипана квітами. Господар запрошував гостей перекусити до обіду і ковтнути для апетиту. Через деякий час дворецький доповідав, що «їсти подано». Після чого гості парами йшли до їдальні, де й сідали: чоловіки по один бік столу, а дами — по інший. Місця розподілялися згідно з соціальним статусом або значенням гостя для господаря. За спиною кожного з гостей стояв особливий слуга з тарілкою в лівій руці, щоб при поданні нової страви негайно ж поставити чисту. Якщо в господаря не було власної прислуги, то за спинами гостей стояли їх же власні люди, що приїхали разом із ними [4, с. 21–24].

Щоденна садибна гостинність передбачала й несподіваний приїзд гостей, який ніколи не заставав господаря зненацька. При цьому пригощання не обмежувалося одним обідом: гостей запрошували до вітальні, пропонували десерт, після чого починались танці або прогулянки верхи, на конях чи в екіпажі.

На особливу увагу заслуговує гостинність т. зв. «тульчинського двору» центром якого був палац, розбудований у 1782 р. для графа С. Потоцького в Тульчині, що й увійшов в історію як «тульчинський двір», а саме місто перетворилося на своєрідну столицю «королівства Потоцьких». Садибне життя жорстко регламентувалося усталеними традиціями, звичаями, а в самій садибі панував не лише порядок, а й дивовижна, казкова розкіш. Тут постійно відбувалися бали, маскаради, театральні вистави. Величезне багатство, усвідомлення вищості над менш заможними шляхетними родинами, намагання господаря бути видатним політичним діячем позначилися і на гостинності. Згадуючи відвідини Тульчина, польський мемуарист Ян Охоцький писав: «Не мав уявлення про ту пишноту, яка оточувала цього магната, то був двір короля, а не приватної особи» [14, с. 144–145].

Із появою Софії Потоцької виразились вишуканість садибно-го життя, збільшилася чисельність гостей, котрі приїздили з усього світу, розкішність і пишність проведення балів і трапез. Гостювали з широким розмахом. Так господарі забезпечували гостям «королівства» максимальний комфорт і виконували всі їх забаганки. Гостьові кімнати меблювалися згідно з останньою європейською модою, в розпорядженні гостей були слуги, необхідний одяг, зокрема і для кінних прогулянок. Якщо гість бажав, то їжу йому доставляли безпосередньо до кімнати або в якесь інше місце. Крім того, гості на кошти господарів мали можливість влаштувати спеціальні прийоми, де знайомилися поміж собою, постійно розважалися [10].

Садиба Сокиринці на Чернігівщині в 1823 р. як спадщина перейшла у володіння до П. Г. Галагана, нащадка прилуцького полковника Ігнатія Галагана. Його син, Г. П. Галаган, у щоденнику 1845 р. згадує про особливості гостинності в садибі батька, де завжди було багато гостей, які приємно проводили час і багато танцювали [1].

Дворяни Тарновські володіли маєтком Качанівка в Чернігівській губернії. Це була типова поміщицька садиба з палацом, флігелями, розкішним парком, яку за роки її існування (1824–1898) відвідало чимало знаних людей і в книгу запису відвідувачів вписане не одне відоме ім'я. У різний час у маєтку Г. Тарновського гостювали видатні діячі української й російської культури, серед яких письменники М. Гоголь, Марко Вовчок, фольклорист і етнограф О. Маркович, історики М. Максимович, М. Костомаров.

Гостинність господарів, їх щирий прийом були відомі багатьом, і хто прагнув потрапити до Качанівки, лише натякнувши на своє бажання, отримував запрошення. Тому влітку в садибі збиралося багато родичів, друзів і знайомих. Приїздили цілими родинами і жили протягом літа. Усі гості, кількість яких інколи сягала 50 осіб, сходилися разом лише до сніданку та обіду. Після того, як господар залишав гостей, вони розважалися, грали на музичних інструментах й співали [19].

М. І. Глінка, перебуваючи в Україні 1838 р. для вербування співаків до Імператорської півчої капели, у своїх нотатках писав: «Центром моїх операцій на Україні я обрав маєток доброго мого знайомого, поміщика Чернігівської губернії Борзнянського повіту Григ. Степановича Тарновського... Незважаючи на ощадливість, господар приймав гостей радо і прагнув, по можливості, урізноманітнювати розваги, прогулянки, поїздки до найближчих маєтків господаря, ілюмінації й танці — усе це влаштовувалося для нашого розважання. Коли приїздили кілька сусідів, танцювали; сам Тарновський заохочував гостей власним прикладом, а надто у гросфатері, фігури якого виводив він з надзвичайною старанністю» [20, с.111].

А. Жемчужников після відвідин Г. С. Тарновського влітку 1852 р. згадував: «Ми, вийшовши з екіпажа, попрямували до тераси, де господар дому та інші члени родини вечеряли ... Гр. Ст....був добрий і мав значні переваги, хоча б те, що в нього жили й користалися з його гостинності такі відомі таланти, як Глінка, Шевченко, Штернберг, М. А. Маркевич» [20, с.113–115].

Садиби протягом ХІХ ст. стали своєрідними центрами культурного життя, зберігали родинні традиції, підтримували дружні стосунки, а, відтак, відігравали суттєву роль у духовному житті суспільства. Однак наприкінці ХІХ ст. зважаючи на практичну реалізацію модернізаційного проекту на теренах Російської імперії відбувається руйнація садибної культура з притаманною їй гостинністю. Деякі садиби занепадають, а багато з них стають власністю нових господарів, перетворюючись на літні резиденції купців і промисловців або на скромні дачі міщан та інтелігенції з характерними для цих верств формами гостинності.

Таким чином, у ХІХ ст. дворянські маєтки, садиби були важливим осередком духовного життя суспільства, що свідчать не лише про світоглядні настрої епохи, проявів інтелектуальної активності, практик індивідуальної самореалізації, а й різноманіття видів і форм повсякденної та святкової гостинності. Гостинність у садибній культурі відображала специфіку універсуму «садибного світу» з особливостями побутової культури, була своєрідним уособленням стилю щоденної та святкової садибної «поведінки», «особистості».

Перспективи досліджень полягають у реконструкції обставин історичного буття садіб, розширенні уявлень про специфіку садібної культури, місця гостинності в її структурі, уточненні культурологічного змісту понять «садібна особистість», «садібна поведінка».

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Галаган Г. П. Дневник за 1845 г. Отрывок // Киевская старина. — 1899. — Том XI. — С. 229.
2. Галаган Г. П. Письмо о малороссийском будынке в с. Лебединце Прилуцкого уезда // Киевская старина. — 1904. — Том VIII. — С. 1–7.
3. Дворянская и купеческая сельская усадьба в России XVI–XX вв.: Исторические очерки / Отв. ред. Л. В. Иванова. — М.: Эдиториал УРСС, 2001. — 784 с.
4. Дубровин Н. Русская жизнь в начале XIX века // Русская старина. — 1899 год. — Январь. — Ежемесячное историческое издание. Год XXX-й. СПб.: Типография Товарищества «Общественная Польза». — С. 3–38.
5. Евангулова О. С. Художественная «Вселенная» русской усадьбы / О. С. Евангулова. — М.: Прогресс-Традиция, 2003. — 304 с.
6. Записки Григория Степановича Винского времен Екатерины II // Русский архив. — М.: Типография Лебедева. — 1877. — С. 76; 85; 91; 102.
7. Записки Петра Дмитриевича Селецкого // Киевская старина. — 1884. — Том VIII. — С. 79–80.
8. Из автобиографических записок княжны Варвары Николаевны Репниной // Русский архив, 1897. — М.: Университетская типография на Страстном бульваре, 1897. — С. 486.
9. Колягина Т. Ю. «Усадебный» тип культуры в художественном сознании А. С. Пушкина // Дисс... канд. филол. наук / Т. Ю. Колягина. Омск., 2007. — 182 с.
10. Косенко І. С. Дендрологічний парк «Софіївка»: Монографія. — К., 2003. — 240 с.
11. Кримський С. Б. Під сигнатурою Софії. Київ. Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — 368 с.
12. Лотман Ю. М. Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века). — СПб.: «Искусство – СПб», 1997. — 398 с.
13. Лотман Ю. М., Погосян Е. А. Великосветские обеды. Панорама столичной жизни — СПб: Изд. «Пушкинского фонда», 2006. — 320 с.
14. Малаков Д. В. По Брацлавщине (От Винницы до Тульчина). — М.: Искусство, 1982. — 174 с.
15. Мемуары графини Потockой // Исторический вестник. — 1897 г. — Том LXVIII. — С. 207
16. Овсянников Ю. М. Картины русского быта. Стили, нравы, этикет. — М.: «АСТ-ПРЕСС», 2000. — 351 с.
17. Родічкін І. Д. Старовинні маєтки України: книга-альбом / І. Д. Родічкін, О. І. Родічкіна. — К.: Мистецтво, 2005. — 384 с.
18. Рябцев Ю. С. История русской культуры. Художественная жизнь и быт XVIII—XIX вв. — М.: ВЛАДОС, 1997. — 432 с.
19. Тарновський М. Качанівка. // Хроніка-2000: Вип. 19-20. — К., 1997. — С. 98–99.

20. Тарновський М. Український поет Тарас Григорович Шевченко і Григорій Степанович Тарновський (1788-1853) // Хроніка-2000: Вип.19-20. — К., 1997. — С. 111–115.

Надійшла до редколегії 11.12.2013 р.

УДК 728.83.012.8(477.54/.62+477.52)

О. Ю. БІРЬОВА

ВІД БАРОКО ДО АМПІРУ: ІНТЕР'ЄР САДИБНИХ БУДИНКІВ СЛОБОЖАНЩИНИ

Характеризується інтер'єр садибних будинків Слобідської України.

Ключові слова: садибний будинок, мистецький стиль, кімнатне оздоблення, інтер'єр, ансамбль.

Характеризуется интерьер усадебных домов Слободской Украины.

Ключевые слова: усадебный дом, стиль в искусстве, украшение комнат, интерьер, ансамбль.

The manor houses interior of the Slobidska Ukraine is characterized.

Keywords: manor house, style in art, decoration of rooms, interior ensemble.

Тематика дослідження садибних комплексів є доволі актуальною, оскільки впродовж тривалого періоду означених напрям науковці не вивчали. Садиби Слобідської України мали свої особливості порівняно з маєтками інших регіонів України та Росії. Більшість інтер'єрів втрачено назавжди, а ті, що збереглися, потребують ретельного вивчення.

Мета статті — дослідити інтер'єри садибних будинків Слобідської України.

Декоративне мистецтво, яке застосовувалося в інтер'єрі, впливало на людину в її повсякденному житті. Інтер'єр, на відміну від архітектури, чутливіше реагує на зміни вподобань, його можна розглядати як соціальну сферу життя, оскільки кожна епоха та соціальна група відображаються в мистецтві оформлення будівель, а також у речах, якими прикрашають оселі. Складовими внутрішнього оздоблення були монументально-декоративні розписи, скульптура, тканини, паркет, освітлювальні прилади й інші речі. Усі елементи, які склали ансамбль жилого приміщення, гармонійно поєднувалися між собою [6, с. 5]. Але ні прикладне мистецтво, ні меблі не можуть самі по собі становити мистецтво. Мистецтво інтер'єру — це не лише «людські» пропорції жилих кімнат, місце розташування меблів, застосування предметів прикладного мистецтва. Інтер'єр поєднаний загальним стилем культури.

Характерні особливості, притаманні тому чи іншому часові, які визначали головний напрям оздоблення приміщень, дістали назву «стиль».

У кожній країні до загальних форм художніх стилів додавалися місцевий колорит і народні традиції. Стиль у мистецтві кожного народу залежить від місцевої природи, народної культури та впливу сусідніх країн. Особливості мистецтва Слобідського регіону залежали переважно від складу його мешканців. Ця територія заселялася вихідцями з Правобережної України та Гетьманщини, котрі приносили із собою культурні здобутки, які в новонаселеному краї синтезувалися та набували нових форм.

Стилістичні ознаки оформлення осель умовно поділяються на декілька періодів. У 1700–1750-ті рр. домінував стилю бароко. Термін «бароко» в перекладі означає «мушля витонченої форми». У Франції епоху бароко умовно поділяли на чотири періоди — королівські стилі. Українське бароко ввібрало в себе весь багатий досвід європейського мистецтва, примхливо поєднавши його з естетичними засадами, розумінням прекрасного. Інтер'єру притаманні ті самі властивості — контраст освітлених просторів у глибину або висоту, що надає їм пластичної виразності.

У період домінування цього стилю виникло уявлення про інтер'єр як цілісний ансамбль. В оздобленні приміщень спостерігався потяг до яскравих барв, рясного рослинного орнаменту, притаманне українському характерові прагнення до святості та поетичності [8, с. 211].

На жаль, нині не залишилося жодного інтер'єру, який би зберігся повністю, тільки іноді такі інтер'єри можна спостерігати лише в оформленні російських палаців.

На Слобожанщині в ці часи панські будівлі ще набули великих розмірів, тому внутрішнє оформлення не мало примхливих та вродистих форм. Козацька старшина в означений період тільки починала запозичувати культурні здобутки європейців, які потрапляли сюди.

Прикладом оселі заможного господаря є опис помешкання, наведений М. Сумцовим: хата простора, стіни кімнати пофарбовані синькою в блакитний колір. Покуть заставлена численними кітатами ікон. Під стелею різьблений сволок (головна балка) з написом. Біля стіни з обох боків лавки [12, с. 15].

В інтер'єрі бароко піч відіграла важливу роль. Вона була великого розміру, з двох або трьох ярусів, частіше прямокутна. Поверхні печей орнаментувалися барвистим рельєфом або мальованими кахлями.

Фарбування печей мало на меті задовольнити як практичні, так і естетичні потреби. Наприклад, поверхню печі звичайно фарбували у світлі тони (білий, блакитний, бірюзовий), які сприяли поліпшен-

ню освітлення кімнати. Нижню частину — темними кольорами. На Слобожанщині частіше застосовували однобарвні рельєфні кахлі, малюнок яких являв собою переважно геометричну орнаментіку, що зумовлювалося способом виготовлення. Зазвичай, плитка готовлялася в дерев'яних формах для того, щоб отримати рельєфну орнаментіку, застосовувався різьблений піддон, здебільшого з липової дошки. Саме тому на керамічних кахлях можна знайти всі ті елементи орнаментіки, що характерні для різьби по дереву. Особливо популярним був орнамент розетки, який часто застосовувався в народному різьбленні по дереву, для оздоблення окремих архітектурних елементів меблів, предметів побуту тощо.

За типом печі поділялися на російські та голландські. Голландські призначалися лише для опалення та розміщувалися в парадних приміщеннях. Декор для цих печей змінювався протягом часу. Руські печі знаходилися тільки в кухні. Їхній зовнішній вигляд залишався майже незмінним.

Упродовж XVIII ст. малюнок і колір кахлів набували різних варіантів. Проте живопис на кахлях мав меншу художню виразність, ніж стінопис, оскільки малюнок, обмежений невеликим простором, не мав внутрішньої енергії та комбінації фарб. Колір кахлів був різноманітним: синім, зеленим, жовтим, крім того, на них міг бути малюнок із зображенням птахів, на тему козацького побуту або іншого змісту.

Відомостей про гончарство Слобожанщини дуже мало. Є дані про гончарну майстерню в місцевості Нова Водолага — вироби тутешніх майстрів мали високу якість. Майстрами гончарного виробництва були виходці з козацтва. Існують відомості про майстра гончарного виробництва, професійні здібності якого високо оцінила графиня В. Капніст, багато виробів цього майстра виготовлені за моделями графині.

Пізніше виник камін. Цей термін має іноземне походження від німецького «*katine*» — піч. Каміни не достатньо опалювали кімнати у доволі холодному кліматі.

Українське бароко початку XVIII ст. нерідко називають козацьким, адже саме козацтво було носієм художнього смаку. Немало пам'яток створено на замовлення козацької старшини [5, с. 11]. Отже, декоративно-художня обробка інтер'єру жилих приміщень Слобожанщини, споруджених у часи бароко, відзначалася застосуванням таких прийомів, як фарбування, розпис, біління тощо. Стіни приміщень фарбували переважно у світлі кольори, але стеля зазвичай була білою. У багатьох будинках внутрішні стіни розписували окремими орнаментальними композиціями. Двері в козацьких по-

мешканнях були одинарними, столярного виробництва. Для освітлення осель застосовували підвісні лампи та бра.

Посуд, окрім свого безпосереднього призначення, виконував і суто декоративні функції.

У ранніх меблях рідко використовувалося різьблення, переважали достатньо стримані форми. Багатство декоративних засобів бароко стало можливим завдяки розвиткові промислового виробництва, продукти якого до Петра I ввозили із-за кордону. Для виробництва меблів пани навчали у своїх маєтках кріпосних столярів та різальників, котрі виготовляли меблі для домашнього використання.

У середині XVIII ст. стиль бароко набуває нових ознак, які дістали назву рококо. Зміни в інтер'єрі відбилися передусім в декоративному оздобленні виробів. Форми меблів стають граціознішими, посилюються вигини окремих деталей [10, с. 300]. Найпоширенішим орнаментом були завитки, переплетіння стрічок. Посилився вплив східних мотивів, особливо китайських. У цей період почали використовувати паперові шпалери для стін [4, с. 131]. Але ці нові вишукані форми не набули популярності в оформленні осель.

Стиль бароко був дорогим стилем, притаманним верхівці суспільства. У культурі бароко містилася велика кількість елементів, що зовсім не імпонували майбутнім поколінням, не відповідали їхньому світогляду.

У другій половині XVIII ст. на зміну бароко прийшли нові форми, які дістали назву «класицизм». 60-ті рр. XVIII ст. — перехідний етап від форм бароко до класицизму. 1770–1780-ті рр. — становлення та розвиток нового класичного напрямку. 1790–1800-ті рр. — нова стадія класицизму — «зрілий класицизм», або ампір, який домінував на початку XIX ст. У 30-х рр. XIX ст. виникають нові псевдостилі, які були синтезом попередніх напрямів.

У XVIII ст. в Слобожанщині збільшилося садибне будівництво. Поміщики здебільшого оселялися у своїх заміських маєтках, споруджували чудові палаци та будинки в стилі класицизму. Основні особливості класичного стилю характеризувалися посиленням інтересу до античної спадщини. Динамічність інтер'єру поступалася чіткій симетрії, посилився вплив східних мотивів.

Це позначилося на розповсюдженні порцелянових виробів. Східна порцеляна використовувалася для стінних прикрас, окремі її елементи — в архітектурному оздобленні приміщення [13, с. 22]. У середині XVIII ст. речі, які за своєю якістю не поступалися європейським аналогам із цього матеріалу почали виготовляти в Росії. Прототипами порцелянових виробів були античні зразки: амфори та кратери. Порцелянові вази прикрашали живописом, зазвичай у середній частині. Вази виробництва імператорського заводу знаходилися в маєтку Бездрік Сумського повіту.

Окрім ваз, із порцеляни виготовляли підсвічники, годинники, оправи для дзеркал тощо. Прикрашали кімнати також годинники, які відрізнялися своїм різноманіттям та формою. Наприкінці XVIII ст. їх часто оздоблювалися коштовним камінням [11, с. 2].

У будинках другої половини XVIII ст. кімнати розміщувалися за своїм призначенням: кращі приміщення — на верхньому поверсі оселі; службові приміщення, а також розміщувалися комори — у цокольному поверсі. Кухню часто будували за межами помешкання в окремій будівлі. До парадних приміщень належали: зала, вітальня, кабінет господаря та господині. У 60-ті рр. виникають вітальні-картинні, рідше трапляються портретні. Велике зібрання картин та портретів зберігалося в маєтку Бабаї Харківського повіту. З другої половини XVIII ст. вітальні конкретизуються за своїм призначенням: більярдні, бібліотечні, диванні. Останні приміщення дістали таку назву тому, що основною їх прикрасою були дивани [14, с. 139]. У літературі існує згадка про більярдну в будинку В. М. Донця-Захаржевського в його селі Бугайовка.

Коридори використовувалися дуже рідко, їхню функцію виконували прохідні кімнати. План кімнат, на відміну від попереднього стилю, набув інших форм: окрім квадратних і прямокутних приміщень, набули поширення круглі й овальні. У 1780-х рр. дотримували принципу наступності приміщень: кожна подальша кімната повинна пов'язуватися з попередньою. Поширеним архітектурним прийомом у внутрішньому розташуванні кімнат було розміщення дверей уздовж однієї осі. У кінці анфілади могло бути велике підлогове дзеркало (псіше), яке візуально збільшувало приміщення. Кімнати часто мали назву за кольором меблів та оббиттям стін.

Інтер'єр палаців був набагато урочистішим і самі розміри оселі — значно більшими, ніж у дрібнопомісних садибах. Прикладом внутрішнього оформлення палацу є маєток Куньє Ізюмського повіту: «... у великому вестибюлі — парадні сходи, які вели в зал на другому поверсі. Тут, окрім зали, розміщувалися вітальні та кімната господині. На першому поверсі — картинна галерея, бібліотека та кабінет господаря» [9, с. 35].

Велике значення в оформленні кімнат почала відігравати архітектура. З 1780-х рр. основним компонентом оздоблення зали стали колони [14, с. 117]. Вони також споруджувалися в інших парадних приміщеннях будинку. Печі були одним з основних елементів інтер'єру.

Із 60-х рр. печі в парадних приміщеннях ставилися парами у внутрішніх кутах навпроти вікон. Збільшилася кількість пічних ярусів. Із 70-х рр. почали споруджувати печі у вигляді колон, які пофарбовані лише в білий колір. Біла фарба набувала популярності в декора-

тивному оформленні. Прикрасою печей слугували карнизи, вінчки, гірлянди, вази, які ставилися на верхній ярус. У 80-х рр. виникли оманні печі, що виготовлялися лише з естетичною метою. Їх використовували як комори, шафи або для проходу між приміщеннями.

Печі класичного стилю споруджено в садибному будинку, розташованому в м. Вовчанськ. Вони були оздоблені кахлями, які мали кожна свій малюнок: жовті вазочки із синіми та ліловими прикрасами, зеленим листям та білими квітами. Ще кращими були жовто-зелені рослини із синьо-зеленими квітами [7, с. 85]. У маєтку села Липці Харківського повіту також були чудові печі. Одна з них — темно-синя з білими колонами з різних невеличких кахлів, багатоярусна із численними карнизами складного профілю. Інша — із зображенням білих вазочок, перевитих білими стрічками з полуничним листям. Третя піч — у китайському стилі з різнокольорових кахлів.

Наприкінці XVIII ст. печі вже не відігравали головної ролі в оформленні внутрішнього простору, поступаючись у цьому карнизам, вікнам, дверям, підлозі й іншим елементом кімнатного оздоблення. Двері, особливо в парадних приміщеннях, робили з двома стулками. Часто в будинках заможних господарів ставили італійські вікна, які мали подвійну ширину порівняно з вікнами, розташованими праворуч і ліворуч від них. Підлога використовувалася столярного виробництва, з вузьких дощок красивої текстури. У Тростянці Харківської губернії, в маєтку Ю. Кеніга, працювали парові механічні лісопильні заводи та парова паркетна фабрика, де виготовляли чудовий паркет (дубовий, ясеневий, берестовий і кленовий) різноманітних кольорів і візерунків, плінтуси, фризи тощо.

Активну роль у композиційних прийомах відігравали меблі [1, с. 37]. Виникали нові види меблів, які виготовляли меблеві майстерні або кріпаки. Із 70-х рр. меблі почали виготовляти з карельської берези. Вироби із цього виду деревини були в кімнатах маєтку Токарі Сумського повіту. Прикрашали їх поліруванням та різьбою. Бронзове оздоблення використовували дуже рідко.

Для залів призначалися крісла, столи різної форми, дзеркала. Для вітальні — крісла, стільці, дивани, секретери, бюро, столи, шафи для фарфору, дзеркала «псіше». Для кабінетів — письмові столи, бюро, секретери, крісла, стільці, дивани, книжкові шафи [2, с. 8].

Щоб детальніше уявити інтер'єр класичної доби, слід розглянути оформлення деяких слобідських садиб. До періоду раннього класицизму належить палац у маєтку Старий Мерчик Валківського повіту. Своєрідність архітектури будинку полягає в тому, що у високому цоколі, на якому споруджений будинок, розміщувалися печі й від них нагрівалися стіни зали та вітальні. Зала палацу була овальною з багатою ліпниною у фризі, який зображує гірлянди, перевиті стріч-

ками з бантами. Парадне приміщення також прикрашали портрети, мармурові бюсти, красиві люстри, вишукані екземпляри меблів. Згідно зі свідченням В. І. Ярославського, О. О. Паліцин заохотив Григорія Романовича Шидловського змінити меблі, що прикрашали будинок, та інше оздоблення, а також створити бібліотеку.

Головне, що характеризувало меблі, вироби з бронзи, скла, порцеляни, а також тканини початку XIX ст. — чіткіша, навіть жорсткіша форма деталей. Особливістю меблів стилю ампір було їх підпорядкування законам архітектури. Типовий набір парадних меблів — дивани, крісла, стільці тощо. Опанування античних форм для стилю ампір мало характер безпосереднього запозичення. Поверхні меблів знов почали оздоблювати елементами класичної архітектури: колонами, пілястрами, карнизами. В оформленні стільців та крісел виникли декоративні мотиви: сфінкси, грифони, левові лапи [4, с. 164]. У декоративному оформленні переважали поліроване червоне дерево, карельська береза, горіх. Позолоченої бронзи майже не було, її замінила позолочена ліпнина з гіпсу та різьба. Стільці та крісла цього періоду оббивали тканинами тієї ж тональності, що й колір дерев'яних частин. Меблі стали різноманітнішими — виникли їх нові екземпляри. Російські й українські вироби початку XIX ст. помітно відрізнялися від іноземних зразків тим, що їхні форми були простішими й грубішими [10, с. 327].

До внутрішнього декору кімнат належали музичні інструменти. Популярними були клавесини, які набули поширення наприкінці XVIII ст. На початку XIX ст. престижно було мати власну музику. Відомим став поміщицький хор у маєтку Великий Бурлук Вовчанського повіту. Його популярність підтверджується тим, що він часто запрошувався на святкові богослужіння. Окрім хору, в маєтку був власний оркестр [3, с. 333]. Власних музикантів також мав господар маєтку Хотінь.

Отже, стиль бароко в панських оселях Слобожанщини мав свої особливості й був не таким виразним, як в оздобленні російських палаців. Класичний період є тривалішим в інтер'єрі слобідських садиб. Протягом домінування класичного стилю інтер'єр змінювався, набував нових форм, які власники втілювали в оздоблення будинків.

Вивчення історії садиб та їх власників є тематикою подальших досліджень.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бартнев И. А. Русский интерьер XVIII — XX вв. / И. А. Бартнев, В. Н. Багажкова. — М.: Сварог, 2000. — 128 с.
2. Бытовая мебель русского классицизма / Под ред. З. Н. Быкова. — М.: Изд-во лит. по строит. и арх-ре, 1954. — 18 с.

3. Задонская Е. Быль XX столетия / Е. Задонская. — Х.: Тип. Мирный труд, 1907. — 383 с.
4. Кес Д. Стили в мебели / Д. Кес. — Будапешт: Изд-во АН Венгрии, 1979. — 269 с.
5. Козуля О. Я. Мистецтво козацької України / О. Я. Козуля. — К.: Вид-во Респуб. центру духов. культури, 1992. — 24 с.
6. Курбатов Ю. И. Культура жилого интерьера / Ю. И. Курбатов. — Л.: Знание, 1975. — 40 с.
7. Лукомский Г. К. Старинные усадьбы Харьковской губернии / Г. К. Лукомский. — Х.: Райдер, 2001. — 240 с.
8. Макаров А. Світло українського бароко / А. Макаров. — К.: Мистецтво, 1994. — 288 с.
9. Парамонов А. Ф. Усадьбы Шидловских в Изюмском уезде Кунье и Богуславское / А. Ф. Парамонов // Харьковский исторический альманах. Сборник тезисов и докладов международной конференции. — Х.: Райдер, 2003. — Прил. 4. — С. 32–39.
10. Соболев Н. Н. Стили в мебели / Н. Н. Соболев. — М.: Сварог, 2000. — 349 с.
11. Старинные часы XVI — XIX вв. / Сост. Н. В. Рашкован. — М.: Изд-во Гос. музея, 1991. — 17 с.
12. Сумцов Н. Ф. Очерки народного быта / Н. Ф. Сумцов. — Х.: Печатное дело, 1901. — 57 с.
13. Тройницкий С. Н. Фафор и быт / С. Н. Тройницкий. — Л.: Брокгауз. — Эфрон, 1924. — 76 с.
14. Тьдман Л. В. Изба, дом, дворец. Жилой интерьер России с 1700 по 1840-е годы / Л. В. Тьдман. — М.: Прогресс — Традиция, 2000. — 336 с.

Надійшла до редколегії 28.10.2013 р.

УДК 75.03 “19/20” (479.25+477.54)

С. Г. КОЧАРЯН

ПРЕДСТАВНИКИ ВІРМЕНСЬКОЇ ГРОМАДИ ХАРКОВА В ОБРАЗОТВОРЧОМУ МИСТЕЦТВІ НАПРИКІНЦІ ХХ — НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Присвячена представникам вірменської громади Харкова в образотворчому мистецтві наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст., що зробили значний внесок у розвиток цього виду мистецтв міста.

Ключові слова: вірмени, Харків, художники, образотворче мистецтво.

Посвящена представителям армянской общины Харькова в изобразительном искусстве в конце ХХ — начала ХХІ в., которые внесли значительный вклад в развитие этого вида искусств города.

Ключевые слова: армяне, Харьков, художники, изобразительное искусство.

The representatives of the Armenian community of Khar'kov in the visual arts in the end of ХХ — at the beginning of the ХХІ cen. which

have made significant contributions to the development of this kind of arts are discovered.

Key words: *Armenians, Khar'kiv, artists, visual arts.*

Вірменська громада Харкова від самого початку свого існування брала активну участь у культурному житті міста, важлива складова якого — образотворче мистецтво. Однією із загальноновизнаних заasad розвитку культури незалежної України є подальший розвиток культур народів та етносів, що її населяють.

Спеціальних наукових досліджень з цієї теми немає. Окремі дані про вірмен-художників Харкова наводяться в нарисі Т. Онопрієнко з історії вірмен Харкова в збірці К. Кеворкяна «Первая столица», а також у книзі В. Карнацевича «100 знаменитых харьковчан». Джерельною базою є публікації в періодичних виданнях, Інтернеті, матеріали «усної історії» (інтерв'ю).

Мета статті — з'ясувати роль представників вірменської громади Харкова в розвитку образотворчого мистецтва міста наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст.

У сучасному в Харкові живе і працює ціла група відомих художників-вірмен. Популярний художник і поет Євгенія Вікторівна Моргулян народилася в 1958 р. в Харкові. У 1980 р. закінчила Харківський художньо-промисловий інститут, факультет «Інтер'єр та обладнання». Її перша персональна виставка відбулася в 1986 р. в Будинку художника (Харків), персональні виставки — у Харківській обласній державній телерадіокомпанії (ХОДТРК) у 1994 р., Миській художній галереї (1997), Пархомівському музеї (1998), музично-театральній бібліотеці ім. Станіславського (2000).

Із 1988 р. Є. Моргулян є членом Національної спілки художників та Спілки театральних діячів України. У 1987–2013 рр. вона працювала головним художником-постановником ХОДТРК. Є. Моргулян — автор таких книг: «Євгенія Моргулян. Живопис. Вірші» (1999), «Подарунок. Вірші. Живопис» (2002–2003). Вона брала участь у міжнародних виставках: у музеї Зіммерлі (Нью-Йорк, США, 1990), Галереї «Захово» (Німеччина, 1998), Музеї сучасного російського мистецтва (Джерсі-Сіті, США, 1999), «Геле Гелері» (Магдебург, Німеччина, 2000), Галереї «Дас Айнхорн» (Німеччина, 2002), на міжнародному мистецькому фестивалі (Магдебург, Німеччина, 2001, 2002) та багатьох інших [4].

Відомий художник Тагуї Степанівна Барсеґян народилася в 1959 р. в Єревані. У 1978 р. закінчила Єреванське художнє училище ім. Терлемезяна (факультет оформлення). У 1978–1980 рр. працювала художником-постановником «Арменфільму», в 1985–1987 рр. — на аналогічній посаді в телестудії Вірменії. У середині 1990-х рр. Тагуї Барсеґян переїхала до Харкова. Із 1981 р. є членом Спілки ху-

дожників Вірменії, а з 1998 р. — членом Спілки художників України. Її персональні виставки відбулися в Будинку художників (Єреван, Вірменія, 1997), Культурному центрі «АОХ» (Єреван, Вірменія, 1997), галереї «Вернісаж» (Харків, 1996), Культурному центрі «Нерон» (Чехія, 1998), Миській художній галереї (Харків, 1999), «Музеї сучасного російського мистецтва» (Джерсі-Сіті, США, 1999), «Глес Гереж Файн Арт Гелері» (Каліфорнія, США, 1999), готелі «Дрюо» (Париж, Франція, 1999), а також у «Гренд Гелері» (Нью-Йорк, США, 2002). Картини художника експонувалися на I міжнародному мистецькому фестивалі (Магдебург, Німеччина, 2000). Крім того, Тагуї Барсеґян брала участь у колективних виставках у Єревані, Сімферополі, Києві, Москві, Санкт-Петербурзі, Празі, Магдебурзі, Лос-Анджелесі, Джерсі-Сіті та Парижі [11].

Член Спілки художників України Вачаган Миколайович Норазян народився в 1957 р. у Кисловодську (Росія). У 1979 р. закінчив Харківський художньо-промисловий інститут (ХХПІ). У 1981–1993 рр. викладав у ХХПІ. Із 1984 р. брав участь у республіканських, всесоюзних і міжнародних виставках. Персональні виставки художника відбулися в Будинку художника (Харків, 1987), Галереї «Захво» (Нюрнберг, Німеччина, 1988), галереї сучасного мистецтва «Вернісаж» (Харків, 1989, 1996), «Пінк Брідж Арт Гелері» (Філадельфія, США, 1999), Миській художній галереї (Харків, 2001, 2004), галереї «Студія М» (Нью-Йорк, США, 2001), «Файн Арт Гелері» (Каліфорнія, США, 2001), Асоціації Д. Яроша (США, 2002), «Зе Лільян Берклі Колекшин» (Ескондідо, США, 2002), галереї «Арт блюз» (Київ, 2005) та на інших виставкових майданчиках. Роботи Вачагана Норазяна зберігаються у фондах Союзів художників Росії і України, Міністерства культури і туризму України, Харківського художнього музеї, музею «Зіммерлі» (США), музею сучасного російського мистецтва (Джерсі-Сіті), Харківської міської художньої галереї, а також у приватних колекціях в Україні, Росії, США, Німеччині, Ізраїлі, Франції, Польщі, Канаді, колишньої Югославії й Австрії [2].

Відомий художник Роман Рафаелович Агасян народився 12 серпня 1959 р. в місті Баку. Малювати почав ще в дошкільному віці. Першим педагогом Романа була Тамара Сатян. Під її керівництвом він почав серйозно зацікавився малюнком і живописом (акварель). Під час навчання в 10 класі написав безліч робіт, брав участь у виставках у місті Горіс (Вірменія). Перша персональна виставка відбулася, коли він закінчував 10 клас.

У 1978–1980 рр. Р. Агасян служив у групі радянських військ у НДР. Спочатку він був водієм, а потім, коли дізналися, що він малює, «забрали машину й дали майстерню». Писав портрети командирів із сім'ями, багато робіт дарував місцевій владі. Коли писав

портрет Брежнєва з Хоннекером, до кімнати німецько-радянської дружби ввійшла група німців з екскурсоводом. Німці були здивовані, що такий молодий художник пише серйозний портрет. Після армії Р. Агасян вступив до художнього училища на факультет «Художник-оформлювач» і водночас працював художником у кіно-театрі «Москва» в Баку.

У 1985 р. він закінчив училище з відзнакою і поїхав до Харкова вступати до художньо-промислового інституту. З першого разу не пройшов за конкурсом, тому влаштувався на роботу на Харківський велосипедний завод, де працював малярем, а після роботи відвідував підготовчі курси при Харківському художньо-промисловому інституті. У 1986 р. вступив на факультет «Інтер'єр та обладнання» означеного ВНЗ, який закінчив у 1991 р. Із 1986 р. брав участь у виставках у Спільці художників, харківських галереях «Данс» та «Вернісаж», у виставці «Невідома Росія-4» (2001) та виставці музею російського сучасного мистецтва в Джерсі-Сіті (США). У 2002 р. був одним із трьох учасників виставки в Московському будинку національностей у рамках року України в Росії і Дня слов'янської писемності. Роботи Р. Агасяна зберігаються в посольстві України у Вірменії і в МВС РФ, а також у приватних колекціях в Україні, Росії, Великобританії, Німеччині, Єгипті, Іспанії, Марокко, Ізраїлі, Італії, Канаді, Польщі, Португалії, США, Чехії [10].

Із листопада 1996 р. директором Харківської муніципальної художньої галереї є Тетяна Аркадіївна Тумасян [9, с. 396]. Народилася в Харкові, але її родина походить із Західної Вірменії: по лінії матері — з Карса, а по лінії батька — з Ерзерума. Після закінчення бібліографічного факультету Харківського інституту культури працювала в бібліотеці ім. В. Г. Короленка, спочатку бібліотекарем, потім — керівником відділу мистецтв. У 1990 р. її друзі відкрили кооператив «Вернісаж», який хотіли зробити художнім салоном і запросили Т. А. Тумасян організувати виставки [3]. Із 1991 по 1994 р. вона була керівником виставкового напрямку міжнародного фестивалю мистецтв «Харківські асамблеї». Багато харківських митців розпочинали свою мистецьку кар'єру саме з виставок, організованих Тетяною Аркадіївною, яких за час її керування муніципальною галереєю було понад 400. На 2012 р. Т. А. Тумасян була членом експертної ради Асоціації арт-галерей України, Асоціації діячів сучасного мистецтва України та членом Художньої ради при Харківській міській раді. Нагороджена професійним призом «Золотий перетин» на II і III міжнародних арт-фестивалях (Київ), а також стала лауреатом творчої Муніципальної премії та рейтингу «Харків'янин року» (2005, 2010). За підсумками 2006–2007 рр. Харківська міська галерея здобула перше місце як краща галерея України [12].

Народний майстер-умілець Іван Аршалуйсович Карапетян (1925–2008) спеціалізувався на виготовленні мініатюрних копій шедеврів світової архітектури з каменю, привезеного з Вірменії. Народився в 1925 р. у Вірменії [5]. За фахом — інженер-механік, усе життя будував газопроводи. Перший мініатюрний храм змайстрував у 1978 р. в себе на батьківщині. У 1993 р. родина Карапетян переїхала з Вірменії до Харкова. І. А. Карапетян майстрував переважно церкви, кількість яких за тридцять років сягнула п'ятдесяти. Кожен храм народного умільця — точна копія оригіналу, зменшеного в сотні разів. Здебільшого храми Іван Карапетян майстрував за фотографіями. Усередині макетів розташовані мініатюрні іконостаси, ікони та люстри. У деяких моделях є навіть внутрішнє освітлення. Якщо потрібно замінити лампочку, доведеться розбирати всю конструкцію. У найкоротші терміни Іван Карапетян зробив макет Вірменської церкви «Сурб Арутюн», яка розташована на вул. Шевченка в Харкові. У 2005 р. завершив роботу над десятикілограмовим макетом Успенського собору, яка тривала більше року [1]. І. А. Карапетян тричі ставав лауреатом рейтингу «Харків'янин року» (2002, 2003, 2006).

Алек Акопович Геворґян малював з дитинства, але професійно живописом зайнявся, коли йому виповнилося 40 років. Народився в 1957 р. в селі Хроли Харківської області. Його батько — Геворґян Акоп Мнацаканович, родом із міста Ленінакан (нині Гюмрі, Вірменія), — був водієм, працював на ХТЗ. Сам художник згадує: «...легше перелічити, ким я не працював, ніж ким працював: був робітником на заводах — токарем, шліфувальником, будівельником, випробувачем військової техніки, навіть сантехніком» [6].

У 1987 р. А. А. Геворґян працював художником у видавництві «Соціалістична Харківщина», а в 1991 р. — кореспондентом у газеті «Событие». У березні 1992 р. його призначили відповідальним секретарем Українського тижневика «Газета», а в червні 1992 р. — креативним директором рекламного агентства «Регіон-інформ». У 2000–2002 рр. — художній редактор видавничого дому «Фактор», а у 2002–2005 рр. — головний редактор інтернет-видання ДП «Студіо Ітекс». Водночас працював художником-карикатуристом у «Ленінській зміні». Паралельно до основної роботи А. А. Геворґян займався живописом, декілька разів брав участь у виставках. Його роботи написані в традиціях сюрреалізму. Останнім часом дедалі більше уваги художник приділяє іконопису [6].

У Харкові 23 травня 1938 р. народився й провів дитинство та молодість всесвітньо відомий художник і літератор-концептуаліст Ваґрич Акопович Бахчанян. Виріс він у творчій сім'ї: мати чудово співала, а батько, який до Першої світової війни був іранським під-

даним, вивчав фарси, писав вірші й малював. Саме від батька маленький «тигр» («Вагрич» саме так перекладається) успадкував любов до живопису. Сім'я Бахчанян пережила німецьку окупацію в Харкові. Відома історія про те, як Вагрич виліз на німецький танк, а німецькі солдати повісили йому на шию кільце ковбаси, яке він потім обміняв на кольорові олівці. До школи В. А. Бахчанян пішов у 1945 р., малюванням займався в гуртку під керівництвом художника лялькового театру Щеглова. У 1957 р. призвали в армію, де служив три роки. З початку 1960-х рр. на останній сторінці газети «Червоний Прапор» друкувалися його карикатури, які були гостріші і зліші, ніж роботи інших художників навіть у часи хрущовської відлиги. У той час Бахчанян уже входив до андеграундного гуртка нонконформістів. Серед його найближчих друзів — Савенко (Лімонов), Милославський та ін. В. А. Бахчанян мав особливий талант складати каламбури, оксюмори й афоризми. Під час репресій абстракціоністів у місцевій пресі була опублікована стаття «Таланти без шанувальників», у якій критикували абстракціонізм загалом і Бахчаняна зокрема, художника почали переслідувати й позбавили можливості друкувати свої карикатури. У середині 1960-х рр. він переїхав до Москви. Разом із дружиною знявся в художньому фільмі «Крадіжка». У 1966 р. В. А. Бахчаняна запросили працювати у відділ гумору «Літературної газети». Його колажі також публікувалися в журналах «Знання — сила» та «Юність». У 1970 р. він дебютував на Всесвітній виставці карикатуристів і отримав четверту премію. За чотири роки брав участь у 33 міжнародних виставках, де посідав високі місця (отримані гроші забирала держава), і тільки в одній виставці у власній країні — у редакції журналу «Юність» [8]. У 1974 р. В. А. Бахчанян емігрував до США. За кордоном опублікував книги з віршами і каталог своїх творів, виставляв власні роботи і викладав в Американській академії мистецтв [7, с. 38].

Таким чином, представники вірменської громади Харкова зробили значний внесок у розвиток образотворчого мистецтва міста наприкінці XIX ст. — на початку XXI ст. Вони брали участь у міжнародних, всеукраїнських та регіональних виставках. Роботи вірменських художників Харкова зберігаються в музейних і приватних колекціях.

Перспективи дослідження полягають у подальшому науковому вивченні історії вірменської громади України і можуть бути використані в процесі написання узагальнюючих праць з історії національних меншин Харкова й України, підготовки підручників та навчально-методичних посібників з історії культури України.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. 82-летний пенсионер строит церкви на балконе // [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://orthodoxy.org.ua/ru/tserkovne_mistetstvo/2006/05/24/2091.html. — Православие в Україні. — Заглавие с экрана.
2. Вачаган Норазян // [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://mgallery.kharkov.ua/old/artistsshow.php?id=24>. — Харьковская городская муниципальная галерея. — Заглавие с экрана.
3. Вернисаж Татьяны Тумасян // Армянский час. — Вып. 1. — 15 сентября 2012 г. — С. 2.
4. Евгения Моргулян // [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://mgallery.kharkov.ua/old/artistsshow.php?id=30>. — Харьковская городская муниципальная галерея. — Заглавие с экрана.
5. Зиненко Ю. Красота из камня / Юрий Зиненко // [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.vecherniy.kharkov.ua/printnews/3383>. — Красота из камня. Вечерний Харьков. — Заглавие с экрана.
6. Інтерв'ю з А. А. Геворгяном. Від 14.10.2013. Архів автора. — 15 хв.
7. Карнацевич В. Л. 100 знаменитых харьковчан / Владислав Карнацевич. — Х. : Фолио, 2005. — 511 с.
8. Можейко И. Бах из Харькова (Вагрич Бахчанян) / И. Можейко // [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://1stolica.com.ua/article.php?div=kh_pl&id=30. — Первая столица. Бах из Харькова. — Заглавие с экрана.
9. Оноприенко Т. Из истории харьковских армян / Т. Оноприенко // Кеворкян К. Э. Первая столица. — Х. : Фолио, 2007. — С. 388–397.
10. Роман Агасян // [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://artboyko.com/artist;ARB;all>. — Агасян Роман. — Заглавие с экрана.
11. Тагуи Барсеян // [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.mgallery.kharkov.ua/artistshow?id=11>. — Харьковская городская муниципальная галерея. — Заглавие с экрана.
12. Татьяна Тумасян // [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://kharkov.nezababom.com.ua/interviews/id-39/>. — Харьков на Незабаром. Інтерв'ю с Татьяной Тумасян. — Заглавие с экрана.

Надійшла до редколегії 13.11.2013 р.

УДК 069:351.853

А. Ю. МАРШАЛА

ОСОБЛИВОСТІ ПЛАНУВАННЯ ТА ЗАБУДОВИ МІСТ І СЛОБІД, ЩО ВВІЙШЛИ ДО СКЛАДУ СЛОБІДСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ПОСЕЛЕННЯ КАВАЛЕРІЇ

Розглядається проблема планування населених пунктів, що ввійшли до складу Слобідсько-Українського військового поселення кавалерії, в контексті дослідження розвитку російської архітектури першої половини ХІХ ст. та виявляються загальні стильові особливості декоративного оздоблення будівель періоду військових поселень на основі аналізу пам'яток архітектури, що збереглися донині.

Ключові слова: військові поселення кавалерії, пам'ятка архітектури, регулярне планування, класицизм.

Рассматривается проблема планировки населенных пунктов, вошедших в состав Слободско-Украинского военного поселения кавалерии, в контексте исследования развития российской архитектуры первой половины XIX ст. и выявляются общие стилевые особенности декоративного оформления зданий периода военных поселений на основе анализа памятников архитектуры, сохранившихся доныне.

Ключевые слова: военные поселения кавалерии, памятник архитектуры, регулярная планировка, классицизм.

The problem of planning of the settlements which entered on the Slobidsko-Ukrainian military settlements of the cavalry, in the context of the development of Russian architecture of the first half of the XIX-th century, is discusses and the common style features decorative design of the buildings of the period of military settlements on the basis of the analysis of the architectural monuments that have survived to today are identifies.

Key words: military settlements cavalry monument, regular planning, classicism.

Перша половина XIX ст. в історії Слобожанщини — це період функціонування восьми округів Слобідсько-Українських військових поселень кавалерії, які значно вплинули на подальший розвиток регіону. Військово поселена система являла собою особливу соціально-економічну й адміністративну структуру, під час створення якої важливою складовою було масштабне будівництво, що зумовило цілковите перепланування міст і слобід, котрі ввійшли до складу військово поселених округів. Свідченням означеного процесу є пам'ятки культової та цивільної архітектури, а саме: адміністративні, громадські, промислові та житлові споруди, які збереглися донині в забудові м. Чугуїв, с. Коробочкине, с. Печеніги, с. Новопсков, м. Сватове й інших населених пунктах сучасної Харківської та Луганської областей. Архітектурні пам'ятки періоду військових поселень, незважаючи на перебудови та зміни в зовнішньому вигляді та внутрішньому плануванні, що пов'язані із сучасним використанням, зберігають єдність архітектурних деталей, стильового рішення фасадів, лаконічні та стримані форми класицизму.

Проблема вивчення будівництва в округах військових поселень привертає увагу дослідників. У працях О. Колєватого [11], В. А. Цубенко [13], С. І. Бучастої [7], в контексті розгляду влаштування військово поселених округів, визначаються обсяги будівництва, виробництва будівельних матеріалів, перепланування населених пунктів, наводиться перелік будівель, що споруджувалися для потреб військово поселеної адміністрації. Проте доволі цікавим є

дослідження особливостей планування населених пунктів, що ввійшли до складу військово поселених округів, нових прийомів використання та впорядкування простору міста, декоративного оздоблення будівель з огляду на загальноімперські тенденції в будівництві та вимоги домінуючого в першій третині XIX ст. стилю класицизм. Тому мета статті — виявити стильові особливості архітектури будівель та загалом містобудування доби військових поселень на основі аналізу пам'яток цивільної архітектури, що збереглися донині.

Будівництвом в округах Слобідсько-Українських військових поселень кавалерії опікувалася Комісія тимчасового управління округом військового поселення. Зокрема, протягом 1817 р. були зібрані відомості про селянські садиби [1, арк. 114–117] та громадські будівлі, що ставали власністю військово поселеної адміністрації [2, арк. 132–135], оцінені їх стан та можливості подальшого використання для потреб військового поселення. Окрім того, відповідно до наказу О. А. Аракчеєва, землеміри під час складання планів населених пунктів, що ввійшли до складу військово поселених округів, повинні були позначати місце розташування подвір'їв військових поселення-господарів, поселення з резервних і діючих частин, інвалідів та тих, що не ввійшли до складу ескадронів, а також наносити лінії нового планування вулиць і зведення нових будівель [3, арк. 51, 56]. Проте власне будівництво відбувалося згідно з проектами, що надходили із Санкт-Петербурга та були затверджені безпосередньо О. А. Аракчеєвим. Такий план надійшов до командира 2-ї уланської дивізії Г. І. Лісаневича восени 1818 р. разом з докладним описом, за яким мало здійснюватися будівництво будинків для військових поселення-господарів. Причому спорудження нових будівель, як житлових, так і громадських та адміністративних, мало відбуватися в одну лінію, що сприяло б формуванню регулярного планування населених пунктів [3, арк. 59]. Окрім того, в жовтні 1820 р. було видано наказ по корпусу поселених військ, згідно з яким заборонялося спорудження будь-яких будівель, що не передбачені затвердженням плану забудови військових поселень, без попереднього надання плану майбутньої споруди й економічних розрахунків щодо її зведення, на розгляд О. А. Аракчеєва [5; с. 139–140].

Таким чином, будівництво посідало пріоритетне місце в роботі Комісії тимчасового управління округом військового поселення під час створення Слобідсько-Українських військових поселень кавалерії, з одного боку, та відбувалося під безпосереднім керівництвом та постійним контролем графа Аракчеєва — з іншого. Проте державне регулювання будівництва було характерним не лише для військово поселеної системи, а й загалом для Російської імперії початку XIX ст. Так, у грудні 1762 р. була створена Комісія для впорядкування міст

Санкт-Петербурга й Москви з метою управління забудовою двох столиць, проте згодом її функції розширилися до масштабів усієї держави, і Комісія склала плани забудови багатьох російських міст [12, с. 341]. На допомогу губернським та міським архітекторам під час роботи з означеними планами видавалися альбоми з детальними кресленнями фасадів як громадських, так і приватних будівель [8, с. 293]. Слід зазначити, що в основі затверджених планів була сувора регулярна схема розташування вулиць і площ, забудова вулиць відбувалася лише по червоній лінії. Центральні площі обрамлювалися ансамблями з громадських та палацових будівель. Місто розглядалося архітекторами як єдина композиція, причому широкий містобудівний підхід впливав на проектування окремих споруд — чіткі геометричні лінії фасадів підкреслювали регулярність простору міста [6, с. 166–167]. Означені тенденції яскраво виявилися й у плануванні військових поселень. Проте, якщо в цивільному будівництві так будували нові міста або нові квартали вже існуючих, для військово-поселеної системи характерною була зміна історично сформованої містобудівної системи на регулярне планування. Зазначений процес достатньо виразно простежується під час розгляду планів м. Чугуїв, який був центром восьми округів Слобідсько-Українського військового поселення кавалерії, датованих 1817 та 1834 рр., тобто до входження міста до складу військово-поселеної системи та після перетворення його на військове поселення (рис. 1-2). Слід зазначити, що місто продовжувало розвиватися у своїх колишніх межах, окрім того, міські вулиці та провулки загалом зберігали своє місцезнаходження, проте з кривих та неправильних вони перетворювалися на впорядковані, прямолінійні вулиці, що перетиналися під прямими кутами та утворювали прямокутні квартали. Окрім того, були виділені три центральні майдани — організуючий елемент архітектурного ансамблю міста. Причому регулярно забудовували не лише центральну частину міста, але й периферійні райони та слободи, що розташовувалися поблизу міста, наприклад, Зачугівка або Осинівка. Отже, місто набувало регулярного планування завдяки пристосуванню історично сформованої забудови до нових прийомів організації простору міста, а вулиці, що виникали та розвивалися окремо одна від іншої, тепер ставали складовими єдиного міського ансамблю.

Хоча найбільшу кількість нових будівель зводили в населених пунктах, де розміщувалися штаб-квартири полків 2-ї уланської та 2-ї кірасирської дивізій, будівництво відбувалося і в інших селищах та слободах, що утворювали військово-поселенні округи, інформацію про темпи й об'єми якого містять щорічні звіти по військових поселеннях [4, с. 91–112]. Таким чином, кожен із восьми округів

Слобідсько-Українського військового поселення кавалерії склався з населених пунктів, об'єднаних не лише спільністю адміністративної, економічної структури, але й стильового рішення — міста і слободи мали регулярне планування, будівлі — подібні архітектурні форми й оздоблення.

Архітектори періоду класицизму виробили нові прийоми в проектуванні й оздобленні будівель, зокрема сприйняття міста як єдиного ансамблю спричинило збільшення довжини головних фасадів споруд, що утворювали парадну забудову вулиць і майданів. Окрім того, особливостями архітектурної композиції першої третини ХІХ ст. є вільне трактування форм колонади і портиків, арок та їх поєднання як елементів складніших композицій фасадів, чергування означених елементів з ділянками рівної стіни, розподілення площини стіни на декілька архітектурних об'ємів, що утворюють єдину композицію фасадів [9, с. 517]. Особливого значення в архітектурі класицизму набув ордер — портики, лоджії, галереї та колонади формували конструктивну систему будівлі з колонами, що утримували антаблемент та інші навантаження. Водночас використовували візуальну конструктивність ордеру — пілястри та напівколони утворювали на фасаді будівлі «ордерний» каркас, який контрастував з площиною стіни. Окрім того, достатньо поширеним було застосування класичних елементів без вертикального членування, таких як карнизи, антаблементи, фронтони, сандрики [6, с. 167]. Слід зазначити, що архітектурні прийоми, розроблені архітекторами під час будівництва в Санкт-Петербурзі та Москві, застосовувалися на поч.

Рис. 1

Рис. 2

XIX ст. під час забудови провінційних міст [9, с. 511] та яскраво проявилися в архітектурі військових поселень.

У процесі детального розгляду пам'яток цивільної та промислової архітектури періоду існування Слобідсько-Українських військових поселень кавалерії можна виявити загальні принципи їх архітектурного рішення, а саме: спільні для означених будівель прийоми декорування фасадів, оздоблення віконних та дверних отворів, власне конструкцій споруд. Насамперед слід відзначити, що донині в містах та селищах Харківської та Луганської областей збереглися житлові будинки для офіцерів та будинки — «связи» для військових поселян-господарів, адміністративні будівлі, громадські споруди, промислові та складські приміщення, тобто різноманітні будівлі, які надають змоги уявити будівництво в округах військового поселення кавалерії, зокрема декоративне оздоблення споруд.

У період військових поселень зводили будівлі простої, прямокутної форми, із цегли або дерева, фасади штукатурили, зазвичай одноповерховими, доволі часто з цокольним поверхом, рідше — з мезоніном та двоповерховими. Винятком є споруда штабів військових поселень (нині — один з відділів Чугуївського художньо-меморіального музею ім. І. Ю. Рєпіна), центральна частина якої є двоповерховою із цокольним поверхом, а два Г-подібні крила — триповерхові. Характерним було також будівництво споруд із декількох елементів, наприклад, будинок бригадної та полкової канцелярії (нині — БДЮТ, м. Чугуїв), що складався із центральної двоповерхової частини та бокових одноповерхових. Поділ споруди на поверхи мав своє відображення в декорі фасадів. Зокрема, цокольні та перші поверхи у двоповерхових будівлях виконували «під руст», тобто стіни штукатурили таким чином, щоб поверхня здавалася викладеною з рустів — грубо оброблених каменів (рис. 4). Горизонтальне членування фасадів відбувалося також за допомогою карниза, який міг розмежовувати поверхи, підкреслювати лінію

Рис. 3

розташування вікон. Вертикальне членування фасадів відбувалося за допомогою лопаток, а кути будинків прикрашалися рустованими лопатками. Наприклад, головний фасад будівлі, в якій розташовувалася школа кантоністів, за допомогою рустованих лопаток поділявся на три частини: центральну, з трьома прямокутними вікнами, на першому поверсі та входом до будівлі на цокольному поверсі, тоді як кожна з бокових частин першого поверху була прикрашена венеціанським вікном, а на цокольному — парною кількістю вікон (рис. 3). Таким чином, формування композиції фасаду в будівлях періоду військових поселень відбувалося за допомогою таких декоративних елементів, як лопатка та карниз, що дозволяли виокремити із загальної площі стіни декілька частин, які мали різне декоративне оздоблення, проте були пов'язані єдиним композиційним рішенням.

Для архітектури класицизму характерне поступове спрощення декоративного оздоблення, тому головними елементами фасаду, крім вищезазначених карнизів та лопаток, були фронтон, вікно та двері. Фронтони могли завершувати як головні, так і бокові фасади. Площину фронтона прикрашали карнизи та слухове вікно, зазвичай напівкруглої форми, однак донині збереглися будівлі, зі слуховими вікнами іншої форми та розмірів. Так, у будинках — «св'язях» для військових заселенців слухове вікно розташовувалося в напівциркульній ніші (рис. 5), в будівлі майстерень, що збереглася донині в с. Новопсков, на фронтонах розміщували слухові вікна круглої форми (рис. 6).

Оскільки архітектура класицизму передбачала достатньо лаконічний та стриманий декор і водночас потребувала акцентувати центральну частину фасаду будинку, то нерідко саме вікно являло собою центр композиції фасаду, тому кількість вікон на головних фасадах була непарною [10, с. 20], про що свідчать будівлі періоду Слобідсько-Українських військових поселень кавалерії (рис. 3-6).

Рис. 4

Для споруд періоду військових поселень, як і загалом архітектури класицизму, були характерними вікна різної форми та декількох видів, зокрема прсте прямокутне вікно, напівциркульне та флорентійське вікно; на цокольних поверхах розташовували розпластані вікна — у ширину більші, ніж у висоту. Вікна різних поверхів мали однакову ширину та розташовувалися по вертикальних осях фасадів [10, с. 20] причому їх форма й оздоблення могли бути різними. Так, вікна цокольних поверхів прикрашали елементами русту (рис. 3–4) або рельєфно вираженим замком, тоді як віконні отвори як прямокутної, так і напівциркульної форм надземних поверхів декорували сандриками, підвіконня — підвіконною плитою, профільованою криволінійним обломом.

Конструктивне рішення входу до будівлі могло бути двох видів: у вигляді дверей, прикрашених карнизом або фронтоном та доповнених сходами — оскільки споруди, зазвичай, мали цокольний поверх та складнішої конструкції. Наприклад, входом до будинку штабів військових поселень (м. Чугуїв) слугував портик, що виступав уперед, утворений масивними рустованими стовпами.

Слід зазначити, що будівлі періоду військових поселень мають доволі просту архітектуру. Лише декілька будівель, які збереглися донині, мають ордерну архітектуру, зокрема будівля Покровського собору (м. Чугуїв), конструкція й оздоблення якої відповідають вимогам доричного ордеру; елементи тосканського ордеру використано під час будівництва будівлі полкової та бригадної канцелярії (м. Чугуїв — сучасний БДЮТ) та двох корпусів будинку для ескадронної школи, ескадронного комітету й ескадронних лавок (с. Коробочкине, Чугуївський р-н). Проте позбавлення споруд пишного декоративного оздоблення було характерним для провінційного будівництва, до якого належить і будівництво в округах Слобідсько-Українського військового поселення кавалерії, яке розміщувалося далеко від культурних центрів Російської імперії.

Отже, будівництво осідало достатньо важливе місце під час створення Слобідсько-Українських військових поселень кавалерії. Зведення нових будівель та перепланування населених пунктів, що ввійшли до складу військово поселених округів, відбувалося за «взірцевими» планами, надісланими із Санкт-Петербурга, які відображали нові прийоми впорядкування простору міста, розробленими російськими архітекторами на початку XIX ст., зокрема формування регулярного планування населених пунктів та сприйняття міста як єдиного архітектурного ансамблю. Зведення та декоративне оздоблення будівель періоду військових поселень відбувалося відповідно до стилю класицизм, що панував в архітектурі Російської імперії кінця XVIII — першої половини XIX ст., тому архітектурні

Рис. 5

Рис. 6

пам'ятки, що збереглися й донині, мають спільні ознаки в побудові композиції головних та бічних фасадів, декоративному оформленні віконних та дверних отворів. В архітектурі військових поселень, як загалом російській архітектурі початку ХІХ ст., яскраво простежується прагнення до спрощення, мінімізації архітектурного декору.

Таким чином, будівництво в округах Слобідсько-Українських військових поселень кавалерії відбувалося відповідно до традицій та нових тенденцій, що виникли в архітектурі та містобудуванні Російської імперії першої половини ХІХ ст., тому пам'ятки цивільної архітектури доби військових поселень відзеркалено не лише становлення та розвиток військово-поселеної системи, але й художні смаки першої половини ХІХ ст.

Перспективи подальшого дослідження теми пов'язані з детальним вивченням кожної окремої пам'ятки архітектури періоду військового поселення та порівняльним аналізом будівель, що мали однакове первісне призначення, проте були зведені в різних округах Слобідсько-Українського військового поселення кавалерії, з метою виявлення регіональних особливостей у будівництві.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Державний архів Харківської області. — Ф.3. — Оп. 32. — Спр. 252 — 120 ар.
2. Державний архів Харківської області. — Ф.3. — Оп. 32. — Спр. 253 — 116 ар.
3. Державний архів Харківської області. — Ф.3. — Оп. 32. — Спр. 256. — 110 ар.
4. Отчет по военным поселениям за 1826 год. — СПб.: Типография Главного Штаба Его императорского Величества по военному поселению, 1827. — 112 с.
5. Приказы главного над военными поселениями начальника генерала графа Аракчеева по корпусу военных поселений 1820 года. — СПб., 1821. — 423 с.
6. Архитектура гражданских и промышленных зданий. В 5-ти томах — Т. 1. — Гуляницкий Н. Ф. История архитектуры / Н. Ф. Гуляницкий. — М., 1984. — 334 с.
7. Бучаста С. І. Початок створення інфраструктури міста Чугуєва як центру військового поселення (1817–1826 рр.)/ С. І. Бучаста // Наукові записки з української історії. Збірник наукових статей. — Вип. 28. — Переяслав-Хмельницький, 2012. — С. 54–61
8. Всеобщая история архитектуры. — Т. 6 — Архитектура России, Украины и Белоруссии. XIV — первая половина XIX вв./ Под ред. П. Н. Максимова. — М., 1968. — 568 с.
9. История русской архитектуры / Под ред. В. А. Виноград. — М.: Государственное издательство литературы по строительству и архитектуры, 1956. — 614 с.
10. Киселев И. А. Архитектурные детали в русском зодчестве XVIII–XIX ст. Справочник архитектора реставратора/ И. А. Киселев. — М.: АКАДЕМИЯ, 2005. — 496 с.
11. Колеватов О. Будівництво в Слобідсько-Українських військових поселеннях у першій третині XIX ст. / О. Колеватов // Сіверянський літопис. — 2009. — №1. — С. 79–86
12. Пилявский В. И. История русской архитектуры / В. И. Пилявский, А. А. Тиц, Ю. С. Ушаков. — Л.: Стойиздат, 1984. — 511 с.
13. Цубенко В. Л. Територіальний устрій Українського (Харківського) військового поселення кавалерії. 1817–1857 рр./ В. Л. Цубенко// Інтелігенція і влада: громадсько-політичний науковий збірник. — Вип. 7. — Серія: Історія. — Одеса: Астропринт, 2006. — С. 77–87

Надійшла до редколегії 05.11.2013 р.

Другий розділ

Соціальні комунікації

ВЕБОМЕТРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ НАУКИ ТА ВЕБ-САЙТ ЯК ЗАСІБ ЇЇ РЕПРЕЗЕНТУВАННЯ В ІНТЕРНЕТ-ПРОСТОРИ

Розглядаються наукометричні дослідження університетів, їх рейтинги, бази даних, методи та критерії в умовах Інтернет-простору.

Ключові слова: вебOMETричні дослідження, наукометричні дослідження, рейтинги, Інтернет, контент веб-сайта, Scopus, Webometrics.

Рассматриваются наукометрические исследования университетов, их рейтинги, базы данных, методы и критерии в условиях Интернет-пространства.

Ключевые слова: вебOMETрические исследования, наукометрические исследования, рейтинги. Интернет, контент веб-сайта, Scopus, Webometrics.

The scientometric research of the universities, their ratings, databases, methods and criteria in the Internet space are considered.

Key words: webometric research, scientometric research, ratings, Internet, website content, Scopus, Webometrics.

У сучасний період розвитку університетської науки в інформаційному просторі набули популярності різні рейтинги як на міжнародному, так і на національному рівнях. Для складання таких рейтингів розробляються певні критерії, які спрямовані передусім продемонструвати рівень розвитку наукової діяльності університетів у різних її проявах, переважно на основі публікування наукових досягнень учених (у періодичних виданнях, мережових публікаціях тощо).

Мета статті — обґрунтувати значення контенту веб-сайта університету як головного об'єкта сучасних вебOMETричних досліджень університетської науки в міжнародній мережі Інтернет.

ВебOMETричні дослідження (методи, критерії, БД) розглядаються коротко й оглядово, оскільки, на нашу думку, через наукометричний інструментарій слід зацентувати на важливості формування грамотного в змістовому науковому сенсі контенту університетського веб-сайта як засобу комплексного і найповнішого кумулювання наукових досягнень університетської науки на електронних носіях з метою їх репрезентування в Інтернет-мережевому просторі.

Відзначимо, що вебOMETричне дослідження науки не є новим засобом вивчення й аналізу наукових досягнень, хоча відносно новим є інструментарій таких досліджень (комп'ютерний та комунікаційний), який використовується в міжнародному Інтернет-просторі.

Якщо звернутися до сутнісних основ вебометричних досліджень науки, то вони базуються на відомих у наукознавстві наукометричних та бібліометричних методах, які розроблені в середині минулого сторіччя. Слід зазначити, що становленню наукометрії сприяли ідеї та наукові праці Д. Д. Бернала у Великобританії, Д. Прайса в США. У 1960-х рр. перші наукознавчі школи були засновані в колишньому СРСР: В. В. Налімовим (Москва), Г. Г. Добровим (Київ) та ін. [2]. Активізації наукометрії сприяли виникнення нових інформаційних технологій і створення системи баз даних із наукових публікацій у США у Філадельфійському інституті наукової інформації — Індексу цитування, який став базовим об'єктом наукометричних досліджень і засобом для порівняння їх результатів. Із 1970-х рр. у Будапешті почав виходити друком міжнародний журнал *Scientometrics*. Результати прикладних наукометричних досліджень стали використовуватися для управління наукою та створення нових інформаційних систем [8].

Тобто поняття «наукометрія» і «наукометричний аналіз» були відомі давно, тоді як наукометричні бази даних (БД) мережі Інтернет та їх рейтинги наукової діяльності університетів і вчених за різними показниками можна вважати новими, особливо для університетської науки, хоча в академічній науці такі поняття вже достатньо відомі.

На основі методів і критеріїв наукометричних досліджень формуються міжнародні наукометричні БД, перші з яких, на думку фахівців, виникли ще в 70-х рр. XIX ст., коли з'явилися два індекси наукового цитування — індекс юридичних документів *Shepard's Citations* у 1873 р. та індекс наукових публікацій з медицини *Index Medicus* у 1879 р., який проіснував до 2004 р. З розвитком Інтернету виникли *Web of Science*, *SCOPUS* та інші наукометричні бази даних, а також Академія *Google* (*Google Scholar*) [17]. Зарубіжні країни активно створюють і підтримують національні наукометричні БД, наприклад, у РФ нині не тільки визнаються і використовуються міжнародні наукометричні БД, як інструменти для оцінювання своїх учених та наукових організацій на основі цитування, але й створена власна БД — РІНЦ (Російський індекс наукового цитування), який також виконує функцію авторитетного джерела бібліографічної інформації з російської наукової періодики. Бібліотечні працівники всіх країн, й України, зокрема, активно користуються наукометричними БД. Так, на веб-сайті Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського опубліковані рейтинги, складені за різними показниками, серед яких: науковців України; установ Національної академії наук України; установ Національної академії аграрних наук України; установ Національної академії медичних наук України;

вищих навчальних закладів України; наукових журналів України за рік (відповідно до даних Journal Citation Reports і SCImago Journal & Country Rank); наукових журналів України (згідно з даними Google Scholar за 2007–2011 рр.); електронних версій наукової періодики України (за даними Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського). Актуальним нині є рейтинг вищих навчальних закладів України згідно з показниками наукометричної БД Scopus станом нар., опублікований на веб-сайті ЄвроОсвіта (euroosvita.net); узагальнюючий рейтинг наукових галузей України — Наукові галузі України (за показниками наукометричної БД Scopus) [17].

Особливої популярності останнього часу набули БД SciVerse Scopus (www.scopus.com) — бібліографічна й реферативна база даних, а також інструмент для відстежування цитованості статей, опублікованих у наукових виданнях; індексує понад 18000 наукових видань з технічних, медичних та гуманітарних наук. БД має власну систему для пошуку веб-сторінок, яка інтегрована з патентною базою даних. Scopus є одним з головних джерел отримання наукометричних даних для проведення оціночних досліджень на державному або корпоративному рівні. Дані Scopus використовуються під час створення деяких рейтингів провідних університетів світу, наприклад, Times Higher Education або QS World University Rankings [1, 18, 19].

Слід відзначити, що інструментарій БД базується на унікальній ідентифікації авторів, установ та видань; надає змоги отримувати різноманітні мультимедійні аналітичні звіти стосовно окремих учених, наукових установ, напрямів досліджень та назв видань. Рубрикатор Scopus має 27 базових тематичних розділів, поділених на 335 підрозділів, політематичні статті індексуються водночас у кількох розділах. Виокремлено й соціогуманітарну тематику, яка в тематичному охопленні становить лише 17%: (Мистецтвознавчі та гуманітарні науки; Бізнес, менеджмент та бухгалтерський облік; Теорії прийняття рішень; Економіка, економетрика та фінанси; Психологія; Соціальні науки) [13, 14, 18]. За географічним охопленням Scopus є універсальною базою даних, серед проіндексованих назв 47% видаються в Західній Європі, 33% — у Північній Америці, 9% — видання Азійсько-Тихоокеанського регіону, 5% назв східноєвропейських видавців (зокрема близько 300 російських, 39 білоруських та 37 українських назв журналів) та по 2% видань з Австралії й Океанії, Африки й Південної Америки [13].

В Україні системне впровадження індексу цитування як нормативного показника оцінювання ефективності діяльності суб'єктів наукової діяльності розпочалося у 2009 р. До цього часу вітчизняні вчені вже мали значний досвід роботи з обома наукометричними продуктами. Зокрема, Національна бібліотека України ім. В. І. Вер-

надського як головний науково-інформаційний центр держави впродовж багатьох років передплачувала Science Citation Index та інші інформаційні ресурси платформи WoS. У 2005 р., на хвилі загальносвітового інтересу до нової, ширшої за покриттям та більш технологічної наукометричної платформи, бібліотека переорієнтувалася на передплату Scopus [16].

Результати рейтингу ВНЗ базуються на показниках БД Scopus, яка є інструментом для відстеження цитованості наукових статей, опублікованих навчальним закладом або його працівниками в наукових журналах. У рейтинговій таблиці Scopus ВНЗ України ранжовані за індексом Гірша — кількісним показником, який ґрунтується на кількості наукових публікацій і цитувань цих публікацій іншими вченими. За підсумками другого кварталу 2013 р. в базу даних Scopus увійшли 112 вищих навчальних закладів України, що на 8 ВНЗ більше порівняно з минулим роком [14].

Слід зазначити, що Scopus надає можливості для здійснення контекстного пошуку, отримання інформації щодо цитованості видань, окремих праць чи авторів, має ефективні інструменти для аналізу і візуалізації результатів досліджень. Окрім періодичних видань, Scopus проводить аналіз книжкових серій, матеріалів міжнародних конференцій, головна умова — видання має виходити друком щонайменше 1 раз на рік. Для внесення до БД формально обов'язковим є дотримання лише двох вимог: підтримка постійної активності видання, тобто регулярне надання до БД нових матеріалів відповідно до виходу друком чергових чисел, і наявність англomовних розгорнутих резюме до кожної статті (не описових, а з прикладами конкретних результатів досліджень, що висвітлюються в публікації). Викладання повнотекстових версій не є обов'язковою умовою, за бажанням подаються посилання на їх веб-сайти [3].

Проведений за ініціативи групи науково-методичного забезпечення видавничої діяльності НАН України спільно з асоціацією «Інформатіо-Консорціум» аналіз періодичних видань НАН України дозволив зазначити кілька основних проблем, що формально перешкоджають останнім потрапити до Scopus. Серед основних:

- відсутність власної веб-сторінки видання в Інтернеті — найчастіше періодичне видання розміщене на веб-сторінці установи, що його видає, а це ускладнює пошук;
- відсутність англomовного інтерфейсу веб-сторінки — іноземні користувачі не мають можливості нею користуватися, зокрема здійснювати пошук;
- складна схема розміщення інформації на веб-сторінці, відсутність англomовних рефератів і правильно оформлених реферативно-бібліографічних описів статей англійською мовою;

- відсутність переліку членів редакційної колегії: рівень журналу іноземні експерти оцінюють, зокрема, і за складом редколегії, цитованістю праць науковців, що входять до її складу;
- відсутність англomовного архіву реферативно-бібліографічних описів статей за номерами (наявність хронологічної ретроспекції) [3].

Слід додати, що експертною радою БД обробляються всі запити на введення нових назв видань до Scopus, але вони практично завжди відхиляють запити, що не мають: ISSN; стабільної регулярності виходу друком нових випусків; списків пристатейних бібліографічних списків; англomовних рефератів до кожної статті; апарату рецензування; власного веб-сайта [18].

Означене свідчить про необхідність створення окремого веб-сайта наукового видання або веб-сторінок на університетському веб-сайті для виконання вимог бути долученими до міжнародної наукометричної БД Scopus.

Ефективне наповнення ресурсами веб-сайтів ВНЗ є одним з факторів, що визначають формування сучасного ринку освітніх послуг. Веб-сайт університету — це його імідж у світовому Інтернет-просторі, доступ до якого мають безліч громадян світу. Аналіз рейтингів веб-сайтів розглядається як механізм, що виявляє недоліки та вказує напрями вдосконалення Інтернет-маркетингової політики ВНЗ [6].

Найавторитетнішим у сучасному освітньому середовищі визнаний Міжнародний рейтинг університетів (точніше, університетських веб-сайтів) Webometrics (Вебометрикс), який проводить, починаючи з 2009 р., двічі на рік — у січні та липні — дослідницька група з Іспанії Laboratorio de Internet (<http://internetlab.cindoc.csic.es>), що вивчає освітню та наукову діяльність у мережі Інтернет. Офіційний міжнародний веб-сайт проекту «Webometrics Ranking of World Universities» — <http://www.webometrics.info>. Лабораторія CybermetricsLab, що входить до національного Центру інформації та документації (Centro de Información y Documentación, CINDOC) при Вищій раді з наукових досліджень Іспанії, спеціалізується у вимірюванні наукової активності (наукометрії) університетів, а також дослідницьких організацій та установ [19, 20].

Автори проекту Webometrics підкреслюють, що наявність у ВНЗ власного веб-сайта дозволяє спростити процес публікації наукових праць викладачами та дослідниками порівняно з друкованими працями і надає таким чином уявлення про напрями їх професійної діяльності. Загальновідомо, що онлайнві публікації значно дешевше публікацій на паперових носіях і мають ширшу потенційну аудиторію, що також підвищує доступ до розробок ВНЗ для наукових,

комерційних, політичних і культурних організацій як усередині країни, так і за кордоном. Очевидно, що в майбутньому інформація в Інтернеті про наукові дослідження буде таким самим важливим показником для оцінювання наукової діяльності ВНЗ, як і бібліографічні дані й інформація про публікації в наукових журналах [4, 19].

Webometrics формується з використанням найбільших пошукових систем, з урахуванням обсягу представлених в Інтернеті наукових публікацій, їх цитованості, посилання на матеріали веб-сайтів з доменним ім'ям ВНЗ та ін. За твердженнями представників Cybermetrics Lab, основна мета цього рейтингу полягає не в ранжуванні університетів, а в підтримці ініціатив з відкриття інформації, забезпечення доступу широкого кола веб-користувачів до наукових публікацій, результатів дослідницької діяльності [19,20]. Однак створені веб-індикатори виявилися корисними і для ранжування університетів, причому цим рейтингом міжнародне академічне співтовариство надає більше довіри, ніж рейтингом, побудованим на основі статистики відвідувань веб-сайтів університетів.

Рейтинг, що складається Cybermetrics Lab, відображає переважно дослідницьку активність університетів, зокрема їх активність щодо публікації результатів наукових праць на офіційних веб-сайтах університетів, а також розвиненість мережових наукових комунікацій дослідників [19, 20]. Таким чином, мета рейтингу веб-сайтів ВНЗ — стимулювати колективи університетів розміщувати інформацію про дослідження та передові освітні технології для вільного доступу в Інтернет-просторі.

Методологічними основами рейтингу Webometrics визначено чотири критерії (або показники), що враховують веб-дані основного домену ВНЗ (кожен критерій має певний коефіцієнт, що відповідає його значущості):

1. Size (S) — кількість сторінок веб-сайта, або його розмір — загальна сума сторінок на сайті, яка обчислюється за даними чотирьох пошукових систем — Google, Yahoo, Live Search і Exalead (вага — 25%).

2. Visibility (V) — кількість унікальних зовнішніх посилань на сторінки сайта університету через пошукові системи Yahoo Search. Іншими словами, це — цитованість/видимість — кількість унікальних гіпертекстових посилань на сайт з інших ресурсів, отримана за допомогою систем Yahoo, MSN і Exalead, що надає уявлення про значущість і якість опублікованих на сайті матеріалів (вага — 50%). Кількість зовнішніх посилань на сайт свідчить про рівень популярності університету, є оцінкою помітності в мережі сайта, а, отже, й авторитетності цитованих з нього матеріалів.

3. Rich Files (R) — кількість файлів публікацій наукових праць і результатів досліджень, що архівуються за допомогою Adobe

Acrobat (.pdf), Adobe PostScript (.ps), Microsoft Word (.doc) and Microsoft Powerpoint (.ppt) (вага — 12,5 %). Вважається, що ці формати електронних документів найчастіше використовуються для публікації наукових робіт і презентування результатів досліджень. Велика кількість таких файлів свідчить про те, що на сайті представлені не тільки адміністративні звіти та службові матеріали. Файли у форматах PostScript та Powerpoint однозначно вказують на наявність наукових публікацій і, відповідно, є показниками наукової діяльності ВНЗ.

4. Scholar (Sc) — кількість наукових публікацій сайта і посилань на них інших авторів, які збираються з бази даних Google Scholar (вага — 12,5 %).

Під час розробки методики автори ґрунтувалися на існуючих традиціях складання рейтингів, відповідно до яких упорядкування проводиться за рейтинговим критерієм, який агрегує обрані показники об'єктів, що ранжуються. Рейтинговий критерій, за яким складається світовий рейтинг сайтів ВНЗ, обчислюється як зважена загальна сума місць сайтів за показниками: Видимість (V), Розмір (S), Спеціальні файли (R), Наукові публікації (Sc). Найвагомішими авторами методики вважають показники Видимість і Розмір [6].

В останньому за часом рейтингу Webometrics (серпень 2013 р.) представлено 21250 ВНЗ світу, серед них українських ВНЗ — 306, зокрема ВНЗ культурологічного та мистецького профілів (8) посідають такі місця¹ (табл. 1):

Таблиця 1

Ranking / (рейтинг тільки україн- ських ВНЗ)	World Rank / (рейтинг світових ВНЗ)	University / університет (ВНЗ)
36	6328	Lugansk State Institute of Culture and Arts / Луганський державний інститут культури та мистецтв
45	7404	Kyiv National University of Culture and Arts / Київський національний університет культури і мистецтв
137	12406	Kharkov State Institute of Culture / Харківська державна академія культури
163	13347	Lviv Academy of Arts / Львівська академія мистецтв
174	13704	Kharkov State Kotlyarevsky University of Arts / Харківський державний університет мистецтв ім. О. Котляревського

1 Загальна таблиця ВНЗ України в рейтингу Webometrics (станом на 02.08.2013) // <http://www.eurosvita.net/index.php/?category=1&id=2776>

Продовження таблиці 1

227	15391	National Academy of Culture and Arts Management / Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв
235	15796	Lviv National Academy of Music Lysenko / Львівська Національна Музична Академія
241	16000	Conservatory Odessa Musical Academy / Одеська національна музична академія

До першої п'ятірки ввійшли провідні українські ВНЗ Києва та Харкова [15].

На думку українських фахівців, основними причинами низьких рейтингів ВНЗ України є такі:

- недоліки контенту веб-сайта, недостатність повноти веб-публікацій учених: статей, тез, доповідей; наукових періодичних видань і матеріалів конференцій, симпозіумів; публікацій у відкритих архівах тощо. У процесі наповнення цих розділів слід зважати на критерій рейтингу Rich Files (R), тобто намагатися якомога більше користуватися редакторами Adobe Acrobat (.pdf), Microsoft Word (.doc), Adobe Postscript (.ps), Microsoft PowerPoint (.ppt);
- незначна кількість англомовних текстів;
- недостатня кількість зовнішніх посилань на ресурси ВНЗ; слабкі зв'язки з ученими з інших країн та зарубіжних університетів.

У публікаціях білоруських авторів Є. А. Мініюковича і М. М. Ковальова запропоновану методику оцінювання веб-сайтів ВНЗ на підставі системи показників, розроблених у рамках Інтернет-маркетингових стратегій ВНЗ. Методика агрегується в три мікроіндекси: міжнародний індекс, якість змісту та якість виконання.

Показник Міжнародний імідж включає відповідно показники міжнародного рейтингу «Вебоетрикс»: (розмір (S), видимість (V), файли спеціальних форматів (R), наукові публікації (Sc)) [6, 7].

Показник Якість змісту включає основні обов'язкові складові (або рубрики) контенту веб-сайта ВНЗ:

- загальна та контактна інформація про ВНЗ;
- факультети та кафедри (загальна інформація, історія, професорсько-викладацький склад, їхні персональні сторінки; спеціальності, курси, що читають);
- освітні послуги (вимоги щодо вступу абітурієнтів, вартість навчання, аспірантура, курси підвищення кваліфікації тощо);
- послуги та продукти наукового сектора (наукові школи та напрями, теми, наукові публікації, електронні варіанти захищених у ВНЗ дисертацій, прикладні розробки, консультативні послуги);

- громадські, культурні, спортивні та соціальні аспекти діяльності (громадські організації, культурні та спортивні заходи, забезпеченість гуртожитками, можливості для відпочинку);
- електронні ресурси (електронні каталоги та БД бібліотеки, навчальні матеріали, розклад занять, навчальні плани і програми, конференції);
- випускники та вакансії;
- англійська версія сайту.

Показник Якість виконання включає:

- навігацію (пошук, карта сайту);
- дизайн (єдиний стиль, що відповідає офіційному напрямку діяльності ВНЗ, елементи стилю);
- технічне виконання (коректна робота елементів (посилань, меню та ін.), коректна робота в режимі з відключеним зображенням);
- супроводження (новинний розділ з оновленням не менше 1 разу на 30 днів, засіб зворотного зв'язку (запитання-відповіді) [6, 7].

На нашу думку, така модель структури контенту університетського веб-сайту, особливо складові показника Якість змісту, не тільки значно розширяють коло освітнього простору певного ВНЗ та підвищують його імідж і науковий потенціал, а й уможливають гідно оцінити наукові досягнення університету та його вчених, завдяки фіксації електронних версій наукової продукції в наукометричних і вебметричних інструментах, зокрема в найавторитетніших: БД Scopus та веб-сайті проекту Webometrics — і відповідно сприятимуть достовірній та найповнішій репрезентації наукового потенціалу університетів у міжнародному інформаційному Інтернет-просторі.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Вхідження до наукометричної бази даних Scopus [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.nas.gov.ua/publications/news/Pages/20072009.aspx> — Назва з екрана.
2. Грановский Ю. В. Можно ли измерять науку? Исследования В. В. Налимова по наукометрии / Ю. В. Грановский [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://edu.nstu.ru/courses/ibo/Hrestomatia/naukometria.htm> — Заглавие с экрана.
3. Журнали НАН України і SCOPUS: актуальні питання — Наука України у світовому інформаційному просторі. — 2009. — Вип. 2. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.nas.gov.ua/publications/books/serii/academy/1102010/Documents/2009_02/a2.pdf — Назва з екрана.
4. Международный рейтинг университетов «Вебометрикс» (Webometrics) 2013 — [Електронний ресурс]. — Режим доступа: <http://ndiitt.nau.edu.ua/ru/faq/405-mezhdunarodnyy-reyting-universitetov-vebometriks-webometrics-2013>. — Заглавие с экрана.
5. Кара-Мурза С. Г. Цитирование в науке и подходы к оценке научного вклада / С. Г. Кара-Мурза // Вестник АН СССР. — 1981. — N 5. — С.68–75.

6. Ковалев М. М. Листопад Н. И. Минюкович Е. А. Вебометрический рейтинг университетов [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://informetrics.ru/articles/sn.php?id=62> — Заглавие с экрана.
7. Минюкович Е. А. Методика рейтинга веб-ресурсов как инструмент оценки интернет-маркетинговых стратегий вузов / Е.А. Минюкович // Белорусский экономический журнал. — 2008. — № 2. — С. 105–113.
8. Мирский Э. М. Новая философская энциклопедия / Э. М. Мирский; Под ред. В. С. Стёпина: В 4 т. — М.: Мысль, 2001. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://dic.academic.ru /dic.nsf/enc_philosophy — Заглавие с экрана.
9. Паринов С. И. Национальная онлайн-научная инфраструктура: новый подход к оценке результатов НИР / С.И. Паринов [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://informetrics.ru/articles/sn.php?id=61> — Заглавие с экрана.
10. Паршукова Г. Б. Применение наукометрических и библиометрических методов при решении информационно-поисковой задачи / Г.Б. Паршукова [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://edu.nstu.ru/courses/ibo/paukometriya.htm> — Заглавие с экрана.
11. Пенькова О. В. Тютюнник В. М. Библиометрия — история развития и становления / О. В. Пенькова [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://informetrics.ru/articles/sn.php?id=55> — Заглавие с экрана.
12. Писляков В. В. Методы оценки научного знания по показателям цитирования / В. В. Писляков [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://informetrics.ru/articles/sn.php?id=48> — Заглавие с экрана.
13. Про SciVerse Scopus [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://jsi.net.ua/scopus/scopus.html> — Заглавие с экрана.
14. Рейтинг вузов Украины по показателям Scopus [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://ru.osvita.ua/vnz/rating/29094> — Заглавие с экрана.
15. Рейтинг WEBOMETRICS (станом на 02.08.2013) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.euroosvita.net/index.php/?category=1&id=2776> — Заглавие с экрана.
16. Соловяненко Д. Політика індексації видань у наукометричних базах даних Web of Science та SciVerse Scopus / Д. Соловяненко // Бібліотечний вісник. — 2012. — N 1. — С. 6–21.
17. Флегантов Л. Для чего нам нужны международные наукометрические базы данных [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://web-in-learning.blogspot.com/2012/11/blog-post_24.html — Заглавие с экрана.
18. Scopus [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org/wiki/Scopus> — Заглавие с экрана.
19. Ranking Web of Universities [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.webometrics.info> [Дата доступа: July 2013] — Заглавие с экрана.
20. World Universities ranking on the Web// Webometrics Ranking of World Universities [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.webometrics.info> [Дата доступа: 10.02.2009]. — Заглавие с экрана.

Надійшла до редколегії 13.11.2013 р.

КРЕАТИВНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ ЯК СКЛАДОВА ІННОВАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Розглянуто креативний менеджмент як складову інноваційної діяльності, як управління людьми на основі динамічних методів аналізу.

Ключові слова: людина, управління, креативний менеджмент, інноваційний менеджмент.

Рассмотрен креативный менеджмент как составляющую инновационной деятельности, как управление людьми на основе динамических методов анализа.

Ключевые слова: человек, управление, креативный менеджмент, инновационный менеджмент.

The creative management as part of an innovative product like managing people based on dynamic analysis methods in the form of a qualitative transformation of the intellectual component is reviewed.

Key words: people, management, creative management, innovation management.

Будь-яка соціальна система у своєму закономірному розвитку в певний час досягає найвищого рівня, в межах якого існуючі форми й методи управління такою системою вичерпують наявні ресурси. У такому разі постає необхідність пошуку нових форм і методів управління, причому не в рамках кількісної зміни цих форм і методів управління — їх інтенсивного розвитку, а у формі якісного перетворення інтелектуальної складової. Розвиток науки й практики управлінської діяльності людини відбувався переважно в раціонально-логічній діловій сфері на основі синтезу знань точних наук, що зумовило превалювання організаційно-технічних підходів до вирішення завдань управління й орієнтації, зокрема завдань менеджменту.

Спостерігається тенденція розвитку менеджменту з перевагою соціально-економічних підходів та чітко акцентованою орієнтацією на людину, котра більшою мірою усвідомлює цінність своєї роботи й особистості. Ефективність діяльності організації залежить від людини та її знань. Тобто ще одна передумова розвитку менеджменту пов'язана з тим, що людина повинна ототожнювати себе зі своєю роботою та її результатами.

Фундаторами сучасного менеджменту є американці Фредерік Тейлор (1856–1915) і Гарінгтон Емерсон (1853–1931) та француз Анрі Файоль (1841–1925). Визнання менеджменту набув у 1911 р. після виходу друком книги Ф. Тейлора «Принципи наукового управління» й

організації першої в США наукової конференції з менеджменту, що засвідчили формування у світі нового стану свідомості в процесі зміни мислення і самовдосконалення людини як соціально активної творчої особистості. Таким чином, згідно з науково-психологічною системою сучасного управління, менеджмент можна розглядати як менеджмент нового типу — креативний менеджмент, головною відмінною особливістю якого є орієнтація на розвиненіший рівень свідомості.

Мета статті — проаналізувати креативний менеджмент, який оперує інтелектуальним продуктом як цілим і неподільним об'єктом, як управління людьми на основі динамічних методів аналізу у взаємодії з інтелектуальною й інноваційною діяльністю.

У цьому дослідженні менеджмент розглядається як управління людьми на основі динамічних методів аналізу, прийняття рішень і спілкування, які спрямовані на досягнення цілей завдяки використанню запланованих, організованих і контрольованих засобів [1]. Означене поняття пов'язане з багатьма науками, але останнім часом актуалізуються нові психологічні підходи до оптимізації виробництва. Фахівці стверджують, що сучасний менеджмент не обмежений певними правилами підходу, його основним завданням є вирішення наявних проблем на основі наукових знань.

Основою сучасного наукового світу слугують відкриття, переконання і твердження світових авторитетів науки, таких як: Н. Бор, В. Вернадський, В. Гейзенберг, В. Горчаков, Джефрі Чу, В. Казначеев, Ф. Капра, О. Оппенгеймер, Г. Швєбс, А. Енштейн та ін. Дискусії щодо знання як такого не нові, тривають уже протягом декількох століть. Але нині ця проблема актуалізувалась у бізнесі, академічних та дослідницьких колах, а самі знання набули ознак матерії, якою необхідно «керувати» (про що свідчить словосполучення «управління знанням»). У великих організаціях почали впроваджувати посади менеджерів зі знань, а консультанти стали фахівцями з нової корпоративної функції креативного менеджменту.

Таким чином, означене явище тісно пов'язане з інтелектуальною та інноваційною діяльністю, яка оперує інтелектуальним продуктом як цілим і неподільним об'єктом (зауважимо, що цей зв'язок спостерігається і в евристичному менеджменті). Слід додати, що і креативний, і евристичний менеджмент розглядають цей продукт як складне структурне утворення. Тому створення нової системи знань, умінь і навичок має бути певним чином поділено на складові, кожна з яких потребує дослідження й осмислення з метою подальшого практичного використання. Інноваційний менеджмент, з одного боку, є креативним і евристичним, з іншого — має один і той самий об'єкт розгляду. У першому разі акцентуватиметься на зовнішньому аспекті, в другому — на внутрішньому.

Поняття «креативний» (від англійського «creative», тобто «творчий») стосується проблем управління тими колективами, які не передбачають чіткої формалізації предметних областей і мають критерії визначення мети. В евристичному (від грецького «heurisko», «шукаю, відкриваю») менеджменті, як і в креативному, управління особистістю та її самоврядування здійснюються за умов існуючої невизначеності.

Креативний менеджмент «працює» там, де інтелектуальний продукт, що створюється, є результатом діяльності не окремої особистості, а колективу. Евристичний менеджмент, навпаки, пов'язаний з індивідуальним управлінням діяльністю особистості як основного учасника створення інтелектуального продукту.

Фахівці зазначають, що одна з істотних причин і самої кризи, і того, що таким тривалим виявився процес виходу з неї, полягає в надзвичайно низькій якості управлінських рішень, що приймалися імпульсивно, без ґрунтового осмислення з позицій сучасного менеджменту. На нашу думку, для підвищення якості цих рішень та їх інтенсифікації на всіх рівнях — від загальнодержавного до окремого робочого місця — особливого значення слід надавати проблемам креативного й евристичного менеджменту.

Для досягнення успіху в такій справі необхідно визначити і почати використовувати нові, обґрунтовані з наукових позицій і психологічно досконаліші методи підготовки вихідної інформації для фахівців, котрі приймають рішення.

Такі методи може надати креативний менеджмент. Особлива складність вирішення цієї проблеми полягає в тому, що потрібно, з одного боку, опрацювати величезний масив вихідної інформації, з іншого — зважати на специфіку прийнятих рішень і напрямів діяльності фахівців: кожен із яких має певні індивідуальні особливості (характер, навички, стереотипи). Водночас вона повинна бути результатом мобілізації всіх резервів осіб, котрі долучені до процесу, ґрунтуватися на повному використанні їх творчого потенціалу, особливо якщо йдеться про глобальні та стратегічні рішення.

Способи і форми виявлення та застосування потенціалу особистості в процесі створення інтелектуального продукту — сфера евристичного менеджменту. Удосконалення управління творчим потенціалом особистості й колективу передбачає в сучасних умовах вирішення певних завдань.

По-перше, це розвиток творчого потенціалу. У науковій літературі декларується підготовка менеджерів у контексті переходу від репродуктивної системи навчання до креативної. У цьому разі основою системи є безперервна освіта, спрямована прийняття індивідуальних та колективних рішень. Але цього не можна досягти без

відповідного сучасного менеджменту [4]. Упровадження в навчальний процес підготовки як креативного, так і евристичного менеджменту вдосконалює процес здобуття знань, набуття вмінь, навичок, оскільки завдяки застосуванню якісно іншого методичного апарату творчий потенціал набуває вищого рівня. Досвід свідчить, що використання креативних методик у науково-технічній діяльності вможливує збільшення ефективності роботи наукових та інженерних колективів у декілька разів. Однак цей багатий досвід нині майже не застосовується для вдосконалення прийняття управлінських рішень в економічній і організаційній сферах менеджменту.

По-друге, слід сприяти розвитку індивідуальності — це стоюється як окремого буття, так і участі в діяльності колективу. Перешкодою для реалізації цього завдання є сучасна система виховання менеджера, що фактично призводить до придушення оригінальності, своєрідності, неординарності. У такому разі креативний і евристичний менеджмент має на меті подолання однотипності, «штампованості», пересічності. Людина, що опанувала методи означених видів менеджменту, здійснює згідно з правилами моніторинг своєї розумової та практичної діяльності, щоб адекватно використовувати наявний творчий потенціал відповідно до мети.

По-третє, досягнення оптимізації зусиль, спрямованих на вдосконалення методичного апарату діяльності фахівців. Слід зазначити, що в Україні економічна криза переважно зумовлена відсутністю ефективних методичних можливостей, що дозволяє відстежувати і прогнозувати функціонування систем у перехідні (кризові) періоди. Той методичний апарат, яким оперують нинішні фахівці з менеджменту, прийнятний для функціонування в стабільних умовах, але нині значне відхилення спостерігається в інтелектуальному просторі. Щоправда, останнім часом створюються нові сучасні проекти, орієнтовані на антикризове управління (наприклад, вивчення дисципліни «Антикризове управління» для менеджерів у вищих навчальних закладах). Однак діяльність у цьому разі не активізується. Подальше просування, безсумнівно, має здійснюватися за умови розвитку креативного й евристичного менеджменту, що в сучасній Україні тільки розпочинається.

Виникнення й утвердження нової галузі наукових знань і видів діяльності — процес складний, актуалізується питання поняттєвої основи дисципліни, що нещодавно виникла, без якої нова наука не може посісти належне місце, продовжити свій розвиток. Слід зазначити, що весь понятійний апарат нового наукового напрямку має створюватися на певній основі [2].

Для прикладу можна навести ситуацію з інноваційним менеджментом. Його «першопрохідникам» протягом певного часу здавало-

ся, що він цілком здатний вирішити складне завдання забезпечення гармонійного розвитку науки, виробництва та соціальних процесів в умовах науково-технічної революції. Але невдовзі виявилось, що такі надії надто оптимістичні. Подальший перебіг показав, що за заповненою нішею є інша, причому глибша, багата лабіринтами з непередбачуваними поворотами. Ця ніша утворюється у зв'язку зі зверненням до творчості людини, потенціалу її здібностей, який у наявних умовах може бути реалізований. Творчість людини на інтуїтивному рівні стала основою для дослідження предмета креативного менеджменту, в межах якого поступово сформувалося розуміння креативного й евристичного менеджменту, яке запропоноване вище.

Означена концепція свідчить, що креативний менеджмент має більше спільного з такими дисциплінами, як «управління кадрами» і «персональний менеджмент», а евристичний — з «особистісним менеджментом» і «самоменеджменту». У свою чергу креативний менеджмент ґрунтується на креативістиці, де продуктивно-колективно вирішуються творчі завдання, евристичний — на евристиці, тобто сфері продуктивного творчого мислення особистості.

Систематизувати методи креативістики й евристики намагалися багато фахівців. Нині вийшли друком численні праці, що пов'язані з проблематикою творчості — як колективного, так і особистісного.

У креативному менеджменті, як і в будь-якій іншій науці, виокремлюють теоретичний і прикладний аспекти. Теорія креативного (як і евристичного) менеджменту є складовою теорії творчості, яка, залежно від галузі використання, має багато різновидів, що відповідає різновиду креативного й евристичного менеджменту.

Прикладні аспекти креативного менеджменту пов'язують насамперед з інноваціями і нововведеннями. Проблеми креативного менеджменту організаційно стосуються управління кадрами в разі необхідності створення т. зв. тимчасових творчих колективів.

Важливого значення набуває вирішення проблем креативного й евристичного менеджменту для формулювання завдань штучного інтелекту. Останні успіхи в нанотехнологіях та їхня імітація на ЕОМ окремих елементів творчого процесу засвідчили необхідність розроблення фундаментальних основ креативного (та евристичного) менеджменту.

Як теорія, так і практика вивчення творчості до середини 80-х рр. розвивалися в умовах домінування тих його аспектів, які стосувалися науково-технічної творчості (НТТ), й охоплювали три стратегічні рівні: раціоналізацію, винахідництво, відкриття. Напрями НТТ зумовлені системою знань, структурою виробництва та соціально-економічними завданнями, що постають перед суспільством.

Під час використання потенціалу НТТ креативний і евристичний менеджмент набуває особливого значення. Вона реалізується,

як відомо, через діяльність фахівців із менеджменту, зокрема:

1. Робота з людьми, яка спрямована на зміцнення і безпосереднє застосування творчого потенціалу (креативний менеджмент), а також на те, щоб вони активізували власні інтелектуальні здібності (евристичний менеджмент).

2. Робота з документами — орієнтована на облік асоціативно-генераційних потреб тих, хто ознайомлюється з інформацією документів (креативний менеджмент), а також на розвиток прагнення відповідних учасників процесу оформлювати документи, здатні максимально задовольнити споживача (евристичний менеджмент).

Креативістика й евристика, як і будь-яка інша наука, базуються на певних аксіомах, серед яких К. Кірсанов виокремлює [3]: а) «глибинність знань» — для реальної ефективної творчості необхідне всестороннє проникнення в сутність предметної сфери; б) творчість потребує відмови від сформованих стереотипів, догм і штампів; створення нового стримується лише психологічною інерцією; в) відторгнення сформованих стереотипів не можна абсолютизувати, вони мають бути суто раціональними, зваженими і продуманими, г) будь-якими організаційними й іншими вольовими заходами, управлінськими хитрощами «справити» творця неможливо; д) наука про творчість і, отже, креативний менеджмент, де опановують потужний і досконалий інструментарій для своєї діяльності.

Отже, креативний менеджмент не «вигадує» методів активізації творчого потенціалу, а лише визначає їх оптимальну номенклатуру і найраціональнішу послідовність розробок. При цьому цільові настанови й можливі обмеження як у креативному, так і евристичному менеджменті ґрунтуються на інноваційній діяльності, яка вможливує необхідне функціонування інфраструктури.

Не слід уважати, що сучасний менеджмент «пронизаний» творчістю. Утім не можна забувати і про відомі істини: чим більше творчості, тим більшою мірою вона належить до сфери мистецтва. Виникнення і креативного, й евристичного менеджменту свідчить, що вся система менеджменту набуває ознак науковості, логічності, формалістики.

Практика доводить, що перехід на новий рівень розвитку відбувається поступово, без порушення видимої цілісності створеної чіткої системи, проте з суттєвою деформацією багатьох усталених істин і стереотипів. Таким чином, система менеджменту входить у нову фазу розвитку, де можливі нові цікаві відкриття, насамперед в осягненні основ творчості.

У сучасній науці творчість — це інтегральне поняття про різні, рідні й нерідко суперечливі процеси, потрібно вміти в цьому конгломераті виокремлювати саме структурну складову, без чого не можна

реалізувати найважливіше положення менеджменту: об'єкт управління завжди має бути конкретизованим.

Отже, менеджмент творчих процесів безпосередньо пов'язаний із проблемами психологічної діяльності і має здійснюватися на основі певних уявлень про основи теорії психологічної діяльності, що потребує спеціального дослідження.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бодди Д. Основы менеджмента / Бодди Д., Пэйтон Р. — СПб.: Питер. — 1999. — С. 70.
2. Карпов А. В. Психология менеджмента: учеб. пособие / А. В. Карпов — М. : Гардарики, 2005. — 584 с.
3. Кирсанов К. Креативный и эвристический менеджмент / К. Кирсанов // Креативная экономика. — № 11. — 1995. — С. 17–21.
4. Муфтиев Г. П. Современный менеджмент: теория и практика / Г. П. Муфтиев, А. А. Брандукова, А. Р. Кудашев, А. Г. Комаров — СПб. : Питер, 2004.

Надійшла до редколегії 27.11.2013 р.

УДК 070+655.413+316.28

Ю. В. ПАЛИВОДА

ДОСЯГНЕННЯ ПОРОЗУМІННЯ ТА СТАБІЛІЗАЦІЯ КОМУНІКАЦІЙНОГО СЕРЕДОВИЩА В ДІЯЛЬНОСТІ АВТОРА Й РЕДАКТОРА

Досліджена роль редактора у вирішенні конфліктних ситуацій під час редакційно-видавничого процесу та стабілізації комунікаційного середовища в діяльності з автором.

Ключові слова: редактор, автор, редакційно-видавничий процес, конфлікт, комунікаційне середовище, закони переконання, техніки переконання.

Исследовано участие редактора в достижении взаимопонимания в конфликтных ситуациях во время редакционно-издательского процесса и стабилизации коммуникационной среды в деятельности с автором.

Ключевые слова: редактор, автор, редакционно-издательский процесс, конфликт, коммуникационная среда, законы убеждения, техники убеждения.

The participation editor in achieving consensus for conflict during the editing and publishing process and stabilization in the communication environment of the author are discovered.

Key words: editor, author, editorial and publishing process, conflict, communication environment, the laws of persuasion, persuasion techniques.

До професійних компетенцій редактора, крім умінь редагувати текст і, зрештою, з авторського оригіналу зробити видавничий,

належать і його організаторські здібності. Такі здібності нині, за сучасних ринкових умов, набувають нового значення в діяльності редактора, зокрема і видавництва загалом. Видавці, комерційні директори видавництв надають переваги фахівцеві, котрий не тільки зможе зробити читабельним авторський текст, але й, у разі необхідності, запобігти конфліктним ситуаціям, які у видавничій та редакційній практиці виникають доволі часто, і, якщо вже конфлікт виник — успішно вирішити його. Саме тому в теорії видавничої справи і редагування актуалізується проблематика досягнення порозуміння під час конфліктної ситуації та стабілізація комунікаційного середовища в спільній діяльності автора і редактора.

Зокрема, проблеми професійної етики, функціонування професійних кодексів, виникнення конфліктів у міжособистісному спілкуванні опрацьовували такі науковці, як: Н. Волкова, У. Дік, П. Келлет, Р. Кібл, А. Коль, Т. Приступенко. У науковій літературі ґрунтовно прокоментовані кодекси професійної поведінки в галузі журналістики та PR, натомість етичні норми під час досягнення порозуміння і стабілізації конфліктної ситуації в редакторській діяльності є недостатньо вивченими.

Мета статті — дослідити проблему досягнення порозуміння та стабілізації комунікаційного середовища в діяльності автора і редактора.

Для запобігання конфліктам, редактор повинен мати знання й уміння професійного комунікатора. Вирішення конфлікту забезпечується такими факторами, як: виявлення суті суперечностей (для цього слід знайти справжні мотиви конфлікту); мета опонента; емоційний стан опонента (якщо конфлікт набув надмірної емоційності, доцільно проілюструвати на прикладі, як такий стан може вплинути на результативність роботи); психологічні особливості опонента (для правильного обрання тактики вирішення конфлікту потрібно проаналізувати його особистісні особливості); динаміка конфлікту (якщо на початкових стадіях виправдані бесіди, переконання, то із загостренням — застосовувати всі можливі заходи, навіть адміністративні).

Таким чином, редактор повинен вирішувати інцидент з автором завдяки переконанню. Його завданням є не нав'язування своєї думки чи бачення авторові, а обережне спрямування автора в потрібному напрямі. Адже в редакційній діяльності надзвичайно важливим є не припинення заперечень автора, а осмислення і прийняття ним запропонованого рішення. Тому розмову слід формувати так, щоб автор вважав ніби самостійно дійшов до цього, задовольнивши водночас його амбіції. І за жодних умов не допустити, щоб ситуація перетворилася на конфлікт і образи, водночас пам'ятаючи, що мета в процесі переконання — порозуміння та взаємна користь для обох сторін.

І. Сайтарлі зазначає: «Культура ділового спілкування, ділових суперечок — конфліктів — передбачає дотримання як редактором, так і автором певних морально-етичних принципів, які, своєю чергою, зобов'язують пам'ятати, що кожен має право на власну позицію, думку; ставитися з повагою до опонента (не вдаватися до кепкування, брутальних зауважень, образ); уміти слухати одне одного, не перебиваючи, оскільки це є головною передумовою адекватного розуміння протилежної позиції; опановувати себе, доводити свою позицію спокійно, виважено, не гарячкувати, адже, зазвичай, в конфлікті отримує перемогу той, кому притаманна більша витримка і терпіння» [3, с. 95]. Обізнаність у законах переконання та вміле використання редактором технік переконання значною мірою стабілізують комунікаційне середовище редакційно-видавничого процесу, забезпечують порозуміння з автором.

К. Хоган подає таку класифікацію законів переконання [4, 70–71]:

- закон контрасту;
- закон очікування та зворотної дії;
- закон асоціації та впливу;
- закон послідовності;
- закон конформізму.

Закон контрасту — коли два предмети (явища) дещо відрізняються один від одного, ці відмінності помітні тоді, коли ці предмети близько перебувають у часі та просторі.

Застосування цього закону потребує від редактора аргументованого переконання автора, наведення прикладів. Наприклад, автор бажав, щоб видавництво видало його книжку (обсягом 380 сторінок) за короткий термін — два тижні. Видавництво натомість висловило занепокоєння тим, що за такий термін якісно підготувати оригінал до друку неможливо, адже редагування, коректура в декілька етапів, верстка потребують щонайменше місяць, зауваживши, що два тижні триває лише друк.

Автор, доктор філологічних наук, професор, натомість, запропонував редакторові відмовитися від таких, на його думку нікому не потрібних нині процесів, як редагування та коректура, оскільки він може «прочитати» свій матеріал і в інших видавництвах. Відтак, автор сказав, що слід надрукувати книжку без редагування, але з реквізитами видавництва та друкарні. Редакторів довелося переконувати, що видавши книгу без редагування, зовнішнього рецензування, він може поставити під сумнів репутацію видавництва. Він навів влучний приклад того, що такі книжки, зазвичай, мають неохвальні відгуки та рецензії, а видавництва отримують судові позови щодо плагіату.

Закон очікування та зворотної дії — коли вас про щось просить людина, яка діє у ваших, і/чи ви хочете, щоб вона діяла у ваших інтересах, ви докладатимете всіх зусиль, аби виконати її прохання.

Для того, щоб переконати іншого, потрібно, аби вас сприймали як друга. Тому редакторові варто завжди намагатися щиро спілкуватися з автором, усіляко підтримувати партнерські відносини: дарувати презенти (продукцію видавництва), робити невеличкі послуги (забезпечувати автора транспортом у разі необхідності), захочувати та підтримувати його ініціативу.

Слід зважати на те, що автор може захопитися, не підозрюючи, що редактор від нього хоче, і використає таку можливість повністю. Редактор завжди має пам'ятати першочергову місію такого маневру, оскільки це може перетворитися на маніпулювання.

Закон асоціації та впливу — зазвичай, нам подобаються товари, послуги чи ідеї, які підтримують люди, котрим ми симпатизуємо і котрих поважаємо, і вони мають на нас певний вплив.

Редактор може переконати автора й за допомогою долучення тих осіб, котрим він симпатизує, поважає і до думки яких він безапеляційно дослухається. Наприклад, можна порадити декілька варіантів: директор видавництва (якщо ж автор уже прийшов у видавництво, то це означає, що він насамперед вірить цій особі, адже довіряє йому власну працю); колеги (в цьому разі редакторові потрібно бути обережним — колеги-автори можуть мати приховану антисимпатію або ж до потенційного автора зокрема, або ж до видавництва загалом); насамкінець, родичі (на нашу думку, це найліпший вихід за такої ситуації, оскільки людина завжди дослухається до порад близьких).

Наприклад, у видавництві виникла ситуація, за якої редакторів не вистачило авторитету (головну роль відіграв віковий фактор), щоб переконати автора в тому, що потрібно змінити назву навчального посібника, адже вона є занадто довгою і не сприйматиметься читачем. Відтак, редакторів довелося звернутися до директора видавництва, який указав авторів на ті самі помилки, що й редактор. У цьому разі авторитет і влада переконали автора.

Закон послідовності — коли людина повідомляє, що дотримує тієї чи іншої позиції, вона намагатиметься обстоювати цю позицію, незалежно від того, правильна вона чи ні.

Така ситуація може бути надзвичайно складною навіть для досвідченого редактора, адже в цьому разі автор насамперед керується власними принципами та впевненістю, а, як відомо, людині надзвичайно складно визнати власну поразку, неграмотність і необізнаність у чомусь.

Зазвичай люди здатні змінитися тільки в тому разі, коли ця зміна надасть їм змоги досягти бажаних результатів. Тому редакторові

слід якомога толерантніше переконати автора (аби не образити), що відмова від упередженої позиції надасть нових перспектив.

Закон конформізму — люди приймають пропозиції, товари, послуги, які підтримує загал.

Конформістів цікавить те, що про них думають інші, вони прагнуть бути прийнятими суспільством. Насправді, майже всі люди за певних умов є конформістами і передусім сприймають та дослухаються до того, що говорять інші, адже бояться взяти відповідальність на себе. Саме тому таких осіб легко переконати.

Цей закон є дієвим і не потребує від редактора надзвичайного витрачання ресурсів видавництва (ні матеріальних, ні людських). Закон конформізму є протилежним закону контрастів, тому, в такому разі, можна діяти навпаки.

Прикладів застосування такого закону є безліч. Майже кожна зустріч автора з редактором не відбувається без використання закону конформізму. Зазвичай, автори допомагають і спрямовують редактора спробувати цей закон, говорячи: «А от в іншому видавництві...», «А в мого колеги...».

Отже, за такої ситуації, редакторові, щоб переконати автора, доводиться лише обрати вдалий, на його думку, приклад і навести його авторові.

Слід зазначити, що означені закони не є універсальними. Кожна зустріч з автором і кожен автор є унікальними. Тому, застосовуючи певний закон, необхідно спрогнозувати результат або ж наслідки його використання.

Таким чином, мовленнєві ситуації та використані редактором під час них комунікаційні інтенції можуть як не задовольнити потреби та прагнення автора навчальної книги, так і навпаки (зокрема, переконання) — сприяти згоді. Такі ситуації потребують від редактора вмінь і навичок коректно поставити запитання, використати слово, фразу, вчасно запропонувати правильне рішення і найголовніше — розуміти автора.

Техніки переконання. У сучасній науковій і навчальній літературі висвітлюються певні риторичні техніки. Розглянемо найбільш значущі для формування ефективного комунікаційного середовища редакційно-видавничого процесу.

І. Амінов подає таку їх класифікацію [1]: техніка фактів; техніка «бумеранга»; техніка ігнорування; техніка оманливої підтримки; техніка розчленовування; техніка класичної риторики; техніка нескінченного уточнення; техніка зовнішньої згоди, або «наведення туману»; техніка «зіпсованої платівки»; техніка «зачіпки».

Техніка фактів є найдієвішою і передбачає безпосереднє апелювання до автора фактами, які є основою доказів редактора.

Важливими в цьому разі є цифрові приклади і статистичні дані. Вони, на відміну від словесних відомостей (доволі часто суперечливих), є переконливішими й об'єктивнішими. Редакторів не слід надміру захоплюватися фактичними даними, оскільки нагромадження фактів може стомити автора й аргументи редактора не справлять на нього необхідного враження.

Зазначимо також, що редакторів необхідно ґрунтовно підготувати всю потрібну інформацію, яку репрезентуватиме авторіві, оскільки недбало представлені матеріали введуть співбесідника в оману й подальша співпраця призведе до непорозуміння між редактором та автором.

Наприклад, у видавництві виникла ситуація, за якої редактор під час розмови з автором пояснював йому відмінності між підручником та посібником, текстом лекцій і курсом лекцій, оскільки автор приніс оригінал і не знав та не розумів, як його назвати. Але словам редактора автор не повірив, вимагав показати, «де це написано», відтак редакторіві довелося наочно показати йому документ, де подана ця ієрархія, зокрема ДСТУ 3017—95. «Видання. Основні види. Терміни та визначення» [2].

Техніка «бумеранга» надає можливості редакторіві використати аргументи автора проти нього самого. Прикладом використання такої техніки є ситуація, за якої редактор, щоб переконати автора в правильності та доречності використання певного слова (замість русізму), яке він не хотів приймати, нагадав йому, що лише два місяці тому під час роботи над іншою його книгою він погодився застосувати цю фразу у власній праці. Відтак, редактор легко переконав його в правильності такого вибору.

Техніка ігнорування найчастіше використовується в диспутах і суперечках між редактором та автором. Її суть: факт, викладений автором, не може спростувати редактор, але його можна з успіхом ігнорувати. Адже, якщо вже виникла така ситуація й автор налаштований негативно і конфліктно, редакторіві не слід поспішати і щось кардинально вирішувати — можливо, така поведінка автора є ситуативною.

Наприклад, неприємна ситуація трапилася під час підписання автором видавничого оригіналу до друку. Завдяки тому, що редактор зумів змовчати, тобто проігнорувати неприємні зауваження автора стосовно обов'язків редактора, вдалося вчасно віддати кальки до друкарні й, зрештою, встигнути якісно надрукувати видання.

Техніка оманливої підтримки потребує від редактора особливо ретельної підготовки. Користуватися нею найдоцільніше в тому разі, коли редактор відіграє роль опонента (під час дискусії). Наприклад, автор висловив свої аргументи, факти, докази стосов-

но теми дискусії, після цього слово надається редакторові. Але на початку власної промови редактор авторові взагалі не суперечить і не заперечує. Більше того, допомагає йому, наводячи нові положення на користь автора, але потім змінює позицію, наносячи «контрудар». Орієнтована схема: «Проте... Ви забули на підтвердження Вашої тези навести ще й такі факти... (перелічити їх), і це не всі, оскільки...». Тепер надходить черга контраргументів, фактів і доказів редактора.

Техніка розчленовування, згідно з якою редактор повинен поділити аргументи автора на правильні, сумнівні та помилкові. Редактору важливо спочатку погодитися з тим аргументом партнера, який не викликає заперечень, а вже потім висловити сумніви стосовно інших аргументів. Наприклад, у видавництві «N» редактор скористався методом розчленування під час конфліктної комунікації з автором — автор сумнівався в професіоналізмові редактора, оскільки йому «не сподобалися» зауваження останнього до його тексту. Редактор розпочав розмову зі слів: «Я згоден з тим, що Ви фахівець у власній сфері, але я зовсім не згоден з тим, що Ви не вважаєте за потрібне сприймати мене як фахівця своєї сфери. Наприклад, зі мною працювало немало авторів, і в них не було нарікань на мій фаховий рівень». Така аргументація надала можливість авторові інакше оцінити редактора, довіритися й дослухатися до нього як до професіонала власної справи.

Техніка класичної риторики передбачає погодження редактора з висловлюваннями автора з подальшим раптовим спростуванням усіх його переконань за допомогою одного переконливого аргументу.

Техніка нескінченного уточнення передбачає детальне з'ясування того, що є основою суперечки між редактором та автором. Уміння поставити запитання, що потребує змістовної детальної відповіді, активізуватиме як інтелектуальні зусилля редактора, так і розумову діяльність автора.

Техніка зовнішньої згоди, або «пускання туману» полягає в погодженні редактора з певною частиною висловлювання автора. Ця техніка особливо ефективна проти несправедливої критики або відвертої грубості співбесідника.

Техніка «зіпсованої платівки». Багаторазове повторення редактором однієї й тієї самої фрази, що містить важливе повідомлення для автора, котрий використовує маніпуляцію чи «словесну атаку», щоразу з однаковою інтонацією. Ця фраза повинна бути такою, щоб її можна було повторити декілька разів, не порушуючи осмисленості розмови.

Техніка «зачіпки» надає змоги редакторові стисло викласти ситуацію і, пов'язавши її зі змістом бесіди, використовувати як основу

для обговорення проблеми. З такою метою редакторів можна використовувати певні події, порівняння, особисті враження, анекдотичний випадок чи незвичайне питання.

Усі означені техніки та закони, безперечно, допоможуть редакторів під час роботи з автором, але вони будуть дієвими лише в тому разі, коли редактор об'єктивно оцінить як власні розумові та психологічні можливості, так і ступінь прийняття автором його як особистості й професіонала.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з пошуком нових дієвих способів, законів та технік вирішення і запобігання конфліктним ситуаціям під час редакційно-видавничого процесу, розробленням рекомендацій щодо забезпечення культури ділового спілкування редактора й автора.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Аминов И. И. Методы аргументации и убеждения собеседника [Электронный ресурс] / И. И. Аминов. — СПб. : Центр дистанционного образования «Элитариум». — Режим доступа: http://www.elitarium.ru/2005/11/15/metody_argumentacii_i_ubezhdenija_sobesednika.html. — Заглавие с экрана
2. Видання. Основні види. Терміни та визначення : ДСТУ 3017—95. — [Чинний від 01-01-96]. — К. : Держстандарт України, 1995. — 48 с. — (Національний стандарт України).
3. Сайтарлі І. А. Культура міжособистісних стосунків / І. А. Сайтарлі. — К. : Академвидав, 2007. — С. 95.
4. Хоган К. Психология убеждения : Как добиться поставленной цели / К. Хоган. — М. : РИПОЛ КЛАССИК, 2004. — С. 70–71.

Надійшла до редколегії 06.11.2013 р.

УДК 007 : 304 : 08 (316.647.8)

Н. В. ВАРЕХ

ЕТНОКУЛЬТУРНІ МЕДІАСТЕРЕОТИПИ УКРАЇНИ В БРИТАНСЬКІЙ ПРЕСІ

Розглянуто варіативні форми етнокультурної стереотипизації України в медіатекстах британської якісної преси.

Ключові слова: медіадискурс, етнокультурні стереотипи, етноніми, Україна.

Рассмотрены вариативные формы этнокультурной стереотипизации Украины в медиатекстах британской качественной прессы.

Ключевые слова: медиадискурс, этнокультурные стереотипы, этнонимы, Украина.

The various forms of ethno-cultural stereotyping of Ukraine in mediatexts in the British quality press are discovered.

Key words: media-discourse, ethno-cultural stereotypes, ethnonyms, Ukraine.

Сучасні процеси етнокультурної ідентифікації та самоідентифікації дедалі активніше інтегруються в мас-медійну сферу, оскільки медіа є тією «публічною ареною», де взаємодіють представники сфер культури, політики, релігії, котрі прагнуть впливати на аудиторію. Мас-медіа не лише акцентують на проблемах, пов'язаних з етнічністю, але й активно формують стереотипні уявлення в цій сфері. За умови глобалізаційного впливу, який спричиняє культурну гомогенізацію різних етнічних та релігійних груп, що прагнуть захистити свою самотність, роль етнокультурних стереотипів посилюється. Саме тому для забезпечення умов ефективної міжкультурної комунікації важливо вивчати ті стереотипні образи народів та країн, які продукуються мас-медіа, тиражуються й упроваджуються в масову свідомість.

Особливого значення набувають етнокультурні гетеростереотипи, що стосуються України, українського народу. Виявлення їх у медіадискурсі британської періодики надасть відомості про зовнішній імідж України.

Мета — проаналізувати гетеростереотипні уявлення щодо України, представлені на шпальтах якісних британських видань.

Завданнями є обґрунтування доцільності застосування дискурсивного аналізу для вивчення медіастереотипів; визначення контексту функціонування українського гетеростереотипу в британській пресі; виявлення найпоширеніших гетеростереотипних уявлень щодо України в сучасній британській періодиці.

Об'єктом дослідження є явище етнокультурної медіастереотипізації в британській пресі, **предметом** — етнокультурні медіастереотипні уявлення щодо України.

Донині проблема етнокультурної медіастереотипізації висвітлювалася лише побіжно під час вивчення інших дотичних питань. Так, проблематику етнокультурних стереотипів з точки зору етнографії та культурології досліджували О. Белова, О. П. Пономарьов, Т. В. Косміна, Н. Годзь, Т. Г. Стефаненко, В. А. Маслова, А. С. Баронін, Н. О. Нікон, Ю. Тищенко, В. Будний, Н. М. Лебєдєва. Феномен соціальної стереотипізації в загальному контексті досліджували В. Агеєв, М. Семендяєва, Г. Мельник. Серед представників західної традиції стереотипи вивчали Т. Шибутані, Р. Таджурі, О. Клейнберг, Р. Берглер, Б. Сікс, Р. Амоссі, П. Рікер, М. Пікеринг. У зв'язку з мас-медійною практикою явище стереотипізації вивчали У. Ліпман, українські дослідники М. Бутиріна, В. Владимиров, А. Завгородня, С. А. Кулаковська.

Для реконструкції гетеростереотипу України в британській пресі доцільно скористатися дискурсивним підходом, розробленим, зокрема, Т. ван Дейком [2]. При цьому слід відзначити різновекторність дискурс-аналізу, який може спрямовувати дослідницькі рефлексії від події до медіадискурсу і навпаки: від дискурсу до дійсності, яку він позначає. Зважаючи на специфіку висвітлення «української теми» в британських мас-медіа: каталізатором інтересу до України є події, вагомими для світової спільноти, — продуктивнішим є перший підхід. Моніторинг публікацій у британській пресі засвідчив: найвиразніше гетеростереотипи уявлення щодо України артикуються журналістами під час негативно маркованих сенсаційних подій, на кшталт ув'язнення Юлії Тимошенко, арешту українських студентів у зв'язку з вибухами в мечетях або проблем з організацією футбольного Єврочемпіонату. Вагомими актуалізаторами гетеростереотипних уявлень є також політичні події та процеси, які висвітлює британська преса.

Британські медіастереотипи стосовно України й українців сформовано як навколо історичного вектора взаємин (достатньо згадати дві світові війни, політичні та соціально-економічні зв'язки), так і на засадах сучасних зон інтересу Великобританії щодо України. Важливо також відзначити неоднорідність репрезентації України в британських виданнях: від схематичного і доволі примітивного її образу до надання в текстах статей деталізованих відомостей про українську історію, культуру, політику, економіку тощо. З не медійних джерел дізнаємося також про уявлення британців щодо України, які є доволі поверховими, неточними, почасти інверсованими. До викривлених уявлень належить сприйняття України як частини Росії. До схематичних і неповних — її сприйняття через упізнавані персоналії: братів Кличків, Андрія Шевченка, Руслану, Юлію Тимошенко, — або резонансні події: Чорнобильську катастрофу, отруєння кандидата в президенти Віктора Ющенка, Помаранчеву революцію.

Одним з найпоширеніших гетеростереотипів щодо України є тиражовані британськими виданнями уявлення про нашу країну як країну з розколотою ідентичністю. На позначення цього стереотипу зустрічаємо такі вирази: «Україна загалом розмежована, на російськомовний схід, який прагне тісних відносин з Росією, і на захід, що говорить українською і прагне до європейської інтеграції» («Індепендент» — 20.05.2011);

Актуальним подієвим контекстом гетеростереотипізації України в британських виданнях стали вибори в нашій країні у 2004, 2010, 2012 рр. У публікаціях, присвячених означеним подіям, концепти «українські вибори», «українські політики» поєднано з концепта-

ми «злочинність», «радянське минуле». Україна як держава, розуміння особливостей якої слід розпочати з усвідомлення її залежності — від радянського минулого, Росії та Європи. Залежність України в британському медіадискурсі набуває негативних конотацій.

Так, під час подій Помаранчевої революції в «Гардіан» вийшла друком стаття, яка розпочинається словами: «Усе, що потрібно знати про країну, в якій тисячі людей вийшли протестувати на вулиці проти спірних результатів президентських виборів» («Гардіан» — 24.11.2004). Означений абзац налаштовує читача на сприйняття коротких, але достатніх для розуміння «помаранчевої країни» повідомлень, що, власне, і робить статтю продуктивним матеріалом для дослідження етнокультурних гетеростереотипів України.

Рецепція України читачем «Гардіан», згідно з задумом журналіста, має відбуватися відповідно до такого когнітивного сценарію:

- політика: Україна — країна, яка роздирається між Росією та США і ЄС («Росія тягне в один бік, США та Європа — у інший»); Україна — місце проведення Ялтинської конференції, де були закладені основи для подальшої Холодної війни («Договір між Ф. Рузвельтом, В. Черчіллем і Й. Сталіним у Ялті в лютому 1945 р. розпочав Холодну війну»); Україна — колишня республіка СРСР, яке бореться за гідний геополітичний статус після здобуття незалежності в 1991 р.;
- екологія: Україна — місце, де відбулася Чорнобильська катастрофа, що назавжди поєднала її з явищем атомного отруєння;
- культура: Україна розвиває туристичні напрями для західноєвропейських туристів, має давню історію музики, національні інструменти, визнаних у світі композиторів; Україна може пишатися своїми кулінарними традиціями.

Таким чином, представлений портрет України є неповним, схематичним, сповненим іронічної експресії. У ньому okazіонально увиразнюються одні характерологічні ознаки, а інші — знецінюються. Тож маємо гетеростереотип України, через призму якого англійці розуміють події в нашій країні. Цей образ характеризується недиференційованістю, унаочнює типове для будь-якого етносу сприйняття «чужого» світу, особливості якого влучно схарактеризував А. Б. Пеньковський: «„Чужий“ світ — це світ множини зі значенням однорідної множинності. <...> „Свій“ світ — світ однини, зі значенням одиничності. Це світ унікальних, індивідуальних, дискретних предметів. „Чужий“ світ — світ нерухомий, статичний. Це світ, у якому немає дискретних об'єктів» [3].

Напередодні парламентських виборів 2010 р. вийшли друком публікації, де знову актуалізується сприйняття України як держави, залежної від Росії. Медіадискурс створено таким чином, щоб під-

твердити концептосполучення «нестабільність України». Зокрема, застосовано вирази «неспокійна Україна», «витівки України» і як антагонічне: «обережність Брюсселя», «стривожене УЄФА». У такий спосіб підкреслюється недовірливе ставлення Європи до України.

Висвітлюючи тему парламентських виборів 2012 р. у статті «Українські вибори — сварки, погрози й агресія», видання «Гардіан» поєднує концепт «парламент» із концептами-означеннями «насилство» й «вulgарність». Парламент також характеризується у виданні як місце, де «парламентарії не посилаються один на одного, а радше погрожують один одного вбити» («Гардіан». — 26.10.2012). Завдяки метонімічному перенесенню характеристики українського парламенту транслюються на весь український народ як єдине ціле: «Кандидати приймають мову й культуру кримінальності заради підтримки популярності серед виборців» («Гардіан». — 26.10.2012). При цьому утворюється стереотипне уявлення про українців як жорстоку, агресивну, безкультурну націю. Статус-кво українського парламенту в статті представлено як результат успадкування від радянського режиму манер ділового спілкування, які відзначалися «приниженням і використанням грубих слів», у зв'язку із чим актуалізовано стереотип України як країни, залежної від темного радянського минулого. «Таймс» у післявиборчий період надає слово Віталію Кличку, який називає вибори 2012 р. «найбруднішими за всю історію України» («Таймс». — 2.11.2012) і характеризує нашу країну як «країну третього світу».

Під час підготовки до Євро-2012 цілком природною була посиленна увага іноземних ЗМК до країн-господарів єврочемпіонату. У геометричній прогресії збільшилася кількість згадувань України в британській пресі. Лише у виданні «Гардіан» за 2012 р. опубліковано 1591 статтю, де в тому чи іншому контексті фігурував етнонім «Україна». Це майже вдвічі більше порівняно з 2011 р. (848 публікацій), у п'ятеро — порівняно з 2002 р. (336 статей). З огляду на недостатньо виразний образ нашої країни в національній свідомості англіців, ці факти могли б виявитися позитивними. Утім, події, які відбувалися в країні під час підготовки Євро, негативно позначилися на гетеростереотипі України.

Так, у статті «Київрада планує побудувати готель на місці розстрілів жертв Голокосту», опублікованій у «Гардіан» за 25 вересня 2009 р., актуалізується стереотипне уявлення про Україну як про «колишню радянську республіку». Означений гетеростереотип містить уявлення про негативно марковану радянську спадщину, яку використовує сучасна Україна, приймаючи політичні та соціально-економічні рішення. У статті осуджується рішення Київської міськради побудувати в Бабиному Яру готель для гостей Євро-2012. При

цьому ця подія пояснюється актуальним і донині «радянським минулим» України: «СРСР заперечував будь-які дані про євреїв як про найбільший прояв жорстокості, що надихнуло Є. Євтушенка в 1961 р. на написання поеми «Бабин Яр» та Д. Шостаковича в 1962 р. на створення симфонії № 13» («Гардіан». — 25.09.09). Автор статті Пітер Бомон детально подає історію Бабиного Яру, його компетентність у цьому питанні є безсумнівною, адже цей етап історії українського/радянського народу представлений у його монографічній праці «Секрети воєнного життя: сучасні конфлікти». Обізнаність англійця в українській історії контрастує з представленою в статті позицією київської влади, маркованою як прорадянська. І цей контраст посилює дію негативного гетеростеротипу щодо України.

Стереотип України як небезпечної країни, схильної до насильства на ґрунті расової ненависті, виявився доволі стабільним у британській пресі періоду 2008–2012 рр.: «Український парламент заперечив проблеми расизму, ігноруючи британські та американські поради, подані на туристичних вебсайтах» («Індепендет». — 19.05.2012). Поодинокі спроби зруйнувати негативний гетеростереотип пов'язані з етнічними упередженнями, актуалізованими напередодні єврочемпіонату британськими мас-медіа. До того ж, слід відзначити на легітимізацію стереотипу щодо України як ксенофобної країни, завдяки використанню даних з авторитетних для англійців джерел.

Так, видання «Індепендет» наводить дані Центру моніторингу расизму в Східній Європі, згідно з якими найменш расистським з приймаючих міст є Донецьк, а Львів характеризується «чітким зростанням радикальної ксенофобії» («Індепендет». — 19.05.2012). Видання називає расистськими країнами Україну, Польщу та Росію.

У рубриці «колумністика» видання «Таймс» Олександр Лебедєв зазначає, що «Європейське футбольне змагання — це завжди шанс показати світу найкращі якості. Але з Україною інша ситуація. Вона зафіксувалася в громадській свідомості як країна, де панують корумповані політики, абсурдні ціни, жорстокі поліцейські та расистські футбольні банди» («Таймс». — 11.06.2012). Таким чином, у комунікаційному середовищі етнонім «Україна» напередодні єврочемпіонату пов'язувався з концептами «расизм» та «насилья».

Напередодні Євро-2012 в британській пресі вийшли друком публікації, в яких цілісний образ України набув територіальної конкретики, увагу приділено не лише країнам — господарям Чемпіонату, а й окремим містам, яким була надана негативна упереджена оцінка. Так, у статті «Шоу має тривати, але якою ціною» Саймон Калдер пише: «Футбол чудово відкриває кордони, в чому переконалися покоління британських вболівальників, які були в різних кінцях комуністичного блоку — від Тірани до Тбілісі. Утім, Україні, де будуть

зіграні перші три матчі збірної Англії, не вдається продемонструвати те краще, що є в колишніх радянських республіках» («Індепендет». — 10.06.2012). Журналіст називає лише два міста в Україні, які за-слуговують на увагу вболівальників з Великобританії, — це Одеса з її величною архітектурою та Потьомкінськими сходами, де було знято класичний фільм Ейзенштейна, і Крим, який більшості англійців відомий, як місце героїчного подвигу «Легкої бригади» за часів Кримської війни. У цьому способі репрезентації вбачаємо типове для етнокультурної стереотипізації ставлення до іншої культури крізь призму власної.

Суто негативно автор статті характеризує Донецьк, як «місце, на яке зважаючи на кінечність людського існування, не слід звертати уваги в пошуках кращого, що пропонує світ». Він також навішує ярлик расистського міста Києву.

Продуктивною для актуалізації найпоширеніших гетеростереотипів виявилася тема мовного законодавства України, яку висвітлено в британській пресі, причому доволі обмежено та тенденційно. Так, газета «Гардіан» надала слово Андрію Куркову, котрого позиціонувала як «українського письменника російського походження, російськомовного письменника № 1 у Європі». Таким чином спрацював такий функціональний журналістський прийом, як персоніфікація, тобто втілення в комунікантові певної життєвої й ідеологічної позиції, яку поділяють реципієнти. Відповідно до когнітивних очікувань аудиторії, А. Курков висловив думку стосовно політизації української мови, яка спричиняє те, що «письменники, котрі пишуть російською, перебувають під реальним тиском». Письменник помістив мовне питання на один рівень з Голодомором, назвавши їх найважливішими проблемами України.

Інтерв'ю-монолог А. Куркова опубліковано під назвою «Українська війна слів». Концепт «війна» в цьому разі має не лише переносне значення. Завдяки візуальному ряду (фото, на якому читач міг побачити жорстоке зіткнення ОМОНу з противниками надання російській мові статусу національної) війна набула цілком реалістичного вигляду, завдяки чому була легалізована воєнна риторика українського мовного питання й до українського гетеростереотипу інтегрувалися уявлення про мовний розкол України й агресію українців один до одного на мовних засадах.

Про зіткнення між правоохоронцями та демонстрантами в Києві через мовне законодавство написали й інші британські газети, які зазначили, що законопроект фактично розколе країну навпіл і одну половину «шттовхне в обійми Росії» (Міріам Елдер, «Гардіан»).

Етнокультурні стереотипи можуть формуватися протягом століть і при цьому певною мірою адекватно відображати ментальні

особливості певного етносу. Окрім того, вони можуть мати цілком випадкові засади. І така оказіональна стереотипізація є доволі поширеним явищем у мас-медіа. Так, британські видання «Гардіан» та «Дейлі Телеграф» опублікували серію праць відомого болгарського дизайнера Янка Цветкова, котрий мешкає в Лондоні. У проекті під назвою «Картографія стереотипів» зазначено сім карт, на яких країни Європи марковані згідно з гетеростереотипами народів різних країн. Так, на карті «Європа очима британців» Україна підписана фразою «Яка дивна країна!». З точки зору італійців Україна постає країною «жінок із заплетеними косами», з позиції Німеччини — «газово-транзитною країною». Росія, на думку Янка Цветкова, бачить Україну своєю південною частиною. Найвіддаленішими від реалій виявилися стереотипи Швейцарії, для якої Україна — це вже Китай, а Кримський півострів — Японія, та Франції, якій дизайнер приписав щирий подив: «Хіба це не в Росії?»

Безумовно, означений проект є результатом суб'єктивної творчості Я. Цветкова, яку можна розглядати в контексті уявлень про феномен комічного: образи країн характеризуються гротескністю.

Утім, проект має важливе значення під час вивчення етнокультурної стереотипізації, адже, по-перше, представлені в ньому стереотипи корелюють з «наївною картиною світу британців», яку візуалізував дизайнер. По-друге, «Картографія стереотипів» набула значної популярності не лише серед читачів якісної британської преси, але й користувачів мережі Інтернет. Відомо, що після публікації карт сайт Цветкова відвідало 500 млн осіб. Отже, гетеростереотипні уявлення проекту швидко поширилися, і тому можна вказати на надзвичайну дієвість продуктів масової культури і їхню вагому роль у процесах стереотипотворення. Характерно, що видання «Гардіан» обурюється творчістю Я. Цветкова, вказуючи на факт гіперболізації та інверсії стереотипних образів країн: «Загальновідомо, що американці мають спрощений погляд на інші нації, але таке грубе зображення країн може шокувати навіть їх» («Гардіан». — 17.02.2012). Утім, розміщуючи карти стереотипів та пропонуючи читачам інтерв'ю з дизайнером, видання мимоволі популяризує проект. На думку Я. Цветкова, карти можуть сприяти як зміцненню, так і висміюванню стереотипів («Гардіан». — 17.02.2012). Зважаючи на амбівалентність стереотипів, їхню схильність до інверсії, заперечення стереотипів завдяки поданню їх у комічному контексті може сприяти тиражуванню стереотипів та їх ствердженню в медіадискурсі.

Поширеність негативних гетеростереотипів англійців щодо українців свідчить про те, що зміст етнокультурних стереотипів визначається соціальними факторами. Зазначені в британській пресі соціальні, економічні, культурні проблеми, характерні для України останніх

десятиліть, лише каталізували негативні гетеростереотипи англійців.

Ще однією подією, яка підвищила зацікавленість британської преси Україною, став російсько-грузинський конфлікт, позиціонований як російсько-грузинська війна. У цьому контексті був актуалізований стереотип «геополітичної «неприкаяності» України, в якій вона перебуває з часів розпаду Радянського Союзу в 1991 р.». У деяких статтях акцентувалося на політичній залежності України від Росії як завдяки апеляції до історичних фактів, так і застосуванню відповідної риторики: Україна — країна-сусідка Росії, що зазнає російських впливів; Україна — «ласий шматочок» для Росії («Файненшел Таймс». — 27.08.08). Водночас відбувалося розмежування концептів «Україна» та «Євросоюз». Так, Тоні Барбер зазначив у «Файненшел Таймс»: «На зустрічі міністрів закордонних справ у Брюсселі минулого місяця, серед представників із 27-ми націй навіть відбулася дискусія про те, чи варто стверджувати очевидне і називати Україну європейською країною» («Файненшел Таймс». — 27.08.08).

Характерно, що в британській пресі обговорюється тема підтримки України західними країнами, зокрема Великою Британією, якщо вона «потрапить «у приціл» Москви через Крим, який «прихистив» російський флот у Севастополі» («Дейлі Телеграф». — 27.08.08). Підтримка України як «уразливої сусідки Росії» проголошується в деяких статтях британської періодики в контексті гострої критики політики Кремля, підхід якого «належить минулому — часам Другої світової війни та конференції в Ялті» («Гардіан». — 29.08.2008).

Отже, в британській пресі відбувається ситуативне протиставлення України та Росії, перша з яких подається як країна демократії, а друга — як країна авторитаризму. При цьому редундантною інформацією, що сприяє консервації у свідомості реципієнтів означених уявлень, є згадування про те, що Україна не є членом НАТО, що в ній проживає 8 млн росіян і що в Севастополі розміщений російський Чорноморський флот тощо.

Таким чином, для мас-медійного гетеростереотипного образу України в англійській пресі характерні від'ємні конотації. Поширеність негативних гетеростереотипів англійців щодо українців свідчить про те, що зміст етнокультурних стереотипів визначається соціально-політичними факторами, поверховими знаннями, що сформувалися історично, а також настановами й упередженнями. Подані в британській пресі соціальні, економічні, культурні проблеми, характерні для України останніх десятиліть, лише каталізують негативні гетеростереотипи англійців.

Перспективи подальших досліджень етнокультурної медіастереотипізації України в британських виданнях можуть бути пов'язані

із виявленням медіадискурсивного потенціалу нейтралізації та коригування негативних стереотипних уявлень.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Гакаев З. Ж. Этнические стереотипы в прессе: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.07 / З. Ж. Гакаев. — М., 2003 — 221 с.
2. Дейк Т. А. ван. Язык. Познание. Коммуникация / Т. А. ван Дейк; [пер. с англ. яз.; ред. В. И. Герасимова]. — М.: Прогресс, 1989. — 312 с.
3. Пеньковский А. Б. О семантической категории «чуждости» в русском языке / А. Б. Пеньковский // Очерки по русской семантике. — М.: Языки славянской культуры, 2004. — 464 с.

Надійшла до редколегії 04.11.2013 р.

УДК 023/025+005.1/9

О. М. БРУЙ

СТРАТЕГІЧНЕ УПРАВЛІННЯ ПРОЦЕСНО-ОРІЄНТОВАНОЮ БІБЛІОТЕКОЮ

Розглянуто становлення стратегічного управління загалом та в бібліотеках зокрема. Особлива увага приділяється процесно-підходу в стратегічному управлінні.

Ключові слова: стратегічне управління, стратегічний менеджмент, управління бібліотекою, процесно-орієнтоване управління, стратегічне управління бібліотекою.

Рассмотрена краткая история становления стратегического управления в целом и в библиотеках в частности. Особенное внимание уделено процессному подходу в стратегическом управлении.

Ключевые слова: стратегическое управление, стратегический менеджмент, управление библиотек, процессно-ориентированное управление, стратегическое управление библиотек, направляющий процесс.

The strategic management and library strategic management in particular are presented. The process approach to strategic management is discovered.

Key words: strategic management, library management, process-oriented management, library strategic management, guiding process.

Діяльність організацій, зокрема бібліотек, у сучасному світі безпосередньо залежить від їхньої ефективності і результативності, здатності досягати мети і вчасно реагувати на виклики часу й оточення. Відповіді на запитання «Як це реалізувати?» та дієві інструменти і пропонує стратегічне управління (менеджмент). У зв'язку зі швидкими змінами оточуючого середовища та критичною необхідністю для українських бібліотек зміцнити власні позиції в суспіль-

стві, впровадження стратегічного управління в бібліотеках є надзвичайно актуальним.

Мета — дослідити історію розвитку стратегічного управління в цілому та в бібліотеках зокрема; визначити поняття *стратегічного управління бібліотекою* та його місце в загальній системі управління процесно-орієнтованою бібліотекою.

Аналізуючи розвиток управління організаціями, можна зазначити, що перші ідеї та усвідомлення того, що існування організації в тривалій перспективі залежить не лише від належної роботи працівників, але й від ефективної діяльності керівників, були сформовані ще в 30-х рр. ХХ ст. У той же час німецький вчений Фріц Нордсік сформулював ідею переорієнтування організації із функціональних на процесні. Практика діяльності засвідчила, що успішність організації залежить не лише від її внутрішніх процесів, а й від зовнішнього середовища, яке постійно змінюється, і лише коли результат діяльності організації необхідний споживачам. Саме це і стало передумовами розвитку стратегічного управління, відповідно до якого особлива увага в управлінні надавалася не внутрішньому середовищу організації, а його постійному змінному зовнішньому оточенню. Основним завданням управління стало забезпечення вчасного й адекватного реагування організації на зміни її зовнішнього оточення. 1950-60-ті рр. можна визначити як період зародження стратегічного управління. Саме тоді були чітко сформульовані та почали застосовуватися довготермінове та стратегічне планування, SWOT-аналіз. Це відображено в працях Ф. Селзніка [7], який визначив, що основою для прийняття «адаптивних» рішень організації є її місія, яка має бути сформульована відповідно до вимог зовнішнього середовища, зокрема споживачів, П. Друкера [15], котрий запропонував концепцію управління відповідно до цілей організації, А. Чандлера [1], який наголосив, що структура організації визначається її стратегією, а в разі, якщо структура не узгоджується зі стратегією, то підприємство діє неефективно. Усі озвучені ідеї узагальнив та систематизував І. Ансоф [8], що започаткувало концепцію стратегічного управління. У 1968 р. Ф. Нордсік у праці «Організація підприємства» висвітлив ідею процесно-орієнтованого підходу в управлінні організацією. Після Розширеної конференції з питань стратегічного управління, яка відбулася в 1977 р. у Пітсбурзі (США), де підсумовано розвиток, виокремлено основні напрями розвитку стратегічного управління та розподілено на оперативне та стратегічне управління, де останнє починає впроваджуватися у великих комерційних компаніях, таких як General Electric, IBM, Coca-Cola. Серед теоретиків стратегічного управління слід виокремити М. Портера, який виклав свої теорії в декількох працях та розробив методику аналізу конку-

рентоспроможності [18]. Серед сучасних західних дослідників стратегічного менеджменту також необхідно назвати Дж. Хігінса [3], Д. Шендела та С. Хофера [4], А. Томпсона та Дж. Стрикленда [21]. У Росії питання стратегічного управління вивчав О. Виханський [11], в Україні — З. Шершньова, С. Оборська [22] та ін.

Функціональний підхід в управлінні організаціями, орієнтований на виготовлення продукції та її успішну реалізацію, був логічним і успішно застосовувався в індустріальному суспільстві. Розвиток інформаційного суспільства та високий динамізм змін, що відбуваються в зовнішньому середовищі, зумовили виникнення сучасної парадигми управління, яка передбачає перехід від системно-диференційованої (функціональної) до системно-інтегрованої (процесної) структури управління. Процесний підхід означає послідовність змін стану чого-небудь. Відповідно до праць керівників, управління потрібно розглядати як безперервний процес виконання взаємопов'язаних дій, кожна з яких є також процесом, важливим для успішного управління організацією.

Із 80-х рр. ХХ ст. і дотепер у стратегічному управлінні активно розвивається та застосовується процесний підхід, спочатку — у бізнесі, а потім і в некомерційному секторі, державних та громадських організаціях, зокрема в закладах освіти та культури. Якщо розглядати це питання стосовно інформаційно-бібліотечної галузі, то можна зазначити, що стратегічне управління активно розвивається в бібліотеках західних країн (США, Європи, Австралії) останні 20 років. Це відображено в працях Р. Метца [6], К. Дейс та М. Петровськи [2], Дж. Мес'юза [5] та ін. У Росії питання стратегічного менеджменту в бібліотеках вивчали В. Дівінський [13], І. Сулова [19] та ін. У своїх дослідженнях вони розглядали й теоретичні питання, й досвід західних колег, і пропонували своє бачення можливостей розвитку стратегічного менеджменту в бібліотеках Росії.

Українські дослідники, які розглядають бібліотечний менеджмент відзначають необхідність змін в управлінні бібліотеками в інформаційному суспільстві. Так, у праці В. Ільганьєвої [16] запропоновано нові стратегії розвитку бібліотек у нових умовах. У дисертації Л. Петрової [17] обґрунтовано необхідність змін в управлінні бібліотекою для успішного функціонування бібліотеки в сучасних умовах, зокрема «необхідність науково обґрунтованого управління стратегічними змінами». Також І. Давидова [12] у своєму науковому дослідженні «на основі аналізу техніко-технологічних та організаційно-структурних змін у сфері бібліотечної діяльності» з'ясувала, «що необхідність подальшої трансформації та якісного розвитку бібліотек в інформаційному суспільстві» суперечить традиційним формам управління. У праці В. Дригайло [14] використано

поняття «процесний підхід» в управлінні. А. Тавальбех [20] дослідив стратегічне управління бібліотечною діяльністю, де розглядається поняття «стратегічного управління» бібліотекою та пропонується система стратегічного управління бібліотекою, в межах якої автор виокремлює 9 основних рішень та дій. Стратегічне управління в бібліотеках ВНЗ досліджує у своїй праці Н. Апшай [9], де розробляє «стратегічні позиції розвитку бібліотек ВНЗ в умовах реформування освіти та інформатизації суспільства». У цих працях стратегічне управління бібліотеками представлено як стратегічне планування: розроблення стратегічного плану (дерево цілей) і впровадження та контроль його реалізації. Стратегічне планування в бібліотеках досліджує і в публікації О. Василенко [10]. У жодному з означених досліджень не йдеться про стратегічне управління бібліотекою як процес.

Слід зазначити, що окремі елементи й інструменти стратегічного управління, наприклад, визначення місії, SWOT-аналіз, стратегічне планування тощо уже використовуються українськими бібліотеками. Особливого значення набувають спеціальні тренінгові програми зі стратегічного планування, які застосовуються в тренінгових центрах, що були відкриті за сприяння програми Бібліоміст, фінансованої Фондом Білла та Мелінди Гейтс, яка працює в Україні з 2008 р. Також багато бібліотек різних форм та підпорядкування розробляють і впроваджують власні стратегії розвитку. Однак нам не відомо жодного факту впровадження в українських бібліотеках системи стратегічного управління як цілісного безперервного процесу. Можна відзначити, що стратегічне управління в українських бібліотеках зводиться до стратегічного планування, яке було актуальним в західному світі до кінця ХХ ст.

Існують різні визначення поняття «стратегічне управління». Наведемо деякі з них.

Процес управління з метою здійснення місії організації завдяки взаємодії організації з її оточенням (Дж. Хіггінс [3]).

Процес визначення взаємодії організації з її оточенням, що втілюється завдяки використанню обраних цілей та досягненню бажаного результату, розподіляючи ресурси організації відповідно до ефективного плану дій (С. Хофер та Д. Шендел [4]).

Процес, засобами якого менеджери встановлюють довготермінові напрями розвитку організації, її специфічні цілі, розвивають стратегії їх досягнення з огляду на всі можливі внутрішні та зовнішні обставини й виконують обраний план дій (А. Томпсон та Дж. Стрикленд [21]).

Управління організацією, що ґрунтується на людському потенціалові як основі організації, орієнтує виробничу діяльність на запити споживачів, оперативно реагує та проводить своєчасні зміни

в організації, що узгоджується із запитами оточення та дозволяють досягати конкурентних переваг, що загалом надає можливості організації вижити в протязом тривалого терміну, досягаючи при цьому своїх цілей (О. Виханський [11]).

Реалізація концепції, в якій поєднуються цільовий та інтегральний підходи до діяльності підприємства, що надає змоги встановлювати цілі розвитку, порівнювати їх з наявними можливостями (потенціалом) підприємства та впорядковувати завдяки розробленню та реалізації системи стратегії («стратегічного набору») (З. Шершньова, С. Оборська [22]).

Поняття «стратегічне управління» в інформаційно-бібліотечній галузі визначається так:

Стратегічне управління бібліотекою — це управління, яке ґрунтується на кадровому потенціалі, орієнтує функції бібліотеки на запити користувачів, оперативно реагує та своєчасно проводить зміни в бібліотеці, які узгоджуються з вимогам зовнішнього середовища, що загалом надає можливості бібліотеці функціонувати в довготерміновій перспективі та досягати при цьому своїх цілей (В. Дівінський [13]).

Стратегічний менеджмент — рішення та дії, що відображені в планах, спрямованих на вирішення мети та завдань, які постають перед бібліотекою (А. Тавальбех [20]).

Стратегічне управління ґрунтується на людському потенціалі, орієнтує всю бібліотечну діяльність на потреби читачів, оперативно реагує та проводить своєчасні зміни в бібліотеці, які узгоджуються з вимогами зовнішнього середовища, що загалом надає можливості бібліотеці розвиватися в довготерміновій перспективі та досягати при цьому своїх цілей (І. Суслова [19]).

Стратегічне управління (менеджмент) як процес у системі процесно-орієнтованої організації, зокрема і бібліотеки, є основним процесом, що відображено на рис. 1, і, разом з основними й забезпечувальними процесами, спрямований на задоволення потреб та очікувань споживачів. У системі управління бібліотекою стратегічний, ресурсний та виробничий менеджмент є взаємозалежними, хоча вплив стратегічного менеджменту як основного процесу є визначальним. Оскільки інформаційні ресурси є базою для створення основних продуктів та послуг бібліотеки, то слід зазначити, що під управлінням інформаційними ресурсами як забезпечувальним процесом маються на увазі інформаційні ресурси, які необхідні та забезпечують результативність основних процесів діяльності бібліотеки.

Отже, пропонуємо визначення стратегічного управління бібліотекою.

Стратегічне управління бібліотекою — це керівний безперервний процес, що здійснюється в контексті стратегічної ідеї (візії, цінностей, місії) бібліотеки, ґрунтується на людському потенціалі, орієнтує діяльність бібліотеки на потреби споживачів (користувачів), оперативно реагує на виклики оточення та впроваджує своєчасні зміни, які дозволяють досягати бібліотеці конкурентних переваг. Стратегічне управління спрямоване на успішність бібліотеки в довготерміновій перспективі та досягнення поставлених цілей.

Потрібно виокремити три основні групи проблем, які вирішує стратегічне управління:

- ті, що безпосередньо пов'язані з основними цілями бібліотеки (та їх досягненням);
- ті, що пов'язані з будь-яким елементом бібліотеки, якщо він є важливим та необхідним для досягнення визначеної мети, але нині відсутній або недостатній;
- ті, що пов'язані з неконтрольованими факторами зовнішнього оточення.

Три основні питання, на які відповідає стратегічне управління:

- де і в якому стані бібліотека перебуває нині?
- де і який стан бібліотека передбачає через 3, 5, 10 років?
- яким чином досягти бажаного результату?

Саме таке розуміння стратегічного управління запропоновано для застосовування в інформаційно-бібліотечній сфері.

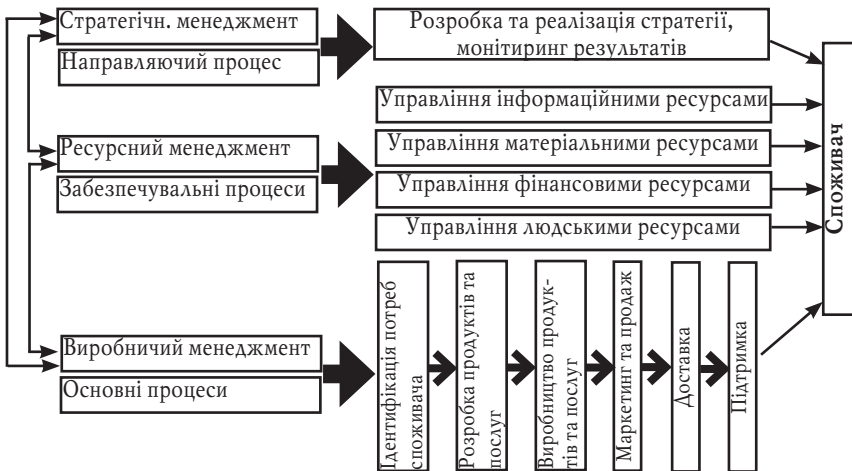

Рис. 1. Стратегічне управління (менеджмент) як направляючий процес системи управління процесно-орієнтованою бібліотекою.

Отже, можна дійти висновку про необхідність створення моделі стратегічного управління як безперервного процесу та її впровадження в українських бібліотеках. Упровадження сучасної системи стратегічного управління є нагально необхідним для трансформації українських бібліотек у процесно-орієнтовані організації, які матимуть на меті ефективну реалізацію стратегії, будуть здатні оперативно реагувати на очікування своїх користувачів та швидкі зміни навколишнього середовища. Це вможливить якісні зміни бібліотеки, зокрема, в освітньому, науковому та культурному середовищах українського суспільства. Окрім того, зміна суті існування бібліотек лише від виконання своїх функцій на реалізацію амбітних стратегій, а також демонстрування бібліотеками конкретних результатів дозволять поліпшити імідж і посилити позицію бібліотек у суспільстві.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Chandler A. D. *Strategy and Structure: Chapters in the History of the American Industrial Enterprise* / Alfred D. Chandler. — Cambridge: M.I.T. Press, 1962. — xiv, 463 p.
2. Deiss, K. *Strategic Thinking Guide for Academic Librarians in the New Economy [Electronic Resource]* / prepared by: Kathryn Deiss, Mary Jane Petrowski ; Association of College and Research Libraries, March 2009. — [Chicago IL.] : Association of College and Research Libraries, March 2009. — Mode of access: <http://www.ala.org/acrl/sites/ala.org.acrl/files/content/issues/value/acrlguide09.pdf>. — Title from screen.
3. Higgins J. M. *Organizational Policy and Strategic Management: Text and Cases* / James M. Higgins, Julian W. Vincze. — Chicago: The Dryden Press, 1983. — xx, 1180 p.
4. Hofer C. W. *Strategy Formulation : Analytical Concepts* / C. W. Hofer, D.Schendel. — New-York : West Publishing, 1986. — xv, 219 p.
5. Matthews J. R. *Strategic Planning and Management for Library Managers* / Joseph R. Matthews. — Westport, Conn. : Libraries Unlimited, 2005. — xiv, 150 p.
6. Metz R. F. *Coaching in the Library: a Management Strategy for Achieving Excellence* / Ruth F. Metz. — Chicago : American Library Association, 2001. — ix, 105 p.
7. Selznick Ph. *Leadership in Administration: A Sociological Interpretation* / Philip Selznick. — Evanston Il. : Row, Peterson, 1957. — 162 p.
8. Ансофф И. *Новая корпоративная стратегия* / Игорь Ансофф. — СПб: Питер Ком., 1999. — 416 с.
9. Апшай Н. І. *Стратегічні орієнтири розвитку бібліотек вищих навчальних закладів в умовах реформування освіти в Україні: дис. ... канд. пед. наук: 07.00.08* / Н. І. Апшай, Харківська держ. академія культури. — Х., 2005. — 202 с.
10. Василенко О.М. *Метод стратегічного планування діяльності бібліотек // Публічні бібліотеки.* — К., 1999. — С. 59–66.
11. Виханский О. С. *Стратегическое управление: учебник* / О. С. Виханский. — М. : Гардарики, 2002. — 296 с.

12. Давидова І. О. Інноваційна політика бібліотек України: зміст та стратегії розвитку в інформаційному суспільстві : дис. ... д-ра наук з соц. комунікацій: 27.00.03 / І. О. Давидова; Харківська держ. академія культури. — Х., 2008. — 444 с.
13. Дивинский В. Б. Эволюция стратегического управления библиотечной деятельностью: аналитический обзор / В.Б. Дивинский // Научные и технические библиотеки. — 1999. — №10. — С. 16–25.
14. Дригайло В. Г. Основы организации работы библиотеки вуза: научно-практическое пособие. — М. : Либерея-бибинформ, 2007. — 624 с.
15. Друкер П. Ф. Практика менеджмента / Питер Ф. Друкер — М.: Вильямс, 2009. — 400 с.
16. Ільганаєва В. О. Бібліотека в сучасному інформаційному середовищі: основні стратегії розвитку / В. О. Ільганаєва // Вісник Харківської державної академії культури. — 1999. — Вип. 1: Бібліотекознавство. Документознавство. Інформатика. — С. 30–37
17. Петрова Л. Г. Соціально-економічні аспекти розвитку бібліотек України в сучасних умовах: дис. ... д-ра пед. наук: 07.00.08 / Л. Г. Петрова; Київський національний ун-т культури і мистецтв. — К., 2006. — 475 с.
18. Портер М. Конкурентное преимущество: Как достичь высокого результата и обеспечить его устойчивость / Майкл Портер. — М.: Альпина Паблишер, 2008. — 720 с.
19. Суслowa И. М. Стратегическое управление библиотекой. — М.: МЦБС, 2008. — 256 с.
20. Тавальбех Али. Стратегическое управление деятельностью библиотеки [Текст]: дис. ... канд. пед. наук: 07.00.08 / А. Х. А. Тавальбех; Харьковская гос. академия культуры. — Х., 2001. — 186 с.
21. Томпсон А. Стратегический менеджмент. Искусство разработки и реализации / А. Томпсон, Дж. Стрикленд. — М. : Юнити, 1998. — 576 с.
22. Шершньова З. Є. Стратегічне управління: навч. посіб./ З. С. Шершньова, С. В. Оборська. — К.: КНЕУ, 1999. — 384 с.

Надійшла до редколегії 19.11.2013 р.

УДК 002.(091)(477) "1906-1910"

М. А. НИЗОВИЙ

УКРАЇНЬСКА КНИЖКА В ДІЯЛЬНОСТІ КІЇВСЬКОЇ ДОРЕВОЛЮЦІЙНОЇ «ПРОСВІТИ»

Характеризується видавнича діяльність київської «Просвіти» та її фундатора Б. Д. Грінченка в умовах цензурних репресій царської влади після поразки Першої російської революції.

Ключові слова: українське книговидання, діячі «Просвіти», цензура, репертуар книговидання, показники книговидання.

Характеризуется издательская деятельность киевской «Просвіти» и ее основателя Б. Д. Гринченко в условиях цензурных репрессий царской власти после поражения Первой русской революции.

Ключевые слова: украинское книгоиздание, деятели «Просвіти», цензура, репертуар книгоиздания, показатели книгоиздания.

The publishing activities of «Prosvita» Association in Kyiv and those of Borys Hrinchenko, its founder, in the period of heavy censorship imposed by the tsarist government following the defeat of the First Russian revolution.

Key words: *Ukrainian book publishing, «Prosvita» activists, censorship, book publishing repertoire, publishing qualitative characteristics.*

У попередніх публікаціях наведені розроблені автором кількісні показники українського книговидання під час і після Першої російської революції, які засвідчують, що «напередодні вирішальної боротьби за незалежність України перемогли столипіни разом з деякими попихачами-малоросами, не давши провідникам української нації говорити з народом його рідною мовою про його найпекучіші проблеми» [1].

Далі зазначені статистичні показники тематико-цільових аспектів українського книговидання в період, які слід розглядати «як показники кількості українських книжок, які вдалося українським патріотам провести через штучно створену імперською владою системою перепон для «іногородців», починаючи від цензури й закінчуючи системою книгорозповсюдження» [2].

Мета статті — довести, що навіть у роки бруталного нищення української мови й української книжки в українському суспільстві були патріотично налаштовані сили для організації осередків опору суцільній русифікації української людності завдяки виданню потрібних їм книжок рідною мовою. Про один із таких осередків, а саме — київську «Просвіту» йтиметься далі.

Загальновідомо, що рівень духовного розвитку суспільства засвідчує насамперед наявність у ньому певної мережі культурно-освітніх осередків, різних товариств, спілок і громад, які спрямовують свою діяльність на підвищення інтелектуального й культурного рівнів, виховання національної свідомості його громадян.

На українських землях подібні осередки — братства виникли в XVI ст. під впливом ідей Ренесансу, поширених у Західній Європі, та внутрішніх потреб українського суспільства. З другої половини XIX ст. виникають послідовники братств «Просвіти», що стали осередками розвитку освіти, культурного й національного виховання.

Засноване вперше у Львові 1868 р. товариство «Просвіта» одним із основних напрямів своєї діяльності визначило книговидавничу справу. За перші 50 років свого існування товариство надрукувало 348 різноманітних, переважно науково-популярних, книжкових видань [3].

На підросійській частині України питання про організацію «Просвіт» стало можливим лише в розпал Першої російської ре-

волюції. Під її впливом 4 березня 1906 р. були прийняті «Высочайше утвержденные Временные правила об обществах и союзах». «Просвіта» стала одним із небагатьох легальних культурно-освітніх товариств, у діяльності якого книжка посідала одне з провідних місць.

На цей час у Києві вже діяло видавництво «Вік», засноване 1895 р. До 100-річчя виходу друком «Енеїди» І. П. Котляревського воно підготувало тритомну антологію української літератури й поступово збільшувало своє книговидавництво. 1898 р. в Петербурзі було засноване перше легальне видавниче об'єднання — «Благодійне товариство для видання загальнокорисних і дешевих книг» для друку українських книжок. Однак обсяг його книжкової продукції задовольняв незначну частку реальних потреб. Тому виникнення «Просвіт» з їхніми книговидавничими намірами була більш ніж своєчасною.

Першим було Катеринославське літературно-артистичне українське товариство «Просвіта», статут якого затверджений 8 жовтня 1905 р. Понад 400 його членів працювали в чотирьох секціях (драматична, вокально-музична, літературна та бібліотечна), до яких з 1912 р. долучилася видавнича секція з декількома періодичними виданнями («Добра порада», «Дніпрові хвилі» й ін.) та видавничим фондом ім. М. Дмитрієва.

У проханні до київського губернатора про затвердження Статуту товариства «Просвіта», підписаному М. В. Лисенком, Б. Д. Грінченком та ін., зазначена основна його мета: «содействовать развитию украинской культуры и, главным образом, просвещению украинского народа на его родном языке».

«Статут Товариства “Просвіта”» в Києві, заснованого в пам'ять Тараса Шевченка, був затверджений 26 травня 1906 р. Цього ж року «Просвіти» були організовані в Кам'янці-Подільському, Одесі, Харкові (на чолі з Д. Багалієм), Чернігові (на чолі з М. Коцюбинським та І. Шрагом), у 1907 р. — у Миколаєві (під керівництвом М. Аркаса), Житомирі й інших містах України.

У першому пункті затвердженого Статуту записано: «Товариство має на меті допомогати розвиткові української культури і, передусім, просвіті українського народу його рідною мовою, працюючи в Києві і в Київській губернії». А далі зазначалося, що для досягнення поставленої мети «Товариство має: а) видавати книжки, журнали часописи і т. ін. українською мовою, б) формувати свої бібліотеки, музеї, читальні, книгарні і т. ін. в) організовувати публічні лекції, загальнопросвітні курси, спектаклі, літературно-музичні вечори, концерти, вистави та ін., г) надавати стипендії, школи, захистки про дітей і дорослих, бюро праці та ін. просвітні і добродійні заклади, д) оповіщати конкурси, премії за найкращі твори письменства та умілости» [4].

Лідером регіональних «Просвіт» став київський осередок, де плеяда видатних діячів українського національно-визвольного й культурно-освітнього руху активно долучилася до його діяльності. Тому, розпочинаючи 25 червня 1906 р. перші загальні збори київської «Просвіти», її фундатор і голова Б. Грінченко, підкреслюючи історичне значення Києва під час становлення й розвитку національного духовного життя, зазначав: «Настає час, коли ми зможемо вернути нашому культурному центрові те сяйво культурної поваги, яка одна тільки дає нації право на місце серед інших націй. І се покладає на наше товариство велику й дорогу нам, але й важку повинність» [5].

Уже із самого початку в «Просвіті» виникли дві течії: прихильників політизації діяльності товариства і, власне, «просвітників». Загальні збори, на яких було обрано Раду товариства, виявили, що більшість членів «Просвіти» надають перевагу культурно-просвітницькому характеру діяльності: «просвітники» М. Левицький та Леся Українка отримали 46 із 47 голосів, Б. Грінченко — 45, а «політик» В. Винниченко ледве зібрав 23 голоси. Ця ж більшість прийняла резолюцію, яка проголошувала, що: «... товариство «Просвіта» є товариство просвітньо-культурне й безпартійне, і такими повинні бути його видання».

Це викликало суттєві заперечення серед радикальніше налаштованих членів «Просвіти». «Тепер перебудовується партійне життя, — стверджував В. Винниченко, — мусимо давати підручники не для дітей, а для дорослих — політичні книжки характеру партійного й агітаційного». Інші члени товариства (М. Левицький, Ф. Матушевський, М. Грушевський), навпаки, переконували, що політизація може змусити членів, які не належать до партії, виразником ідей та органом якої стане «Просвіта», покинути її.

Переважили представники поміркованого способу боротьби за незалежність. І це не було випадковістю, оскільки відбиває чи не найголовніший недолік лідерів української нації під час вирішення «українського питання» — забуття чи ігнорування фактора часу. Надто тривале перебування нації в підневільному стані вскрай небезпечне (якщо не фатальне) через неминуче винищення (фізичне та моральне) її свідомотої частини та асиміляцію основної маси, яку з часом змусять змиритися зі своїм становищем.

Слід зазначити, що «Просвіти» організовувалися в непрості часи. Тому, наприклад, у першому пункті «Устава Харківського Общества «Просвіта» имени мѣстнаго [!] писателя Григорія Квитки-Основьяненка» вказувалося про широкі культурно-освітні можливості цієї організації (фактично повторювався текст київської «Просвіти»), а в останньому, 35-му зазначалося: «Якщо товариство буде скасовано, то все його добро по приговору останнього гурто-

вого сходу повинно бути передано одному з просвітніх товариств задля тієї ж самої мети» [6]. Насправді сталося ще гірше: уже сформована «Просвіта» (й надрукований її «Уставь») не була дозволена місцевою адміністрацією.

Найголовнішим завданням київська «Просвіта» (як і інші) вважала видання дешевих книжок, усвідомлюючи, що друковане слово є найефективнішим знаряддям духовного впливу на широкий загал та формування їхньої національної свідомості. Тому видавничу комісію очолив Б. Д. Грінченко, а її членами стали відомі тоді й у майбутньому діячі: Д. І. Дорошенко, В. М. Чехівський, Ф. С. Красицький, М. П. Левицький, А. П. Косач, П. О. та С. О. Єфремови, М. І. Тобілевич, І. Т. Рильський, В. Щербаківський та ін.

На загальних зборах Б. Д. Грінченко виступив з обґрунтуванням видавничої програми «Просвіти», яка була ним сформульована для себе ще перед початком його видавничої діяльності в Чернігові: «Пекуча тепер у нас потреба дати народові доступну йому і за ціною, і за змістом, і формою літературу. Коли ми не дамо народові літератури своєю мовою, то народ читатиме книжки, як і досі, мовою чужою... Отож і треба тепер якомога більше виготувати і видати дешевих книжок науково-популярних, утилітарного змісту й красної словесності» [7].

Книжки «Просвіти», на його думку, повинні репрезентувати всі галузі науки та літератури, проте найбільшу увагу слід приділити українознавству. Значною також є потреба в підручниках та дитячих книжках. Щодо навчання рідною мовою, то «не можна дождатися, поки дадуть нам школу. Нам школу дадуть тільки тоді, коли ми самі її візьмемо, тобто поскладаємо і надрукуємо підручники і почнемо їх учити».

Видавнича комісія вже на перших своїх організаційних зборах ухвалила: не зволікаючи, видавати до видання спочатку наявні книжки, які за своїм змістом узгоджуються з програмою видавництва, а потім розробити власний список майбутніх видань. Невдовзі своєрідне замовлення — «Теми для книжок» «Просвіти» — було опубліковано в газеті «Рада», а потім видрукувано накладом 1000 примірників.

Першим виданням київської «Просвіти» стала відома праця М. Драгоманова «Про українських козаків, татар та турків». (Характерно, що одеська «Просвіта» розпочала 1907 р. видавничу діяльність брошурою відомого літератора і бібліографа М. Ф. Комарова «Про запорожські вольності»). У листопаді 1906 р. Б. Грінченко вже доповідав про видання чотирьох книжок, а наступного року товариство подвоїло кількість книжок, що вийшли друком. У 1908 р. київська «Просвіта» посідала III-є місце (після

видавництв «Час» та «Благодійне товариство...») за накладом видань — 55700 прим. [8].

Популярними серед народу виданнями завжди були календарі. Тому у видавничій комісії організували спеціальний підрозділ — Календарну комісію, де були вироблені спеціальні вимоги до їхнього видання, реалізовані в «Календарі «Просвіти» на 1907 р.». Про його виразну національно-патріотичну спрямованість, орієнтовану на найчисленніший прошарок української людності — селянство, — свідчить його зміст. Зокрема, статті Б. Грінченка «Де ми і скільки нас?» (яка, до речі, виявилася надзвичайно корисною під час визначення кордонів Української Народної Республіки), «Якої нам треба школи»; В. Доманицького «Про давній лад на Україні», «Про Тараса Шевченка»; М. Павловського «Відродження України»; М. Левицького «Як рятуватися при наглих випадках та каліцтвах»; В. Корольова «Перша поміч хворій скотині» тощо. 1908-го р. був виданий підготовлений Б. Грінченком від імені видавничої комісії «Каталог книжок для народного читання (найбільше — сільського)», двічі перевиданий з доповненнями в 1910 р.

Надзвичайно важливою сферою було видання шкільних підручників. Це питання вирішували три комісії: видавнича, шкільно-лекційна та бібліотечна. Тоді ж були ухвалені й основні вимоги: «Мова підручників повинна бути такою, яку ми маємо у творах кращих письменників російської України і якнайбільше зрозуміла селянству, а термінологія така, яку ми маємо в популярних книжках, виданих в Україні...».

Від самого початку не склалися стосунки «Просвіти» з офіційною владою, яка вела відверто антиукраїнську політику. Уже 17 серпня 1906 р. було припинено вихід друком газети «Громадська думка», навколо якої гуртувалися просвітяни. Невдовзі розпочалося слідство щодо діяльності «Просвіти», а на початку 1907 р. — арешти її активістів.

До речі, Б. Грінченка і деяких його однодумців помістили саме в ту камеру, де раніше перебувала його дочка Настя: батько відразу знайшов на стіні написане її рукою своє прізвище. Ця обставина дещо поліпшила становище нових в'язнів: один з охоронців запитав Грінченка, чи то не його донька сиділа в цій камері. На ствердну відповідь він запропонував свої послуги, і в заарештованих з'явилися газети, папір і конверти.

Після арештів активістів «Просвіти» не дозволялося ні відкриття книжкового сховища, ні сільських бібліотек. Навіть бібліотеці товариства не можна було надати статусу публічної. «Ваше общество давно закрыть надо!» — твердив київський віце-губернатор.

Постійні заборони, обшуки й арешти членів «Просвіти» ускладнювали просвітницьку діяльність. Більш того, члени товариства

(державні службовці) на вимогу свого начальства, яке вважало «Просвіту» крамольною організацією, змушені були покинути товариство. А заборона на відкриття бібліотек та організацію лекцій по селах ізолювала товариство від селянства й робила «Просвіту» закритим «інтелігентським» гуртком.

Незважаючи на це, київська «Просвіта» продовжувала свою діяльність. Її книговидання залишалося безперервним і перевершувало показники решти товариств (1906 р. — 4 видання, 1907 — 10, 1908 — 14, 1909 — 5, 1910 — 3). Її загальний видавничий доробок за неповні чотири роки склав 36 серійних видань, наклад кожного з яких був 5000 примірників, три щорічні календарі, сім офіційних матеріалів (статут, звіти), чотири інші книжкові видання. Тут не враховано численної аркушевої продукції «Просвіти» — звернень, програм літературно-музичних вечорів та ін.

Велика заслуга в успішній діяльності київської «Просвіти» належала Б. Д. Грінченку та його дружині, вірній помічниці Марії Миколаївні (літературний псевдонім — Загірня), росіянки за походженням і вихованням, яка навіки пов'язала своє майбутнє з українською культурою та освітою. Б. Грінченко очолив «Просвіту» після багаторічного вчителювання по селах Донбасу та Слобожанщини, семирічного видання дешевих книжок для народу в Чернігові [9], постійної боротьби за організацію народних бібліотек з вільним формуванням їх фондів [10], редагування чотиритомного «Словаря української мови», якому присвоєно срібну медаль Російської академії наук. Не кажучи вже про постійну різножанрову літературну творчість. Таким чином, напрочуд різноманітний досвід не раз допомагав «Просвіті» в складних ситуаціях її діяльності.

Слід зазначити, що з часом кількість активних діячів «Просвіти» постійно зменшувалася. Якщо, наприклад, у Видавничій комісії спочатку працювало понад 40 осіб, то наприкінці їх залишилося 10–12. На жаль, 29 травня 1909 р. на зборах комісії було зачитано заяву від Б. Д. Грінченка про те, що через стан здоров'я він «зрікається надалі головування». Безперервна робота, без вихідних і відпусток, погіршила його фізичний стан. Захворювання на сухоти протривало, особливо після тяжкої втрати — передчасної смерті від тифу ж хвороби талановитої письменниці й перекладачки дочки Анастасії (вона захворіла під час двох арештів і перебування у в'язниці).

Активна діяльність «Просвіти», зростання її авторитету серед громадськості й дедалі більший вплив на демократичний, національно-визвольний рух зумовили зростаюче невдоволення царської влади, якій потрібна була бодай формальна причина для закриття товариства. І його не довелося довго чекати. Скориставшись посиленням шовіністичних настроїв, влада на початку 1910 р. орга-

нізувала перевірку діяльності «Просвіти» й уже на початку квітня мала «Доповідну записку про напрями діяльності київського товариства “Просвіта”».

У ній, зокрема, зазначалося, що 13 книжок товариства становлять небезпеку існуючій владі: «Усі брошури, незважаючи на різні назви, порушують соціально-політичні питання, причому досить певної програми: дискредитація монархічної влади, пропаганда республіканських ідей, захист антимілітаризму і патріотичного індиферентизму, заперечення релігійного виховання в народних школах і піднесення вузької автономії для членів багатомовних державних одиниць. Таким чином, просвітне товариство сіє в народних масах не зерна хліба духовного, а плевели, чи, вірніше сказати, щиро намагається посяяти вітер в надії пожати з часом бурю».

До цих 13-ти книжок «Просвіти» потрапили: зазначена праця М. Драгоманова, «Календарі» на 1907 і 1908 рр., «Земельна справа в Новій Зеландії», «Як визволилися Північні Американські Штати», «Гетьман Петро Сагайдачний» М. Загірньої, «Оповідання про Ірландію» Д. Дорошенка, «Українець на Кубані» П. Капельгородського, «Тарас Шевченко, життя його та діла» С. Єфремова, «Праця та капітал» Б. Свідерського, «Про Буковину та життя буковинських українців» В. Доманицького, «Про Канаду: Яка це земля і як у їй живуть люди» Кульжинського, «Брати Гракхи» Г. Квасницького.

Перебуваючи на лікуванні в Італії, Б. Д. Грінченко навесні 1910 р. дізнався про закриття «своєї» «Просвіти», що стало для нього тяжким ударом. Однак, незважаючи на недугу, він незадовго до смерті продовжував розмірковувати над тим, як «обрятувати Просвітне добро, ...бо воно здасться новій “Просвіті”» (згадаймо останній пункт Статуту харківської «Просвіти»).

З київською «Просвітою», як і з іншими, сталося неминуче. Адже, отямившись від перших ударів грудневого (1905 р.) московського повстання, царизм поступово, але неухильно, почав відбирати залишки свободи друку та громадських об'єднань, «даровані» з переляку народу. Оскільки, як зазначалося в спеціальному столипінському циркулярі (20 січня 1910 р.), «об'єднання на інтересах національних призводять до збільшення національного відокремлення».

Під постійним пресингом монархо-шовіністичної влади всі «Просвіти» «інородців» (за винятком Катеринославської) за різних умов до початку 1914 р. були закриті. Зважаючи на тогочасну атмосферу суцільного зросійщення, їхній видавничий доробок слід оцінювати як за кількістю видань, так і за духовним впливом на формування національної самосвідомості українців. Адже книжки «Просвіти», передусім історичної тематики, пробуджували приспану генетичну пам'ять про інші часи української держави й віру в її краще майбутнє.

І справа була не лише в змісті виданих книжок, а й у мові видання. Адже, як слушно зазначали українофоби ще під час підготовки горезвісного Емського указу 1876 р., «ніщо не об'єднує людей у політичному сенсі так сильно, як єдність мови і літератури, та, навпаки, ніщо не роз'єднує їх так, як відмінність мови й писемності».

Тому не дивно, що й після насильницької радянізації України великодержавні шовіністи продовжували «воювати» з книжками «Просвіти», знищуючи всюди їхні раритетні примірники. Нині в жодній з провідних бібліотек України не знайти, мабуть, усіх 36 серійних видань київської «Просвіти» в задовільному стані. Наприклад, у Харківській державній науковій бібліотеці ім. В. Г. Короленка зареєстровано 23 найменування і 14 із них — без обкладинок.

Найкрамольніші твори вмщували в конволюти під прикриття нейтральних за змістом чи авторитетних авторів видань. Наприклад, під оповіданням І. Франка «Ліси та пасовиська» «переховувалися» чотири книжечки, зокрема «Спартак» Е. Боголюбова та «Брати Гракхи» Г. Квасницького, а під практичними порадами Б. Іваницького «Як збутися ярів та пісків» містилися «Земельна справа в Новій Зеландії» М. Загірньої та ще три видання.

Книжки «Просвіти» — свідчення громадянської мужності українських патріотів, які, як зазначав Б. Грінченко, «німими не хотіли бути». Кожен з них без докору сумління міг би повторити слова свого організатора й натхненника, Великого просвітника України:

*Скільки поту свого я пролив,
Скільки сили я там положив!
Та дарма! Бо поорана нива
Нам давала багатії жнива...*

Видання товариств «Просвіта» і нині, через століття, не втратили свого пізнавального й культурологічного значення і є своєрідною пам'яткою-нагадуванням про те, яким нелегким шляхом ішов (і продовжує йти) український народ до своєї державної незалежності.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Низовий М. А. Українська книжка на початку ХХ ст. : спроба кількісно-якісного аналізу (1901-1917 рр.) / М. А. Низовий // Вісн. Харк. держ. акад. культури. — Х. : ХДАК, 2011. — Вип. 34. — С. 140.
2. Низовий М. А. Тематично-цільові аспекти українського дореволюційного книговидавання (1901-1917 рр.) / М. А. Низовий // Вісн. Харк. держ. акад. культури. — Х. : ХДАК, 2012. — Вип. 37. — С. 170.
3. Нарис історії «Просвіти» / Р. Іваничук, Т. Комаринець, І. Мельник, А. Середняк. — Львів: «Просвіта», 1993. — 232 с.
4. Статут Товариства «Просвіта» у Києві, заснованого в пам'ять Тараса Шевченка. — К., 1906. — С. 1.

5. Зворський С. Видавнича діяльність київської «Просвіти» у 1906–1910 роках / Сергій Зворський // Вісн. Кн. палати. — 1999. — № 5. — С. 32.
6. Уставь Харьковского Общества «Просвьіта» имени мъстнаго писателя Григорія Квитки-Основьяненка. — Х., 1906. — С. 10.
7. Квітко І. С. Борис Грінченко — видавець, редактор, автор популярних книжок для народу / І. С. Квітко // Теоретичні та організаційні проблеми формування репертуару української книги та періодики: доп. та повідомл. Міжнарод. наук. конф. 25–26 серп. 1995 р. / НАНУ. Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника. — Львів, 1996. — С. 421.
8. Доманицький В. Українське письменство року 1908 (Бібліогр. огляд) / В. Доманицький // Рада. — 1909. — 17 берез. — № 62.
9. Низовий М. Б. Д. Грінченко і статистика друку / Микола Низовий // Вісн. Кн. палати. — 1998. — № 8. — С. 26.
10. Зубкова Н. Бібліотечна діяльність Бориса Грінченка / Н. Зубкова // Бібл. вісн. — 1966. — № 1. — С. 11–12.
11. Повний перелік видань київської «Просвіти» подано в покажчику: Видання «Просвіт» Наддніпрянської України (1906–1922 рр.) : бібліогр. покажч. / НПБ України; Укл. С. Звірський. — К. : Глобус, 1999. — 134 с. — (Укр. культ-осв. т-ва «Просвіта», Вип. 4).

Надійшла до редколегії 14.11.2013 р.

УДК 378.147.091.33–028.16:[159.9:655.42]

Т. Д. БУЛАХ

ІНТЕРАКТИВНІ МЕТОДИ НАВЧАННЯ В КУРСІ «ПСИХОЛОГІЯ ПРОДАЖУ В КНИЖКОВІЙ ГАЛУЗІ»

Характеризується роль інтерактивних методів навчання під час вивчення професійно-орієнтованих дисциплін.

Ключові слова: освіта, інтерактивні методи навчання, психологія продажу.

Характеризуется роль интерактивных методов обучения в изучении профессионально-ориентированных дисциплин.

Ключевые слова: образование, интерактивные методы обучения, психология продажи.

The role of interactive teaching methods in the study of professionally-oriented courses

Key words: education, interactive teaching methods, psychology of selling

У зв'язку з модернізацією вищої освіти відповідно до вимог Болонського процесу активізувалося впровадження інтерактивних методів навчання в навчальний процес внз, завдяки яким вища школа забезпечує демократизацію навчального процесу, інтеграцію вітчизняної освіти до європейського та світового освітнього простору, формування професійних компетенцій майбутніх спеціалістів, що підвищує їх конкурентоспроможність на ринку праці. Сутнісні ха-

рактистику означених форм достатньо висвітлені в науковій літературі, зокрема в працях [1, 2, 4, 5, 6, 7] та багатьох інших. Оскільки ж сфера застосування інтерактивних методів навчання достатньо значна, актуалізується дослідження їх ролі під час викладання окремих курсів: опанування теоретичного матеріалу, набуття студентами конкретних умінь та навичок. Саме тому мета статті — охарактеризувати роль інтерактивних методів навчання у вивченні професійно-орієнтованих дисциплін документально-комунікаційного циклу (на прикладі курсу «Психологія продажу в книжковій галузі», що викладається на факультеті бібліотекознавства та інформатики ХДАК для студентів спеціалізації «бібліографія, книгознавство та організація книговидавничої діяльності»).

«Психологія продажу в книжковій галузі» вивчається на 3 курсі навчання, поглиблюючи знання, здобуті студентами під час вивчення на 2 курсі «Основ психології», що висвітлює суть та основні напрями психології, особливості свідомості та несвідомих процесів, структури психіки, психології міжособистісних відносин. Курс «Психологія продажу в книжковій галузі» спрямовано на розкриття специфіки безпосередньої та опосередкованої взаємодії продавця й покупця видавничої продукції, продавців між собою під час організації торговельного процесу, розгляд факторів, що впливають на купівельну поведінку споживача, аналіз психологічних факторів впливу на покупців моди, реклами, організації продажу товарів, оформлення інтер'єрів магазинів та ін.

Застосування інтерактивних методів навчання активізує пізнавальну діяльність студентів, сприяє ефективнішому опануванню навчального матеріалу, набуттю навичок командної роботи та ін. Зокрема під час викладення лекційного матеріалу використовуються лекції-презентації, лекції-дискусії, котрі суттєво полегшують засвоєння студентами нової інформації. Іноді лекції-презентації — єдина прийнятна форма забезпечення наочності навчального матеріалу. Так, у вивченні теми «Роль невербального спілкування в реалізації книжкової продукції» презентація надає можливість продемонструвати різні типи жестів, котрі свідчать про психологічний стан покупця, що в подальшому дозволяє обрати ефективні способи взаємодії з ним. Без ілюстрацій подання матеріалу під час вивчення означеної теми ускладнюється, потребує від викладача неабияких акторських здібностей, прояв яких не завжди доречний та виправданий. Роздрукування окремих фотографій також невиправдане, оскільки формат роздрукувань зазвичай невеликий, що ускладнює їх сприйняття студентами, котрі перебувають на останніх партах, та викликає інші незручності. Слайди ж, на яких зображено різні жести, дозволяють викладачеві докладно їх прокоментувати, надати ре-

комендації щодо поведження в ситуаціях продажу, коли покупець використовує певні жести. Не менш важливою є презентація під час вивчення теми «Роль кольору в продажу», оскільки словесно достатньо складно описати суть відтінків деяких кольорів, а їх поділ на поєднувані та непоєднувані доцільніше супроводжувати демонструванням відповідних зразків (колір в оформленні вивдань, приміщень, одязі). Усе це сприяє цілісному сприйняттю навчального матеріалу, допомагає уникнути неправильного сприйняття та неоднозначного трактування теоретичного матеріалу. Незмінною є презентація й під час викладання матеріалу стосовно ролі соціальної реклами в збуті видавничої продукції: на слайдах демонструються зразки вдалої та невдалої соціальної реклами, котра відображає певну мотивацію та наочно доводить її впливовість.

Особливо зацікавлюють студентів лекції-дискусії, під час яких вони мають можливість висловити власну думку, поділитися досвідом та враженнями стосовно питань, що виносяться на розгляд. Так, під час вивчення теми «Психологічні типи покупців» студенти активно доповнюють матеріал рекомендаціями стосовно того, як поводитися з представниками різних типів та за якими ознаками їх можна виявляти. Не меншу зацікавленість викликає тема з формування іміджу працівника книжкового магазину. Діалогічна форма проведення лекції сприяє створенню невимушеної атмосфери в аудиторії, студенти набувають навичок висловлення й обґрунтування власної точки зору, долають невпевненість у власних силах, навчаються толерантніше ставитися до поглядів, котрі суттєво відрізняються від власних чи навіть є протилежними їм.

Найважливішу роль інтерактивні методи навчання відіграють у проведенні практичних занять. Зокрема незамінними помічниками стали мозковий штурм, рольова гра, метод кейсів, дискусії та ін. Застосування цих форм зумовлене специфікою навчального матеріалу та структурою навчального курсу. Так, Змістовий модуль 1. «Психологічні засади організації процесу продажу» присвячено вивченню основних етапів продажу товарів. Саме тому добір вправ здійснювався відповідно до завдань кожного з етапів продажу (встановлення контакту з покупцем, виявлення потреб, презентування товару, робота із запереченнями). Так, набуттю навичок встановлення контакту з покупцем сприяє одна з вправ практичного заняття, що проводиться у формі рольової гри. Під час гри студенти по черзі виконують ролі продавця й покупця. Кожен з учасників-покупців отримує інструкції, як поводитися в конкретній ситуації продажу (бути ввічливим, з усім погоджуватися чи, навпаки, виявляти нетерпіння, неухважно слухати та ін.). Після виконання вправи група обговорює діалог продавця-покупця на етапі встановлення контакту та

формулює критерії правильної й неправильної поведінки продавця під час встановлення контакту. Означена вправа допомагає учасникам гри відчутти складність ситуації, що зумовлена нестандартною поведінкою покупця, виявити нелогічні, невиправдані чи неприпустимі реакції продавця, сформулювати вимоги до його поведінки. У процесі заняття студенти також набувають навичок оперативного опанування власного емоційного стану, зміни його на прийнятний та відповідний ситуації. Зазвичай аналіз вправи супроводжується аналізом та розглядом і поведінки продавців, з якими студенти взаємодіють у реальному житті, що збагачує навчальний матеріал непересічними й невігаданими ситуаціями в продажі, сприяючи їх осмисленню та перегляду з інших позицій.

Важливою складовою встановлення контакту з покупцем є вміння зробити комплімент співрозмовникові. Комплімент — той інструмент, що дозволяє викликати гарний настрій, доброзичливість, вдячність у того, кому він адресований, і, як результат, виникає готовність та бажання здійснити покупку. Саме на відпрацювання навички робити компліменти спрямована вправа-розминка «Компліменти». Форма проведення заняття — «карусель». Суть її полягає в тому, що учасники стають у два кола один напроти іншого (кількість учасників у кожному колі однакова). Учасники роблять один одному компліменти. По команді внутрішнє коло зміщується за годинниковою стрілкою, учасники змінюються. Вправа триває доти, доки кожний учасник внутрішнього кола не зустрінеться з кожним учасником зовнішнього кола. Після виконання вправи викладач просить назвати декілька компліментів, котрі говорив кожний учасник, а також ті, що найбільше сподобалися чи запам'яталися. Потім студенти спільно з викладачем обговорюють питання:

- Які складнощі виникали під час виконання завдання?
- Які почуття викликав комплімент учасника?

Студенти, характеризуючи власні відчуття, що виникають у процесі виконання вправи, часто стверджують, що їм приємно слухати компліменти, але при цьому вони ніякують, оскільки не мають навички правильно (спокійно, з вдячністю) їх сприймати. При висловленні компліментів виявляється, що найскладніше говорити компліменти тим одногрупникам, з якими вони майже не спілкуються в позанавчальний час. У такому разі здебільшого компліменти роблять зовнішньому взгляду співрозмовника, а не іншим його якимсь. Деяким студентам складно говорити компліменти взагалі. Їхня відповідь — не звикли, що свідчить про досить низьку комунікативну здатність, сором'язливість, скутість. Але є й такі студенти, котрі не вагаючись відразу знаходять привід сказати щось приємне людині, яка перебуває поруч. Здебільшого ці студенти відзначаються високою комунікативною здатністю, розкутістю, жвавістю.

Після виконання вправи студенти формулюють висновки-узагальнення стосовно того, як правильно говорити компліменти та їх сприймати. Зокрема група за допомогою викладача визначає критерії в оцінюванні компліментів, наприклад, такі:

1. Чи промовляєте ви комплімент упевненим тоном? Якщо ні — що саме заважає?
2. Чи були ви конгруентними? (конгруентність — співзвучність, тожність слів та почуттів).
3. Чи прийнятний комплімент у цій ситуації?
4. Наскільки оригінальним є комплімент? (можна оцінювати не лише одяг, зачіску, а й уміння слухати, пунктуальність, оригінальність суджень та ін.).
5. Чи не містить комплімент протиріч?

Вправа допомагає навчитися невимушено, щиро говорити компліменти, що змінює внутрішній стан і того, хто говорить, і того, хто слухає комплімент, сприяє набуттю комунікативних навичок, подоланню сором'язливості, ніяковості, поліпшенню міжособистісних стосунків у групі.

Наступним етапом продажу, зокрема книжкової продукції, є виявлення потреб покупців. Важлива характеристика цього етапу — уміння ставити запитання та слухати відповіді. На вироблення цієї навички спрямована серія рольових ігор «Виявлення потреб покупців у процесі продажу книжкової продукції». У процесі виконання означених вправ основна увага спрямовується на аналіз тих запитань, що ставив учасник, котрий грав роль продавця-консультанта (правильність формулювання, послідовність, доречність, інтонація, з якою ставилося запитання), а також уміння продавця слухати відповіді й адекватно реагувати на них. Важливо, щоб продавець застосовував різні типи запитань (відкриті, закриті, альтернативні). Під час цих ігор студенти програють ситуації в продажу, учасниками яких є клієнти, котрі мають різний вік, тип темпераменту, соціальне становище, смакові вподобання. Це спонукає студентів застосовувати знання щодо поведження з різними психологічними типами покупців, здобуті під час вивчення теми «Психологічні типи покупців». Таким чином відбуваються засвоєння теоретичного матеріалу та перевірка прийнятності здобутих знань у ситуаціях, наближених до реальних.

Після виявлення потреб відбувається презентація товару. Успішність цього етапу багато в чому залежить від ораторських здібностей продавця. Однією з вправ, що розвивають ораторське мистецтво, є розвиток комунікативних навичок продавця. Форма проведення заняття — робота в малих групах. Суть вправи полягає в тому, щоб за стислий проміжок часу (2–3 хвилини) вигадати логічну

розповідь з декількома абсолютно не пов'язаними між собою словами (кінь, гвіздок, шпалери) та презентувати її.

Хоча на перший погляд означена вправа не стосується продажу, вона є важливою в набутті вміння швидко орієнтуватися в нестандартній ситуації, контролювати вираз обличчя, рухи під час презентації товару (в продажу книг це може бути ситуація, коли необхідно охарактеризувати видання, зі змістом якого продавець ознайомився побіжно, чи коли необхідно відповідати на нестандартні, іноді шокуючі запитання покупця).

Важливим етапом процесу продажу є робота із запереченнями покупців. Заперечення — це захисна реакція покупця, прояв його сумнівів, страхів. Можливо, результат непоінформованості стосовно товару. У книжковій торгівлі це може бути упереджене ставлення до автора (мені говорили, що в цього автора скандальна репутація). Завдання продавця в такому разі — розвіяти сумніви, переконати покупця в необхідності детальнішого ознайомлення зі змістом з метою формування власного ставлення до стилю викладення матеріалу. На відпрацювання навичок роботи із запереченнями орієнтована наступна вправа, суть якої полягає в тому, що група ділиться на 2 підгрупи, кожній роздаються аркуші А4 формату. Упродовж 5 хвилин кожна підгрупа записує заперечення клієнтів, що можуть виникнути в процесі спілкування з продавцем. Потім команди розміщуються одна напроти іншої. Перед кожною командою ставиться кошик для сміття. Перша команда робить «сніжок» з паперу та кидає його в кошик противника. При цьому озвучується одне із заперечень, яке придумала команда. Другій команді надаються 2 хвилини, щоб придумати, яким чином відповісти на заперечення. Після цього друга команда озвучує свою відповідь. Викладач (окремий студент) записує всі заперечення та відповіді. Після того, як друга команда відповіла, тепер уже вона кидає «сніжок» у кошик першої команди, в котрої також є дві хвилини. Головна умова — заперечення не повинні повторюватися. Гра проводиться до моменту вичерпання всіх заперечень, перелічених учасниками. Питання для обговорення: будь-які заперечення в продажу.

Під час виконання означеної вправи студенти набувають навичок швидкого реагування на різноманітні заперечення, зауваження чи навіть дорікання потенційних покупців (у вашій книгарні книги дорожчі, ніж на ринку), навчаються коректно та виважено аргументувати власні відповіді, пам'ятаючи, що найголовніше правило будь-якого магазину — клієнт має бути задоволений. Складність вправи полягає в тому, що реагувати необхідно відразу, як і в реальних ситуаціях продажу, часу на роздуми майже немає. Це змушує студентів відповідально сприймати будь-які зауваження.

Важливою умовою успішної торговельної діяльності є вміння персоналу успішно запобігати конфліктним ситуаціям та вирішувати їх. Відпрацюванню навичок безконфліктного поведіння сприяє метод кейсів (англ. Case method, кейс-метод, case-study — метод конкретних ситуацій, метод ситуаційного аналізу) — техніка навчання, що застосовується для опису реальних економічних, соціальних та бізнес-ситуацій. Студенти мають проаналізувати ситуацію, розібратися в суті проблеми, запропонувати можливі варіанти вирішення та обрати найкращі. Кейси ґрунтуються на реальному або наближеному до реального фактичному матеріалі [3]

Під час заняття обговорюються ситуації в продажу, учасниками чи свідками яких були студенти. Для цього кожен ситуацію необхідно спершу коректно описати, дотримуючи таких вимог:

- опис має ґрунтуватися на реальній ситуації;
- чітко окреслювати проблему, котру необхідно проаналізувати (наприклад, способи уникнення конфліктної ситуації);
- конкретно описати місце, позиції, ролі основних дійових осіб;
- опис повинен містити факти основних етапів розвитку події та дій дійових осіб (наприклад: Біля каси магазину невелика черга. Касир змушений відійти. Він відсутній 10 хвилин. При цьому не попереджає покупців. Коли повертається, швидко починає працювати, але при цьому не вибачився перед покупцями. Але тепер покупець починає шукати гроші. Продавець не втримується від зауваження: «Раніше треба було шукати гроші». Конфлікт набирає обертів, конфліктуючі сторони починають використовувати слова-конфліктогени. Зрештою покупець вимагає книгу скарг).

Потім слід поділити ситуацію на етапи розвитку конфлікту, вказати на помилки торговельного персоналу, назвати способи вирішення (уникнення, запобігання) конфлікту.

Заняття продовжується обговоренням декількох ситуацій. Зазвичай студенти аналізують не лише конфлікти, що виникали в торгівлі, а й ті, що траплялися в результаті особистої взаємодії (відносини в групі, гуртожитку). Це дозволяє їм вирішити конкретні життєві ситуації, поліпшити стосунки з оточуючими. Часто наприкінці заняття студенти висловлюють групі вдячність за можливість інакше сприйняти події та оцінити їх. Загалом вправа спрямована на набуття навичок попередження конфліктних ситуацій та вибору декількох способів вирішення конфлікту в продажу.

Не менше значення для налагодження успішного бізнесу мають безконфліктні відносини в колективі, які значною мірою залежать від вміння керувати персоналом. На формування навичок управління персоналом спрямовані такі кейси.

- Новий співробітник уперше вийшов у торговельний зал. У вас є 2 хвилини, щоб поговорити з ним. Проінструкуйте його, як поводитися з покупцями.
- На ваш погляд, співробітник неточно відповів на питання покупця про літературу в довідковому відділі, покупець вийшов з магазину незадоволений. Що ви скажете співробітникові?
- Ваш підлеглий неправильно розставив нові надходження на полицях магазину. Скажіть про це так, щоб у нього виникло бажання змінити розміщення книг.
- Ви переконані, що одяг одного зі співробітників не відповідає іміджу торговельного працівника. Запропонуйте йому змінити стиль одягу.
- Один з ваших підлеглих не виявляє ініціативи в спілкуванні з покупцями. При цьому є сумніним, доброзичливим співробітником, проте намагається звести спілкування з покупцями до мінімуму. Більше уваги приділяє розстановці товару, дотриманню порядку в торговельному залі. Потенційні покупці залишаються без уваги, відтак нічого не купують. Проведіть мотиваційну бесіду зі співробітником щодо виявлення ініціативи в спілкуванні з покупцями.

На виконання означених вправ відводиться невелика кількість часу, що дозволяє переключити увагу студентів і водночас забезпечує набуття навичок ефективної взаємодії з колегами (відпрацьовуються як вертикальні, так і горизонтальні відносини в колективі).

Практичне заняття з теми «Мерчандайзинг у книжкових магазинах» проводиться в малих групах. Під час заняття студенти аналізують рівень дотримання рекомендацій психологів щодо розстановки обладнання, розміщення книг, освітлення в магазині, кольорове оформлення та ін. фактори психологічного впливу на покупця. Кожна з груп презентує результати свого дослідження. Потім уся група узагальнює рівень розвитку мерчандайзингових технологій у книжкових магазинах Харкова.

Не секрет, що бажання купувати книги безпосередньо залежить від ставлення особистості до читання як форми проведення навчальної, дозвіллевої та ін. видів діяльності. Саме тому цикл занять курсу присвячено набуттю вміння популяризувати читання, першим кроком до якого є вміння віднаходити мотиви, що спонукають читати та придбавати книги. Зокрема, достатньо жваво тривають заняття на тему «Мотиви придбання книг». Форма заняття — мозковий штурм, мета — віднайти якнайбільше мотивів для придбання книжкових видань, що стануть основою соціальної реклами читання. Учасниками мозкового штурму є всі члени групи. Завдання групи — генерувати якнайбільше ідей за короткий проміжок часу (2 хвилини). Один зі

студентів фіксує всі відповіді на дошці. Після закінчення студенти аналізують пропозиції. Виокремлюються найцікавіші, на погляд групи. Після обговорення кожен студент отримує завдання створити соціальну рекламу читання, використовуючи один із запропонованих мотивів.

Іншим, не менш активним заняттям є дискусія «Переваги паперових (електронних) книг», котра вчить обґрунтовувати власні думки. На початку заняття виявляються прихильники традиційних (паперових) та електронних книг. Студенти діляться на 2 підгрупи, відводиться час, щоб вони мали можливість записати якнайбільше переваг обраного носія. Потім кожна підгрупа по черзі називає аргументи, котрі ведучий фіксує на дошці. Перемагає та підгрупа, котра назвала більше аргументів на користь презентованого носія. Найвпливовіші аргументи стають основою соціальної реклами.

Продовженням вищенаведеної є тема «Система заходів з популяризації читання як інструмент психологічного впливу». Для глибшого засвоєння теми, прояву креативного мислення студентам пропонується застосувати метод проектів. Кожна підгрупа має підготувати план заходу з пропаганди читання (зустріч, презентація, флешмоб) із детальним описом послідовності етапів здійснення проекту, необхідних засобів для його реалізації (костюмів, допоміжних матеріалів та ін.). Потім кожна підгрупа презентує свій проект.

Наведені форми занять можна доповнювати, варіювати залежно від групи, в якій проводиться заняття (наприклад, студенти денної чи заочної форм навчання). Але перед початком заняття слід назвати загальні правила, дотримання яких є обов'язковою умовою його проведення. Зокрема, згідно з правилами студент має:

- бути активним;
- поважати думки інших учасників;
- не перебивати;
- бути доброзичливим;
- прагнути знайти найоптимальніше рішення;
- бути відповідальним;
- бути відкритим для взаємодії.

Звичайно ж, перелік можна доповнювати та корегувати, зважаючи на пропозиції учасників заняття.

Підсумовуючи, слід відзначити: як доводить досвід, інтерактивні методи заняття значно підвищують зацікавленість студентів у вивченні курсу, стимулюють їх пізнавальну діяльність, творчий підхід до вирішення завдань, що позитивно позначається на якості здобутих знань, набутих під час вивчення курсу вміннях та навичках. Саме тому активне впровадження цих методів у навчальний процес є першочерговим завданням для сучасних ВНЗ.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Глазкова І. Я. Навчальний діалог як засіб формування навичок критичного мислення / І. Я. Глазкова // Зб. наук. пр. Бердянськ. держ. ун-ту. — 2008. — № 4. — С. 57–62.
2. Коротаєва Е. В. Технологія обучения в интерактивном режиме / Е. В. Коротаєва // Мир образования — образование в мире. — 2003. — № 4. — С. 132–143.
3. Метод кейсов [Електронний ресурс]. — Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Метод_кейсов. — Заглавие с экрана.
4. Пометун, О. Активні й інтерактивні методи навчання: до питання про диференціацію понять / Олена Пометун // Шлях освіти. — 2004. — № 3. — С. 10–15.
5. Пометун О. І. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання : наук.-метод. посібн. / О. І. Пометун, Л. В. Пироженко ; за ред. О. І. Пометун. — К. : А. С. К., 2005. — 192 с.
6. Трайнев В. А. Информационные коммуникационные педагогические технологии (обобщения и рекомендации) : учеб. пособие / В. А. Трайнев, И. В. Трайнев. — 4-е изд. — М. : Издательско-торговая корпорация «Дашков и Ко», 2009. — 280 с.
7. Фенько, Н. М. Інтерактивні методи навчання при підготовці фахівців спеціальності «Видавнича справа та редагування» / Н. М. Фенько, І. Ю. Круть // Поліграфія і видавнича справа. — 2009. — № 1. — С. 73–76.

Надійшла до редколегії 24.10.2013 р.

УДК 930.25(477.53)

Ю. М. СПАСЬОНОВА

**ДОКУМЕНТНІ РЕСУРСИ АРХІВІВ ПОЛТАВСЬКОГО РЕГІОНУ:
ТИПОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ**

Аналізуються документні ресурси архівів Полтавського регіону. Акцентується увага на типологічних аспектах поділу архівних документів.

Ключові слова: архівні ресурси, архівні фонди, організація архівних документів.

Анализируются документные ресурсы архивов Полтавского региона. Акцентируется внимание на типологических аспектах распределения архивных документов.

Ключевые слова: архивные ресурсы, архивные фонды, организация архивных документов.

Analyzes the document resources archives of Poltava region. Attention is focused on the distribution of typological aspects of archival documents.

Key words: archival resources, archival collections, organization of archival documents.

Актуальність дослідження зумовлена процесом інформатизації сучасного суспільства, який дедалі більше інтенсифікується і сприяє накопиченню величезного масиву інформації, зафіксованої на документних носіях. У зв'язку із цим нині актуальності набувають питання вивчення, аналізу й удосконалення підходів до відбору, експертизи цінності документів, їхньої класифікації, описування, зберігання та створення ефективних систем пошуку документів.

Мета — з'ясувати сучасний стан і перспективи розвитку системи формування архівних ресурсів для задоволення потреб суспільства в архівній документній інформації, що є однією з визначальних функцій державних архівів.

Значним внеском у розвиток класифікації документів стали праці Г. М. Швецової-Водки, С. Кулешова, А. Сокова, В. В. Бездрабко, Н. М. Кушнарєнко та ін.

Передусім необхідно зацентувати на виході друком перших спеціальних навчальних виданнях Г. М. Швецової-Водки «Типологія документа» (1998 р.) і «Типологія книги» (1999 р.) [14, с. 43]. На основі класифікації, як процедури поділу певних об'єктів на класи (види, роди, типи, жанри) за характерними ознаками документа, виокремлюється основна її вимога: необхідність визначення класів у процесі диференціації за однією ознакою [14, с. 38]. Процес поділу документів дослідниця називає «класифікуванням», а найзагальнішими назвами підрозділів одного рівня — поняття «клас», «тип», «вид», «група», «жанр». Розмежування змісту «типологічна класифікація» та «типологія документів» відбувається завдяки вказівці на їх призначення. Якщо типологічна класифікація має на меті визначення видів документів, то типологія є розділом наукового знання («наука про типи»), який визначає типи, види й інші їх типологічні підрозділи [14, с. 39].

Фахівці зазначають, що типологізація документа не може бути одновимірною, оскільки її метою є не тільки поділ документів на певні типи, але й визначення ступеня належності об'єктів до цих типів, їхньої подібності з іншими типами.

Відповідно до тези С. Кулешова, більшість нині діючих класифікацій документів в архівній справі базується на їх тематичних, предметних чи поглиблених семантичних характеристиках, а, отже, має йтися не про документну класифікацію, а про класифікацію документної інформації [7, с. 183].

Серед найхарактерніших новітніх проектів істориків-архівістів, джерелознавців і документознавців слід назвати формування та впровадження «Генеральної схеми класифікації документної інформації в систематичних каталогах державних архівів України» (2006 р.) [3]. Особливостями Генеральної схеми, порівняно з по-

передніми схемами єдиної класифікації документної інформації в систематичних каталогах, є їх поділ на дорадянський і радянський періоди.

Такий поділ відбито й у документних ресурсах, що містяться в архівах Полтавщини. Вони поділяються за історичними умовами, часом і місцем створення на три підгрупи під умовними назвами: «документи дорадянського періоду», «документи радянського періоду», «документи періоду незалежності». Так, до документів дорадянського періоду, наявних у Державному архіві Полтавської області, належать документи Полтавського губернського й волосних правлень, Полтавської казенної палати, Кременчуцької межової комісії. Наприклад, у фонді казенної палати зберігаються автографи видатного діяча України Панаса Мирного [4, с. 42–43].

До архівних ресурсів радянського періоду належать ті документи, що стосуються Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.), оскільки ці події неможливо повністю відновити без документів їх учасників. Зібрані документи переважно містяться у фонді Р-9075 «Колекція документів полтавчан-учасників Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». У фонді налічуються 22 справи, зокрема спогади учасників боїв за звільнення Полтави у вересні 1943 р. А. І. Холодного та М. С. Руденка, фото воєнних часів, фронтові щоденники, листи, бойові листки, вирізки з фронтових газет тощо [8, с. 190].

В архівному відділі Зіньківської районної державної адміністрації у Фонді особового походження — документи фонду «Історія рідного краю» (1944–1993 рр.) зберігаються унікальні твори зіньківського поета Т. Т. Лиманського.

В архівному відділі Кобеляцької районної державної адміністрації особових фондів на обліку в архіві немає, але зібрано документи фонду заслуженого лікаря М. А. Касьяна з 1960 р. — 15 документів.

До документів незалежної України належить документація органів місцевої влади й державного управління (Полтавської міської ради та виконавчого комітету Полтавської міської ради й 3 районних виконавчих комітетів), яка міститься в 4 фондах (8670 од. зб., 1959–1991 рр.). Основні документи: протоколи засідань президії Полтавської міської ради народних депутатів, документи сесій, протоколи засідань міськвиконкому, рішення міськвиконкому, розпорядження міського голови, документи постійних комісій, плани, затверджені штатні розписи, річні бухгалтерські звіти, документи профспілкового комітету, а також документи правоохоронних органів (міської прокуратури), культурно-освітніх закладів, міського відділу охорони здоров'я, планування та статистики (Головне управління економіки, ринкових реформ та соціальних питань, місь-

кий відділ статистики), громадських організацій тощо.

Слід зазначити, що архіви Полтавської області — важлива складова Національного архівного фонду України — вони забезпечують збереження цінної інформації про факти, події та явища, які дозволяють відтворити історичну істину, забезпечують збереження духовних цінностей Полтавського регіону для майбутніх поколінь. Матеріали, що накопичилися в процесі історичного розвитку Полтавського краю, потребують надійного збереження, класифікації та систематизації.

Так, фонд 222 Полтавського Державного архіву «Скаржинська Катерина Миколаївна (/1851–1852/)-1932) — краєзнавець, член етнографічного, археологічного й антропологічного товариств» має велике значення для вивчення історичного минулого всієї України [6]. Цей великий за обсягом документальний фонд (2650 од. зб.) охоплює значний історичний період. Більшість документів — оригінали, найдавніший з яких датується 1693 роком. Документи в ньому поділені на три розділи: діловодство музею; документи, зібрані музеєм; документи родин Скаржинських та Райзерів, а також їхніх родичів. У цьому фонді зберігаються оригінали універсалів гетьмана Мазепи значковому товаришу Василеві Свічці на володіння млинами поблизу Горобиної греблі в Лубнах (1702 р.), гетьмана Кирила Розумовського лубенському полковнику Івану Кулябці на володіння селами в Лукімській та Лубенській сотнях (1752 р.), гетьмана Данила Апостола переяславському полковникові Тетері на будівництво млина біля Воришівської греблі в Лубнах (1732 р.); документи установ м. Лубни (звіти земської управи; міського громадського банку, повітового казначейства; рапорти приставів тощо), позови поміщиків у Лубенський земський суд, скарги, доноси справнику та городничому про незаконне захоплення земель та переховування втікачів-кріпаків. За документами цього ж фонду (журнали Полтавського тимчасового губернського комітету з реалізації положення про земські установи; комітету з упорядкування селянського побуту, інструкції про перші земські засідання і порядок стягнення зборів земськими управами, листи, відгуки) можна вивчати процес упровадження реформ на Полтавщині, розпочатих у 1861 р.

Досвід минулих поколінь є важливим не тільки для історичної пам'яті, а й для вирішення поточних практичних питань. Це безпосередньо стосується юридичного значення архівних документів, завдяки яким юридичні та фізичні особи можуть підтвердити свої права. Тобто архівні документи мають не лише історичне й адміністративне значення, як, наприклад, книги й предмети, що зберігаються в бібліотеках і музеях. Водночас вони мають юридичне значення, яке зумовлює особливе місце архівних установ у сучасному суспільстві.

Крім того, слід зазначити, що наявність деяких архівних матеріалів сприяє розвитку суспільних наук, а також багатьох природознавчих дисциплін.

Архівні документи Полтавської області класифікуються відповідно до закону України «Про Національний архівний фонд та архівні установи». Одиницею класифікації в межах архівів Полтавщини, як і в інших архівних установах України, є архівний фонд, під яким розуміється накопичена за час діяльності однієї чи декількох юридичних або фізичних осіб сукупність архівних документів, об'єднаних за ознакою генетичного, історичного чи логічного зв'язку, що підлягають постійному зберіганню [11, с. 44].

Архівні фонди, у свою чергу, поділяються на створені юридичними особами (група архівних фондів офіційного походження) та на фонди, фондоутворювачами яких є фізичні особи (група архівних фондів особового походження).

До юридичних осіб — джерел формування НАФ, які передають документи до архіву (список джерел комплектування архіву), належать такі юридичні особи, таких форм власності:

- державної або комунальної, під час діяльності яких утворюються документи НАФ, що згідно із законодавством мають надходити на зберігання до відповідного архіву;
- зміненої державної, де тимчасово зберігають документи НАФ, створені в процесі їх діяльності до зміни форми власності (означені установи входять до списку без укладання з ними договору);
- приватної, зокрема об'єднання громадян, релігійні організації, що уклали з архівом договір про передавання документів на постійне зберігання до НАФ [11, с.13].

У держархіві Полтавської області налічуються 34 фонди особового походження, 6388 справ за 1693–2010 рр. Це документи керівників області («Моргун Федір Трохимович — перший секретар Полтавського обкому партії, Герой Соціалістичної Праці, письменник»), відомих працівників народного господарства («Гайовий Тимофій Володимирович — начальник Полтавського тепловозоремонтного заводу, Герой Соціалістичної Праці», колекція документів про колективи й ударників комуністичної праці), вчених, діячів науки і техніки («Аксентьева Зінаїда Миколаївна — член-кореспондент Академії наук УРСР, директор Полтавської гравіметричної обсерваторії, депутат Верховної Ради УРСР», «Нані Софія Петрівна — відомий зоотехнік-селекціонер», «Побєдоносцев Ю. А. — лауреат Державної премії, заслужений діяч науки і техніки, член-кореспондент Міжнародної Академії астронавтики», «Комарницький Микола Антонович — ветеран і популяризатор авіації та планеризму»), учасників етапних історичних подій («Абрамов

Іван Олексійович — учасник штурму Зимового палацу 24–25 жовтня 1917 року, почесний громадянин міста Полтави», «Каменський Ричард Кастанович — учасник польського національно-визвольного руху 1863–1864 років», «Дем'яновський Володимир Васильович — учасник народовольчого руху»), відомих полтавських дворян (ф.181 «Галагани Петро Григорович та Павло Григорович — поміщики Прилуцького повіту Полтавської губернії», ф.767 «Коршун Микола Пилипович (1889-рік смерті не встановлений) — дворянин, голова Лубенської повітової земської управи», ф.242 «Щербатов Микола Борисович — князь, Полтавський губернський предводитель дворянства», ф.1017 «Орільська економія поміщиків Чернишів, с. Чернишівка Миргородського повіту Полтавської губернії» та ін.). Окрім того, на зберіганні є й архівні колекції, тобто сукупність окремих архівних документів різного походження (що належать до різних архівних документальних фондів), об'єднаних за тематичною, хронологічною, авторською, номінальною, об'єктною, географічною чи іншими ознаками.

Організація документів Національного архівного фонду — це комплекс організаційно-правових, науково-методичних і технологічних рішень та заходів, спрямованих на визначення структури НАФ, профілю і мережі архівних установ, формування ієрархічно пов'язаних документальних комплексів на всіх структурних рівнях НАФ з метою збереження їх цілісності та підвищення ефективності систем інтелектуального доступу до них.

Організація документів здійснюється послідовно:

- на міжархівному рівні завдяки розподілу документальних комплексів у межах системи архівних установ;
- на архівному рівні за допомогою формування цілісних документальних комплексів у межах архіву;
- на рівні комплексу завдяки формуванню справ та їх систематизації в межах документального комплексу;
- на рівні справи через систематизацію документів та їх складових [10, с. 38].

Організаційна впорядкованість забезпечується наданням документам облікових номерів, що значно спрощує їх систематизований пошук. Так, усі документи, що зберігаються в Полтавських архівах, мають свої відповідні номери, які внесені до облікових документів або спеціальної облікової системи.

Основою організації документів Національного архівного фонду, зокрема й в архівах Полтавської області, є їх наукова класифікація. Основні класифікаційні ознаки є такі:

- належність документів до документації одного утворювача;
- форма власності на документи;

- терміни зберігання документів;
- ступінь цінності документів;
- належність документів до певних адміністративно-територіальних одиниць;
- історичні умови, час і місце створення документів;
- належність документів до певних сфер життєдіяльності суспільства;
- види носіїв інформації, способи і техніка закріплення інформації;
- категорії доступу до документів [11, с. 38–39].

Архівні ресурси Полтавської області класифікують також за ознакою виду носія, способів і техніки закріплення інформації, вони підлягають зберігання в спеціалізованих архівах або підрозділах загальних архівів. Так, у фондах Полтавського Державного архіву зберігається така кількість одиниць обліку:

- 10 (кінодокументи за 1964–1973 рр.);
- 26 962 (фотодокументи за 1888–2010 рр.);
- 581 (фонодокументи за 1960–2010 рр.);
- 104 (відеодокументи за 2005–2011 рр).

Аудіовізуальні, електронні документи, а також окремі групи наукової, технічної, проектної, конструкторської документації зберігаються за нефондовою системою організації документів

Організація кіновідеодокументів ґрунтується на таких класифікаційних ознаках: жанри кіно (документальне, науково-популярне, навчальне, ігрове тощо); форми організації відзнятого матеріалу (фільми, спецвипуски, кіножурнали, окремі сюжети); носії інформації (негативи і позитиви, горюча і негорюча плівка, відеоплівка).

Організація фотодокументів ґрунтується на таких класифікаційних ознаках: жанри фотографії (хронікальне фото, портрети, пейзажі); форми організації відзнятого матеріалу (окремі фото, фотонариси, фотоальбоми); носії інформації (негативи і позитиви на склі, фотоплівці, фотопапері тощо).

Ознаками внутрішньожанрового класифікаційного розподілу є: для хронікальних фото — тематика (громадсько-політична, народногосподарська, наукова, культурна, спортивна тощо); для портретів і пейзажів — об'єкт і місце зйомки (індивідуальні, групові, студійні, позастудійні портрети; сільські, міські, індустріальні пейзажі тощо).

Організація фонодокументів ґрунтується на таких класифікаційних ознаках: жанрова належність записаного матеріалу (хронікальний, мемуарний, виконання творів літератури і мистецтва, навчальні, науково-освітні програми тощо); форми організації записаного матеріалу (репортажі, хронікальні записи подій, радіо-програми, виступи, спогади, інтерв'ю тощо); місце запису (студійні, позастудійні, трансляційні); системи запису звуку (механічна, фотооптична, магнітна); носії інформації (граморигінали, грамплатівки,

магнітні стрічки, компакт-диски тощо).

Організація електронних документів ґрунтується на таких класифікаційних ознаках: тип комп'ютерного обладнання, програмного забезпечення, на базі яких вони були створені, особливості змісту та мета використання документної інформації.

Технічні документи, зазвичай, групуються в комплекси за об'єктною ознакою. Організація цих документів може здійснюватися також за територіальною або тематичною ознакою.

Злагоджена робота архівної системи є важливою умовою збереження історичних цінностей України, оскільки вони виконують основні функції: збирають, ідентифікують, описують і класифікують документи, забезпечують їхнє зберігання, реставрацію й організують доступне користування ними.

Тому питання організації фондів документних ресурсів архівів (або архівних ресурсів) є актуальними і потребує подальшого дослідження, особливо в контексті розвитку інформатизації, технічного, програмного забезпечення та систем «електронних архівних ресурсів».

Стан інформатизації архівів Полтавської області не узгоджується з сучасними вимогами. Лише 13 комп'ютерів архівних відділів підключені до мережі Інтернет і мають умови для ведення службового листування електронною поштою, доступ до баз даних документів як держархіву області, так і всієї інформаційної системи Національного архівного фонду України. Усі інші не мають необхідного технічного забезпечення, що значно знижує продуктивність роботи архівів.

Перспективи подальших досліджень класифікації архівних ресурсів Полтавського регіону полягають у вирішенні питань зміцнення матеріально-технічної бази архівних установ, збільшення штатної чисельності працівників архівної галузі, реставрації унікальних та особливо цінних документів, створення на них страхового фонду та фонду користування.

Актуальним є розроблення перспективного проекту електронних архівних ресурсів в архівах Полтавщини на базі інтернет-комунікацій, що дозволить підвищити якість архівних послуг та значно скоротити процес пошуку архівної інформації.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Архівна наука і освіта в Україні 1920–1930-х років / І. Матяш.— К. : Б.в., 2000. — 591 с.
2. Архівні установи України: Довідник. Т. 1. Державні архіви / Держкомархів України. УНДІАСД; Редкол.: Г. В. Боряк (голова), І. Б. Матяш, Г. В. Папакін. — 2-е вид., доп. — К., 2005. — С. 378–390.
3. Генеральна схема класифікації документної інформації в систематичних каталогах державних архівів України: методичний посібник / Н. М. Христова,

- Л. В. Андрієвська, В. В. Бездрабко та ін. — К., 2006. — С. 80.
4. Державний архів Полтавської області. Анотований реєстр описів. — Т. 1. Фонди дорадянського періоду. — Полтава, 2004. — 72 с.
 5. Документальні джерела наукової інформації: поняття, типологія, історія, типологічні схеми / С. Кулешов. — К. : УкрІНТЕІ, 1995. — 192 с.
 6. Історія архіву державного архіву Полтавської області [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://poltava.archives.gov.ua/page/pro-arkhiv-0>. — Назва з екрана.
 7. Класифікація архівних документів: проблеми і пошук / В. В. Бездрабко // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: міжвідомчий науковий збірник. — К., 2005. — Вип. 5: Архіви — складова інформаційних ресурсів суспільства. — С. 179–184.
 8. Колекції документів Держархіву Полтавської області з історії Другої світової війни / О. Бігдан // Архіви України. — 2005. — № 1–3. — С. 190–193.
 9. Матяш І. Б. Організація архівної справи в сучасній Україні / І. Б. Матяш // Спеціальні історичні дисципліни: зб. наук. праць. — К., 2004. — № 11. — Ч. 2.
 10. Мітюков О. Г. Науково-інформаційна діяльність державних архівів України / О. Г. Мітюков // Український історичний журнал. — 1983. — № 9 (260). — С. 28–36.
 11. Основні правила роботи архівів України. — К., 2004. — 334 с.
 12. Сельченкова С. В. Методика визначення джерел комплектування державних архівів / С. В. Сельченкова // Архіви України. — 1993. — № 4–6. — С. 63–67.
 13. Современные документные классификации / К. И. Рудельсон. — М. : Наука, 1973. — 267 с.
 14. Типологія документа: навч. посіб. для студ. ін-тів культури / Рівн. держ. ін-т культури / Г. М. Швецова-Водка. — К. : Кн. палата України, 1998. — 80 с.

Надійшла до редколегії 01.11.2013 р.

УДК 019.941

І. О. КОХАНОВА

ОСОБЛИВОСТІ ПІДГОТОВКИ ОГЛЯДОВИХ ДОКУМЕНТІВ

Розглянуто методику складання різних видів оглядів. Проаналізовано труднощі, які виникають у процесі підготовки означених вторинних документів.

Ключові слова: реферативна справа, бібліографічні огляди, аналітичні огляди, реферативні огляди.

Рассмотрена методика составления различных видов обзорных документов. Проанализированы сложности, возникающие в процессе подготовки данного вида документов.

Ключевые слова: референтное дело, библиографические обзоры, аналитические обзоры, реферативные обзоры.

The process of creating different kinds of review documents and problems, which are arise, are discussed.

Key words: reference affair, bibliography review, abstract review, analytical review.

Сучасне суспільство потребує дедалі більшої кількості кваліфікованих спеціалістів з такої важливої сфери управлінської діяльності, як референтна справа. Нині існує проблема невпорядкованості інформації з різних аспектів діяльності референта, вимог, необхідних йому вмінь та навичок тощо. Найкраще досліджені питання ділового спілкування, іміджу ділової людини, складання номенклатури справ та організаційно-розпорядчих документів. Надто мало праць, які висвітлюють методику складання реферативних та оглядових документів [2; 3; 4; 6; 7].

Мета статті — актуалізувати питання складання якісних оглядових документів різного рівня складності, з використанням різних прийомів викладу опрацьованого матеріалу.

Керівник будь-якої організації, установи, підприємства, фірми має постійно отримувати якісну та вичерпну вторинну інформацію про документи в межах предметної сфери своєї діяльності. Тому перед секретарем-референтом може бути поставлене складне завдання: провести аналіз інформації та скласти аналітичний огляд.

Перш ніж виконувати такий вид діяльності, секретар має розуміти сутність і значення будь-якого огляду. Огляд — це текст, що містить узагальнену характеристику стану будь-якого питання з певною мірою скорочення, яка необхідна і достатня для орієнтації певної категорії користувачів (користувача-керівника) інформації в документному потоці відповідної предметної сфери.

Фахівці з інформаційної діяльності виокремлюють три види оглядів: бібліографічні, реферативні, аналітичні [2; 4; 7].

Бібліографічний огляд — це огляд, який містить характеристику первинних документів, опублікованих за певний час або об'єднаних за певною загальною ознакою, переважно за спільною галуззю або темою.

Обов'язковими елементами бібліографічного огляду є вступна, аналітична та заключна частини або висновки.

Для того, щоб скласти якісний бібліографічний огляд, необхідно: визначитися із цільовим та читацьким призначенням огляду; здійснити ретельний пошук та відбір релевантних джерел інформації; переглянути й проаналізувати відібрані видання з метою розкриття їх змісту та виокремити найбільшзначущі для огляду документи. Доцільно конспектувати чи анотувати проаналізовані тексти — це дозволить визначити основні актуальні проблеми, що потребують вирішення [2, с. 99–101].

Логіці викладу сприятиме фіксування виявлених проблем із використанням ключових слів та позначенням відповідного першоджерела, об'єднання дескрипторів у тематичні групи (розділи) з посиленнями на джерела.

Для забезпечення повноти відбору ключових слів необхідне дослідження синтаксичної структури тексту первинного документа. Це надасть можливості розчленувати речення на тему (предмет мовного висловлювання) й рему (зміст повідомлення), що допоможе вільно орієнтуватися в текстовому матеріалі й однозначно виокремлювати важливу інформацію [5, с. 22].

Лише після такого опрацювання потоку первинних документів слід складати план огляду та починати його оформлювати.

Групкування документів в огляді може різнитися. Зазвичай документи групують за принципом «від загального до часткового». Це дозволяє зацентувати увагу на певних аспектах теми, що є, на думку бібліографа, найцікавішими й найважливішими. Також виклад змісту першоджерел в огляді переважно будується за принципом «від простого до складного». Такий спосіб викладу потребує від автора бібліографічного огляду ретельного аналізу та висвітлення характеристик кожного документа, хоча спрощує сприйняття інформації користувачем.

Результативність етапу написання тексту огляду залежить від трьох чинників — якості й обсягу зібраного матеріалу, аналітичних здібностей укладача та його літературного досвіду. Завжди слід акцентувати увагу на функціональному призначенні огляду як засобу орієнтації користувача в документному чи інформаційному потоці. Такий рівень згортання інформації має забезпечити панорамне бачення тієї чи іншої проблеми, узагальнювати певні етапи та можливі тенденції розвитку наукових напрямів тощо.

Важливою особливістю оглядових матеріалів є наявність у них елементів зіставлення точок зору різних авторів з питань, що висвітлюються.

Слід зазначити, що такий вид оглядів є достатньо поширеним у бібліотечній діяльності. Більшість книжкових виставок, що перебувають в експозиції, доповнюються тематичними бібліографічними списками або оглядами. За часів СРСР у бібліотечній справі пріоритетною була культурно-масова робота, й масові заходи, що проводилися в бібліотеках, поєднувалися з бібліографічною діяльністю — складанням рекомендаційних бібліографічних покажчиків різної тематики.

Бібліографічні огляди залишаються невід'ємною складовою всіх наукових робіт, починаючи з курсової роботи, бакалаврського чи магістерського дипломів, до кандидатської чи докторської дисерта-

цій. Відмінність таких бібліографічних оглядів полягає лише в кількості охоплених (основних) джерел, якими користувалися під час написання наукової роботи. Від 8–15 джерел в огляді — у курсовій роботі, до 50–100 — у кандидатській чи докторській дисертаціях.

Складнішим видом оглядових продуктів є *реферативні*. Будь-який реферативний огляд складається на основі вилучення та систематизації певних даних з первинних документів. Зазвичай, такий огляд містить відомості про новітні досягнення в тій чи іншій галузі, дозволяє викладати об'єктивні міркування й аналіз стану та тенденції розвитку певної галузі чи питання. Зазвичай, такі огляди не містять характеристики змісту доданих документів. Складання таких оглядів є поширеним у діяльності секретарів-референтів на промислових підприємствах, фірмах тощо.

Найвищий рівень складності викладу змісту та глибину опрацювання першоджерел мають аналітичні огляди.

Аналітичний огляд — це результат ретельного аналізу первинних документів наукового змісту, який містить аргументовану оцінку матеріалу та надає обґрунтованих рекомендацій стосовно перспектив розвитку і використання відповідних досягнень науки й техніки. Огляди такого рівня складності щодо наукового опрацювання можна розглядати як науково-дослідницькі роботи. Дуже часто вони є важливою складовою досліджень.

Порівняно з тематичними бібліографічними покажчиками або реферативними збірниками, огляди мають певні переваги, серед яких можна виокремити такі:

- ознайомлення з правильно складеним оглядом не потребує подальшого розгляду першоджерел;
- огляд є значно цілеспрямованішим;
- огляд дозволяє фахівцям дізнаватися про досягнення в суміжних галузях знання та виробництва;
- допомагають під час вибору напрямів та методів розробок у певній галузі, а також у процесі уточнення профілю комплектування бібліотечного фонду.

Отже, *аналітичний огляд (реферат)* — скорочений виклад змісту первинних документів з основними фактичними відомостями та висновками. Такі огляди складаються на основі вивчення книг, газетних та журнальних статей, управлінських документів, науково-технічної документації.

Основна мета референта — скласти аналітичний огляд з такою вичерпною повнотою змісту, щоб керівник міг швидко вивчити його й отримав достатньо цілісну і зрозумілу інформацію з того чи іншого питання чи проблеми, яка потребує вирішення.

Тому головними вимогами до викладу інформації в аналітичному огляді є максимальна стислість та систематизованість. При цьому слід дотримуватися правила: в мінімумі обсягу — максимум змісту.

Робота над аналітичним оглядом починається після того, як секретар-референт ретельно вивчив усі необхідні джерела та зібрав цікавий і корисний фактичний матеріал. На початковому етапі доцільно скласти план викладу матеріалу, що допоможе глибше обміркувати структуру аналітичного огляду, передбачити раціональне змістове наповнення кожного з розділів, визначити другорядні питання.

Якісний аналітичний огляд обов'язково повинен містити якнайбільше фактичних відомостей, що аналізуються у вихідних (первинних) документах. Якщо аналітичний огляд складається на основі управлінських документів — необхідно акцентувати увагу на нових відомостях та визначити, чи доцільно в подальшому звертатися до першоджерела.

Особливість аналітичного огляду виявляється ще й у тому, що на його початку необхідно вказувати бібліографічні описи першоджерел, на основі яких він був складений.

Якщо аналітичний огляд складається на основі законодавчих, нормативних чи управлінських документів, то перед основним текстом огляду подають їхній перелік із зазначенням найменування кожного документа, назви колективного автора, заголовка до тексту, дати та реєстраційного номера. Перелічення джерел інформації можна не застосовувати, якщо книги або копії документів додаються до аналітичного огляду.

Аналітичний огляд має містити заголовок, який може відрізнятися від назви документа, що реферується в разі, якщо:

- його складають іншою мовою, ніж мова документа, що реферується;
- він висвітлює частину документа (в такому разі заголовок відображає зміст частини тексту, що реферується);
- його складають на основі декількох джерел.

Слід зазначити, що для аналітичних оглядів існує схема послідовності викладу змісту: тема, об'єкт, предмет, мета роботи, методи, які використовуються.

Заголовки та відомості, які відображені в бібліографічному описі, не слід повторювати у тексті огляду. Також слід уникати зайвих початкових конструкцій, притаманних рефератам-екстрактам. В аналітичних оглядах не наводять загальновідомих положень, раніше опублікованих праць, та історичних довідок, якщо вони не становлять основного змісту документа, що реферується.

На початку аналітичного огляду доцільно подати ключові слова, які є елементами інформаційно-пошукової мови та дозволяють полег-

шити сприйняття й усвідомлення тексту огляду. Для цього з основного тексту документа, що реферується, виокремлюють 5–15 слів, які якнайточніше передають зміст першоджерела, та наводять їх у називному відмінку через кому. Дескриптори мають забезпечити можливість пошуку аналітичного огляду в автоматизованих пошукових системах.

Текст аналітичного огляду починається з викладу найсуттєвіших аспектів питання. Доцільно висвітлювати методи виконання роботи. Будь-які дані подають із зазначенням джерел та способів їх отримання й оброблення.

У процесі наведення теоретичних, експериментальних, описових результатів слід надавати переваги новим та перевіреним фактам, відкриттям, важливим для вирішення практичних питань.

Висновки, оцінки та пропозиції, що висвітлюються в першоджерелах, також слід використати в аналітичному огляді та вказати сферу їхнього застосування. Завжди слід дотримувати послідовності викладу змісту, адекватної першоджерелу, уникаючи складних граматичних конструкцій. Можливий виклад змісту з більшою та меншою мірою деталізації.

Якщо секретар-референт складає стислий аналітичний огляд, він може обмежитися висвітленням сутності основної теми та результатами, про які йдеться в документі, котрий реферують.

В аналітичному огляді слід використовувати стандартизовану термінологію та загальновідомі абрєвіатури. Почасти можна наводити формули, якщо без них неможливо передати зміст або якщо вони відображають результати роботи, описаної в первинному документі. Дозволяється в аналітичний огляд додавати таблиці й ілюстрації, якщо вони допомагають розкрити зміст документа і скоротити обсяг тексту.

Якщо реферують джерела іноземною мовою, то в тексті аналітичного огляду всі прізвища та власні назви подають мовою оригіналу або використовують російську транслітерацію (для цього необхідно звернутися до таблиці відповідності літер російської та латинської абетки).

У разі застосування транслітерації рекомендується під час першого згадування власного імені чи назви вказувати в дужках оригінальне написання іноземною мовою.

Усі географічні назви в аналітичних оглядах наводять відповідно до останнього видання «Атласу світу» Головного управління геодезії та картографії.

Обсяги аналітичних оглядів визначаються змістом документа, кількістю суттєвих відомостей і фактів, їх науковою цінністю та практичним значенням. Хоча є певні середні показники щодо кіль-

кості знаків: для наукових статей і патентів — 1000 знаків, для документів великого обсягу — 2500 знаків. У разі необхідності обсяг аналітичного огляду можна збільшити.

Слід зазначити, що кожен вид огляду потребує додаткового складання довідкового апарату. Який традиційно передбачає наявність: бібліографічного списку джерел, предметного та іменного покажчиків, змісту й анотації. Специфіка змісту оглядів може потребувати долучення в довідковий апарат і інших покажчиків — географічного, хімічних формул, глосарію тощо.

Отже, важливо, щоб сучасні референти й фахівці з інформаційної діяльності професійно опанували методики складання оглядових документів, знали їх відмінності та спільні ознаки; оперативно надавали керівникові якісну й змістовну інформацію стосовно предметної сфери організації, установи, фірми.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Варенко В. М. Референтна справа: навчальний посібник / В. М. Варенко. — К.: Кондор, 2008. — 212 с.
2. Захарчук Т. В. Аналітико-синтетическая переработка информации / Т. В. Захарчук, И. П. Кузнецова. — СПб.: Профессия, 2011. — 104 с.
3. Колкова Н. И. Методика формализованного составления обзоров / Н. И. Колкова // Информационная культура личности: диагностика, технология формирования / Н. И. Гендина, Н. И. Колкова, И. Л. Скипор. — Кемерово, 1999. — Ч. 2. — С. 45–88.
4. Колпаков Ю. А. Аналитика и творчество / Ю. А. Колпаков // Научно-техническая информация. Сер. 1, Организация и методика информационной работы. — 2001. — № 6. — С. 19–22.
5. Ненич Л. Про принципи відбору ключових слів у рефератах / Л. Ненич // Вісн. Кн. палати. — 2000. — № 9. — С. 22–23.
6. Сляднева Н. Информационно-аналитическая деятельность: проблемы и перспективы / Н. Сляднева // Информационные ресурсы России. — 2001. — № 2. — С. 14–21.
7. Янковая В. Ф. Аналитический обзор для руководителя / В. Ф. Янковая // Секретарь-референт. — 2002. — № 6. — С. 15–17.

Надійшла до редколегії 26.11.2013 р.

УДК 002.1-028.42:021

С. В. СИЩЕНКО

НАВЧАЛЬНІ ВИДАННЯ В СУЧАСНОМУ БІБЛІОТЕЧНО-ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ

Здійснено кількісний та якісний аналіз підручників і навчальних посібників з книгознавства, бібліотекознавства і бібліографії, що використовуються у вищій бібліотечно-інформаційній школі України.

Ключові слова: вища бібліотечно-інформаційна школа України; підручники і навчальні посібники; Харківська державна академія культури.

Осуществляется количественный и качественный анализ учебников и учебных пособий по книговедению, библиотековедению и библиографии, используемых в высшей библиотечно-информационной школе Украины.

Ключевые слова: высшая библиотечно-информационная школа Украины; учебники и учебные пособия; Харьковская государственная академия культуры.

Is used for quantitative and qualitative analysis of textbooks and manuals on book Sciences, librarianship and bibliography used in the higher library and information school of Ukraine

Key words: higher library and information education in Ukraine, textbooks and manuals, Kharkiv state Academy of culture

Відомо, що найпотужніший науковий потенціал зосереджено у вищих навчальних закладах (ВНЗ) Європи і світу. Україна не є винятком, викладачі котрої не лише продукують нові ідеї, а й активно апробовують їх у студентській аудиторії, формуючи нову генерацію вітчизняних фахівців (бакалаврів, спеціалістів і магістрів), зокрема й книгознавчого, бібліотекознавчого і бібліографічного профілів, які складають інтелектуальну еліту країни. В цьому сенсі слід згадати афористичний вислів — «хто володіє інформацією, той володіє світом».

Багаторічний досвід викладання в Харківській державній академії культури (ХДАК) свідчить, що становлення висококваліфікованого фахівця книгознавчого, бібліотекознавчого і бібліографічного профілів належить викладачеві, людські і професійні здібності, вміння спілкуватися з кожним студентом забезпечують успіх кожному з них. Авторитетність викладача в середовищі студентської аудиторії значно посилюється, коли в наставника є власні наукові і навчальні праці, визнані не лише в Україні, а й в усьому соціокомунікаційному просторі.

Значна увага приділяється проблемі створення і розповсюдження навчальної книги. Однак у книгознавчо-бібліотекознавчо-бібліографознавчому контексті її досліджено недостатньо. Серед основних авторів, котрі переймаються означеною проблемою, слід назвати такі імена: О. О. Карпенко, Н. М. Кушнарєнко, С. В. Сищенко та ін. [1; 2; 3; 5; 7; 8; 10], котрі вивчають документні потоки, масиви і фонди навчальної літератури книгознавчого, бібліотекознавчого і бібліографознавчого спрямувань, які активно функціонують у навчальному і науковому процесі Харківської державної академії культури.

Мета статті — вивчення кількості та якості підручників і навчальних посібників, що активно використовуються в навчально-науковому процесі Харківської державної академії культури.

В Україні підготовку кадрів для бібліотечно-бібліографічної та книжкової сфери тривалий час здійснювали бібліотечні факультети ВНЗ культури, які набули багатий досвід, заклали та розвинули кращі вітчизняні традиції бібліотечно-інформаційної та книгознавчої освіти, підготували значний загальний фахівців бібліотечно-інформаційного та книгознавчого профілів.

Книгознавча підготовка фахівців у межах вищої бібліотечно-бібліографічної освіти в Україні є традиційною і здійснюється за такими основними напрямками: а) через органічне введення книгознавчого знання до загальнопрофесійних і спеціальних навчальних курсів бібліотечно-бібліографічного профілю; б) упровадження суто книгознавчих дисциплін; в) організаційне оформлення книгознавчих спеціалізацій. Це надає підстави стверджувати, що в сучасній бібліотечно-бібліографічній освіті книгознавче знання є обов'язковим компонентом. Зазначені напрями і в подальшому розвиватимуться паралельно, доповнюючи один одного.

Ефективність підготовки фахівців бібліотечно-інформаційного та книгознавчого напрямів у вищій школі передбачає оновлення науково-методичного забезпечення, зокрема трансформації навчальної книги (підручників та навчальних посібників) в умовах інформатизації, удосконалення змісту, форми, використання навчальної літератури в процесі навчання.

На сучасному етапі розвитку професійної підготовки найбільше використовуються традиційні підручники та навчальні посібники.

Підручник — навчальне видання, що містить систематизований виклад навчальної дисципліни, відповідає програмі дисципліни й офіційно затверджене як означений вид видання.

Сучасний підручник виконує освітню, розвивальну, виховну і дослідницьку функції. Освітня функція підручника полягає в забезпеченні процесу засвоєння студентами певного обсягу систематизованих знань відповідно до сучасного рівня розвитку конкретної науки, формуванні пізнавальних умінь і навичок. Розвивальна функція підручника сприяє розвитку студента, формує його перцептивні, мнемонічні, розумові, мовні й інші здібності. Виховна функція полягає в здатності підручника впливати на світогляд студента, його моральні, естетичні почуття, ставлення до праці, навчання, формувати й удосконалювати певні риси особистості. Управлінська функція передбачає програмування певного типу навчання, його методів, форм і засобів, способів застосування знань у різних ситуаціях. Дослідницька — спонукання студента до самостійного вирішення проблеми.

Основні функції підручника пов'язані із системою дидактичних принципів науковості, доступності, цілеспрямованості, систематичності та послідовності, зв'язку з життям та ін.

Зміст навчального матеріалу підручника формується за логічним, психологічним і генетичним принципами. Згідно з логічним принципом, навчальний матеріал розміщено відповідно до сучасної логічної структури певної дисципліни. Психологічний передбачає необхідність викладати матеріал з урахуванням пізнавальних можливостей студентів, а генетичний принцип — його розміщення в такій послідовності, в якій він формувався історично.

За провідним методом викладу матеріалу тексти підручника поділяють на:

- а) репродуктивні — високоінформативні, структуровані, зрозумілі тексти, які відповідають завданням пояснювально-ілюстративного навчання;
- б) проблемні — тексти підручника у формі монологу, в яких визначено суперечності, вирішується проблема, аргументується логіка думки;
- в) програмовані — тексти, зміст яких подається частинами, а засвоєння інформації перевіряється контрольними запитаннями;
- г) комплексні — тексти підручника, які містять певні дози інформації, необхідної для розуміння проблеми, що визначається логікою проблемного навчання;
- г) додаткові — тексти, введені в підручник з метою збагачувати знання щодо важливих компонентів змісту навчального матеріалу.

Крім підручників, як допоміжний засіб використовують навчальні посібники. Навчальний посібник — навчальне видання, яке частково чи повністю замінює підручник або доповнює його. Основне призначення посібника — допомогти студентові ефективно організувати свою самостійну роботу з певного предмета та здійснити самоконтроль здобутих знань.

Для національної школи характерні інтеграційні процеси, велика варіативність програм і підручників. Водночас автори сучасних підручників і посібників не завжди дотримують основних вимог щодо засвоєння їх змісту, положення теорії і методики навчання, висвітлюють у диспропорції теоретичні, емпіричні та практичні компоненти змісту, розкривають його в одній стандартній логіці.

Як відомо, закономірність створення і розповсюдження всіх видань, зокрема підручників і навчальних посібників книгознавчого, бібліотечнознавчого і бібліографознавчого профілів, передбачають три обов'язкові цикли, які в сучасному документознавстві мають три визначення: 1) документний потік; 2) документний масив; 3) документний фонд.

Документний потік — це сукупність розподілених у часі та просторі документів, які рухаються по комунікаційних каналах від створювачів та виробників до користувачів [9, с. 7]. Це джерело нових підручників і навчальних посібників, підготовлених науково-педагогічним складом провідних ВНЗ України. Серед них перше місце посідає Харківська державна академія культури; друге — Рівненський державний гуманітарний університет.

Документний масив — це тимчасові недостатньо структуровані сукупності документів, що підлягають подальшому трансформуванню (відбиранню, перерозподілу, транспортуванню).

Документний фонд — це стаціонарні систематизовані, забезпечені довідково-пошуковим апаратом сукупності документів, що комплектуються відповідно до завдань документної системи по обслуговуванню користувачів документованою інформацією [9, с. 9].

У цьому разі йдеться про дослідження фонду бібліотеки Харківської державної академії культури, підкріплене даними опитування студентів 1–5 курсів (бакалаврів, спеціалістів, магістрів) щодо активності їхнього використання підручників і навчальних посібників у навчально-науковому процесі.

Результати дослідження свідчать, що нині у фонді бібліотеки ХДАК зберігаються й активно використовуються в науково-освітньому процесі 304 підручники і навчальні посібники книгознавчого і бібліотечно-інформаційного профілів. У кількісному відношенні пропорції такі: з бібліотекознавства і бібліографії — 218 видань (71,71%), з книгознавства — 86 назв (28,29%). Тобто переважають навчальні книги з бібліотекознавства і бібліографії, що цілком закономірно, оскільки це — основа професії.

Серед потоку активно використовуваних у навчальному процесі факультету бібліотекознавства та інформатики ХДАК підручників і навчальних посібників з бібліотекознавства і бібліографії 39 назв (12,83%) вийшли друком в Україні, 23 назви (7,57%) підготовлені за участю професорсько-викладацького складу ВНЗ України й інших країн, зокрема Російської Федерації. Авторами 21 підручника і навчального посібника з бібліотекознавства та бібліографії (6,91%) є викладачі ХДАК. Тобто з питань бібліотекознавства і бібліографії викладачі ХДАК посідають провідне місце, підтверджуючи фундаторські та лідерські позиції в галузевому вищому освітянському просторі.

Деяко інші результати виявлено з питань книгознавства і книжкової діяльності. Так, у навчально-науковому процесі студентів факультету бібліотекознавства та інформатики ХДАК задіяно 86 назв підручників і навчальних посібників означеного профілю. Серед них: 39 назв (12,83%) вийшли друком в Україні, 17 назв (5,59%) — за участю вищих навчальних закладів України й інших країн СНД. Авторами

навчальних книг з книгознавства є чотири викладачі ХДАК, що становить 1,32% від використовуваних у навчальному процесі ХДАК книжкових видань книгознавчого спрямування. Отже, за наявності монографічних видань, можна передбачити їх активну трансформацію в навчальні видання, які активно використовуватимуться не лише в науковій, а й у навчальній підготовці бакалаврів, спеціалістів і магістрів книгознавчого, бібліотекознавчого і бібліографічного профілів.

Опитування студентів свідчить, що найбільшим попитом в них користуються підручники і навчальні посібники з науково-дослідницької діяльності, наукової обробки документів, книгознавства, бібліотечних фондів, бібліотекознавства, бібліографознавства. Однак вони надають перевагу не друкованим, а електронним версіям профільних підручників і навчальних посібників, якими можна скористатися в будь-який час і будь-якому місці.

Якісний аналіз документного потоку підручників і навчальних посібників з книгознавства, бібліотекознавства і бібліографії надав можливості виявити недоліки, пов'язані, перш за все, з тим, що автори-викладачі змушені самотужки друкувати підготовлені ними підручники і навчальні посібники, дотримуючи вимог видавництва. Часто це не дотримання вітчизняних стандартів видань; відсутність ISBN; обов'язкової розсилки відповідно до Закону України про обов'язковий примірник документів; невідповідність змісту й обсягу видань навчальній дисципліні; неграмотний бібліографічний опис джерел; обмежений наклад навчальної книги означеного навчального спрямування. В процесі дослідження виявлено і такий важливий фактор – обмежене коло авторів-викладачів, здатних самотужки ініціювати, написати і надрукувати якісний підручник чи навчальний посібник з книгознавства, бібліотекознавства чи бібліографії.

Перспектива підготовки, видання й використання підручників і навчальних посібників з книгознавства, бібліотекознавства і бібліографії в Україні зумовлена багатьма об'єктивними і суб'єктивними причинами.

Серед основних із них назвемо такі:

- наявність державного замовлення на підготовку підручників і навчальних посібників з книгознавства, бібліотекознавства і бібліографії;
- створення та видання підручників і навчальних посібників (зокрема електронних), які допомагали би студентові планувати, організувати підготовку за спеціальністю та виконувати завдання з конкретної дисципліни;
- відновлення грифу Міністерства культури України та Науково-методичного відділу при ньому, співробітники якого розуміють

тонкощі та специфіку підготовки бібліотечно-інформаційної справи вищого гатунку;

- запровадження в Україні, як і в усіх країнах світу спеціальної бібліотечної серії видання навчальних видань для ВНЗ бібліотечно-інформаційного профілю, корисних для студентів, викладачів і практичних працівників.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Карпенко О.О. Навчальна книжка в умовах інформатизації освіти / О.О. Карпенко // Вісн. Кн. палати. — 2003. — № 6. — С. 34–35.
2. Карпенко О.О. Трансформація навчальної книги в умовах інформатизації вищої освіти : автореф. дис. ... канд. пед. наук, 07.00.08 – книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство / О.О. Карпенко; Харк. держ. акад. культури. — Х.: ХДАК, 2005. — 20 с.
3. Кушнарченко Н. Бібліотечно-інформаційна освіта: орієнтир на майбутнє / Наталя Кушнарченко, Алла Соляник // Вісн. Кн. палати. — 2002. — № 5. — С. 33–34.
4. Кушнарченко Н.Н. Документоведение : учебник / Н.Н. Кушнарченко. — К. : Знання, 2008. — 459 с.
5. Кушнарченко Н.М. Концептуальні засади підготовки наукових кадрів у галузі книгознавства, бібліотекознавства та бібліографознавства в Україні / Н. М. Кушнарченко // Вісн. Харк. держ. акад. культури : зб. наук. пр. — Х., 2002. — Вип. 9. — С. 85–90.
6. Положення про підручники, навчальні посібники, навчально-методичні посібники та допоміжну навчальну літературу : [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.drogobych.net/ddpu/nmy/5/6.html.
7. Сищенко С.В. Книгознавство як професійний компонент вищої освіти / Сищенко С.В. // Вісн. Кн. палати. — 2000. — № 12. — С. 24–27.
8. Сищенко С.В. Книгознавство підготовка бібліотекарів-бібліографів в Україні: реалії та перспективи / Сищенко С.В. // Вісн. Харк. держ. акад. культури: Зб. наук. пр. — Х., 2000. — Вип. 3. — С. 201–213.
9. Соляник А.А. Документні потоки та масиви : навч. посібник / А.А. Соляник; Харк. держ. акад. культури. — Х.: ХДАК, 2000. — 112 с.
10. Соляник А.А. Підготовка фахівців для книжкової галузі України: традиції та новачі / А.А. Соляник // Вісн. Харк. держ. акад. культури. — Вип. 32. — 2011. — С. 116-125.

Надійшла до редколегії 29.10.2013 р.

УДК[34:008]:[070.42:21.397.13]

І. П. КОВАЛЕНКО

ТЕЛЕЖУРНАЛІСТИКА ЯК СПЕЦИФІЧНИЙ ВИД СОЦІАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Проаналізовано структурні особливості тележурналістики як специфічного виду соціальної діяльності. Визначено основні напрями тележурналістської діяльності, розкрито їх соціальні функції та соціальний зміст.

Ключові слова: журналістика, тележурналістика, засоби масової інформації, соціальні функції.

Проанализированы структурные особенности тележурналистики как специфического вида социальной деятельности. Определены основные направления тележурналистической деятельности, раскрыты их социальные функции и социальное содержание.

Ключевые слова: журналистика, тележурналистика, средства массовой информации, социальные функции.

This article is devoted to the analysis of structural features of telejournalism as a specific type of social activity. The author exposes basic directions telejournalism of activity, exposes their social function and social contents.

Key words: journalism, telejournalism, mass medias, social functions.

Тележурналістика є порівняно новою галуззю журналістики — виду діяльності, яка виникла у зв'язку з об'єктивною необхідністю забезпечення об'єктивного інформування суб'єктів суспільного життя про соціальну дійсність, що надто необхідне та важливе для оптимального функціонування всіх інших соціальних інститутів і суспільства загалом як саморегульованої системи. Інституціональна журналістика являє собою складову полісистеми засобів масової інформації (ЗМІ), оскільки журналістська діяльність здійснюється через багатофункціональні інформаційні інститути суспільства: пресу, радіо, телебачення, Інтернет тощо. У палітрі ЗМІ особливу роль відіграє телебачення, оскільки воно є наймасовішим й має здатність охоплювати ті верстви населення, що залишаються за межею впливу інших ЗМІ. Масовість впливу телебачення зумовлює провідну роль тележурналістики серед усіх видів журналістської діяльності. Слід зазначити, що в останній час вийшло друком чимало цікавих наукових публікацій, в яких розкриваються ті або інші аспекти тележурналістики як соціальної діяльності. Ці аспекти знаходять відбиття як у загальних працях з тележурналістики [1–5], так і в публікаціях, присвячених окремим жанрам тележурналістської діяльності [6–7], а також спеціальних працях, в яких аналізуються певні соціальні аспекти тележурналістики [8–12]). Проте явно недостатньо висвітлена проблема системного осмислення структурного змісту тележурналістики. **Мета** статті — вирізнити та проаналізувати основні напрями тележурналістики як специфічного виду соціальної діяльності, розкрити їх зміст та соціальну функціональність.

У структурі тележурналістики як виду соціальної діяльності, відповідно до функціональності, можна вирізнити такі напрями.

Інформаційний. Цей напрям є провідним як у журналістиці, так, зокрема, й в тележурналістиці. Головне призначення всіх ЗМІ поля-

гає в задоволенні інформаційних потреб людини, суспільства, держави. Це стосується й телебачення, яке в цьому сенсі відрізняється від інших ЗМІ лише тим, що вона здатна поширювати інформацію швидше, повніше, достовірніше й емоційніше. Регулярне одержання людьми економічної, політичної, культурної та інших видів соціальної інформації в сучасному світі стало нормою життя. Це зумовлює те, що інформаційні програми є опорними точками мережі мовлення будь-якої телекомпанії, а всі інші передачі подаються в інтервалах між випусками новин. У випусках новин зазвичай особлива увага приділяється подіям, що перебувають поза нормами суспільного життя: збройним конфліктам, катастрофам, природним катаклізмам тощо, що можна пояснити двома причинами. По-перше, гонитвою за сенсаційними матеріалами заради підвищення глядацького інтересу, підняття рейтингу та, відповідно, прибутковості телекомпанії. По-друге, тим, що для будь-якої системи — від технічного приладу до біологічного організму та людського суспільства — дуже важливою є інформація саме про відхилення від норми. Машина повідомляє про це включенням відповідного індикатора, живий організм — болевим відчуттям. Намагання віддзеркалювати ненормативні явища в житті суспільства й є таким «індикатором», «болевим відчуттям» соціуму. Означену інформативну функцію й виконують телевізійні випуски новин, що є загальносвітовою практикою, котра не допускає підміни інформації агітацією. Інша справа — знайти необхідну тональність для повідомлень про катастрофи та війни. Світовий стандарт, що перевірений десятиліттями: випуск новин, незважаючи на негативні новини, не повинен залишати у телеглядачів настроїв пригнічення та безвиході. Для оперативного висвітлення таких подій, про які, природно, нічого не відомо заздалегідь, необхідні три умови: професіоналізм телерепортерів, технічне обладнання телекомпанії та високий рівень організованості.

Соціалізуючий. Соціалізація — комплексний процес засвоєння людьми певних соціальних ролей та їх інтеграції до суспільних відносин, один із основоположних соціальних процесів, що забезпечує існування людини всередині суспільства. Вона являє собою процес входження людини в суспільство, долучення її до соціальних зв'язків та інтеграції з метою формування її соціальності. Нині майже не виникає сумну стосовно того, що ЗМІ мають колосальний вплив на соціалізацію людини, оскільки вони надають аудиторії інформацію, що передбачає формування певних світоглядних настанов, вироблення певної картини світу, певних цінностей, норм та моделей поведінки, устремлінь, ідей, переконань тощо. За допомогою тележурналістики на телебаченні організовується обговорення важливих соціальних проблем, зацікавлені громадяни мають змогу висловити думку з багатьох актуальних питань.

Інтегративний. Один з найважливіших аспектів соціальної діяльності ЗМІ, зокрема й телебачення, полягає в тому, що вони підтримують нормальне функціонування суспільства, поширюючи на нього свій вплив. Уже той факт, що певна кількість людей свідомо дивиться ту чи іншу програму, зумовлює формування певної спільності людей, що утворюють аудиторію телевізійного ЗМІ. Завдання телебачення — розвинути це відчуття співпричетності кожного до певної групи людей, суспільства в цілому, міжнародної спільноти. Поширення та посилення загальних для аудиторії ціннісних (групових, загальнонаціональних, загальнолюдських) настанов, як і протидія деструктивним стосовно загальнолюдських норм моралі тенденціям, повинні бути домінантою телебачення, як і будь-якого іншого ЗМІ. Інтегративний напрям соціальної діяльності телебачення значно ускладнюється там, де поліфонічним є склад глядацької аудиторії, особливо в етнонаціональному та конфесійному аспектах [13]. У контексті інтегративної функції важливим є також урахування інтересів різних соціальних та демографічних груп. При цьому тележурналістика не повинна передусім висвітлювати проблеми, що роз'єднують людей, а, навпаки, має зосереджувати основну увагу на тих речах, які їх об'єднують. У новоутворених державах, однією з яких є Україна, місія тележурналістики полягає в сприянні процесу формування політичних націй, мета якого — інтеграція всіх громадян країни, незалежно від їх етнічного походження, релігії, навіть і расових особливостей, у єдину соціально-політичну спільноту.

Політико-адаптаційний. Вирізнення цього напрямку зумовлене тим, що тележурналістика відіграє надто важливу роль в адаптації громадян щодо політичних реалій. У своїх телерепортажах про політичні події, політичних оглядах, політичних шоу тележурналісти висвітлюють діяльність політичних сил, доносять до глядачів основні положення програм політичних партій, формують імідж політичних діячів. Особливого розкриття політико-адаптаційний напрям тележурналістики набуває в період виборчих кампаній. Численні соціологічні дослідження свідчать — більшість виборчої інформації пересічні громадяни одержують саме з телеекранів. Так, репрезентативні соціологічні опитування, що проводилися в Харкові під керівництвом відомого українського політолога О. Романюка, виявили, що для 76,39 % харків'ян основним джерелом інформації про вибори є телебачення. Для порівняння: радіо надали свої переваги тільки 16,31 % опитаних; місцевим газетам — 29,66 %; центральним газетам — 7,60 %; наочній агітації — 25,61 %; усній агітації — 5,72 %; іншим джерелам — 7,01% [10, с. 78]. Розкриваючи роль телебачення у виборчих кампаніях, багато науковців говорять про необхідність об'єктивного висвітлення виборчих змагань. Але що означає понят-

тя «об'єктивне висвітлення»? Абсолютної об'єктивності апіорі немає, оскільки будь-який журналіст завжди має певні політичні погляди та преференції, свій досвід спілкування з владою, політичними силами тощо. Таким чином, можна говорити тільки про відносну об'єктивність, яка проявляється на двох рівнях: особистому та суспільному. Особиста об'єктивність полягає в тому, що та інформація, яку тележурналіст доносить до громадян, не має суперечити його розумінню події, ситуації, процесу. Суспільна об'єктивність — громадяни мають можливість одержувати інформацію з різних джерел, порівнювати й аналізувати її та на цій підставі формулювати власні висновки [11, с.214].

Культурно-просвітницький. Будь-яка телепередача в певному сенсі долучає людину до культури. Навіть інформаційні програми демонструють глядачеві учасників подій, ведучих, стиль їхнього спілкування, ступінь освіченості та грамотності, що впливає на формування культурних настанов глядачів. Через літературно-художні телепрограми здійснюється поширення художніх творів, репродукцій малярства й фотомистецтва. Мистецька критика, яка зародилася виключно як явище журналістики, й нині є популярною на телебаченні, допомагає глядачам зорієнтуватися в потоці сучасної літератури, формує критичні оцінки, інтерпретації творів і мистецького процесу в цілому, створює попит на явища культури та мистецтва. Висвітлюючи культурно-просвітницький напрям тележурналістики, не можна не помітити певну поверховість такого ознайомлення з прекрасним, проте слід визнати, що переважній кількості людей телебачення надає унікальну можливість ознайомитися з багатьма світовими шедеврами.

Розважальний. Соціальна функція цього напрямку полягає в тому, що він допомагає людині в розслабленні й відпочинку, передусім організація на телебаченні розважальних програм за участю журналістів. На основі аналізу змісту телепрограм виявлено, що, по-перше, розважальна інформація значно переважає всі інші потоки інформації, по-друге, має найбільшу аудиторію [14, с. 26]. Проте розважальні програми сприяють не тільки відпочинку телеглядачів, але й їх інтелектуальному розвитку. Так, особливе місце в ефірі російського телеканалу ОРТ посідає вікторина «Розумники та розумниці», яка користується особливою увагою обдарованих у гуманітарній галузі старшокласників. Цей телемарафон, який триває протягом майже року (за винятком літніх місяців), дав унікальний результат щодо інтелектуального розвитку підлітків. За роки існування телепрограми більше 250 її учасників вступили на навчання до Московського інституту міжнародних відносин — одного з елітних навчальних закладів Російської Федерації. Причому переважна

їх більшість не є москвичами, а мешканцями різних регіонів Росії та ближнього зарубіжжя [5, с. 411].

Рекламний. Реклама — важливе джерело фінансування тележурналістики. У всьому світі, за різними джерелами, доходи телебачення на 45–50% забезпечує телевізійна реклама [15]. Проте реклама істотно відрізняється від журналістської інформації своїм завданням. Завдання журналістики — надавати суспільству правдиву інформацію, адекватно відображати соціальну дійсність. Завдання реклами — обслуговувати, забезпечувати просування товарів, послуг, комерційних фірм, публічних діячів [16]. Якщо «товар», який рекламують журналісти з екрана телевізорів, якісний, то тележурналістика сприяє ознайомленню громадян з новинками матеріального, духовного й інших видів суспільного виробництва, що сприяє задоволенню їх потреб, попитів та очікувань. Важливе соціальне значення має і антиреклама, як один із різновидів рекламної діяльності. Якщо антиреклама здійснюється в межах моральних норм, а не є упередженим замовленням нечесних конкурентів, то вона відіграє дуже важливу соціальну роль. Журналістські розслідування, що проводяться з приводу неякісних «товарів», та висвітлення їх результатів у телеэфірі убезпечують потенційних споживачів від придбання неякісної продукції, відтак, сприяють заощадженню їх коштів та раціональній їх витраті.

Таким чином, тележурналістика як специфічний вид соціальної діяльності має складну структуру, в межах якої можна визначити окремі напрями, що відрізняються своєю функціональністю та змістом. Серед основних напрямів слід назвати: інформаційний, соціалізуючий, політико-адаптаційний, культурно-просвітницький, розважальний та рекламний. При цьому провідну роль у структурі тележурналістики як соціальної діяльності відіграє інформаційний напрям, який надає алгоритм функціонування всім іншим. Подальше осмислення проблеми соціальної структури журналістської діяльності потребує детальнішого аналізу змісту та функціональності її напрямів.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Вартанов А. С. Актуальные проблемы телевизионного творчества : на телевизионных подмостках : учеб. пособ. — М. : МГУ, Высш. школа, 2003. — 320 с.
2. Егоров В. В. Телевидение : теория и практика : учеб. пособ. / В. В. Егоров. — М., 1993. — 306 с.
3. Егоров В. В. Телевидение между прошлым и будущим / В. В. Егоров. — М. : Воскресенье, 1999. — 416 с.
4. Кузнецов Г. В. ТВ-журналистика : критерии профессионализма / Г. В. Кузнецов. — М. : РИП-холдинг, 2003. — 220 с.

5. Цвик В. Л. Телевизионная журналистика : учеб. пособ. для студентов вузов, обучающихся по спец. «Журналистика» / В. Л. Цвик. — 2-е изд., перераб и доп. — М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2009. — 495 с.
6. Стейнли П. Телевизионный репортаж : практ. пособ. для профессионалов : Internews network / П. Стейнли. — М. : Аспик-Д, 1997. — 342 с.
7. Фэнг И. Теленовости : секреты журналистского мастерства / И. Фэнг. — М. : ВИПК, 1993. — 218 с.
8. Политическая и профессиональная культура журналиста на телеэкране : науч. изд. — М., Ин-тут повышения квалификации работников телевидения и радиовещания, 2002. — 79 с.
9. Вачнадзе Г. Н. Всемирное телевидение. Новые средства массовой информации — их аудитория, техника, бизнес, политика. — Тбилиси : Ганатлеба, 1989. — 670 с.
10. Романюк О. І. Телебачення як засіб формування політичного іміджу / О. І. Романюк // Культура України : зб. наук. пр. — Х. : ХДАК, 2001. — Вип. 8. — С. 78–85.
11. Коваленко І. П. Роль тележурналістики в електоральному процесі // І. П. Коваленко // Вісник Харківської державної академії культури : зб. наук. пр. — Х. : ХДАК, 2012. — Вип. 37. — С. 211–215.
12. Коваленко І. П. Незалежна журналістика як засіб контролю громадянського суспільства за здійсненням політичної влади (функціональний аспект) // І. П. Коваленко // Вісник Харківської державної академії культури : зб. наук. пр. — Х. : ХДАК, 2013. — Вип. 41. — С. 241–248.
13. Браун Д. Р. Теле- и радионовости и меньшинства : монография / Д. Р. Браун, Ч. М. Файерстоун, Э. Мицкевич. — М. : Интерпракс, 1994. — 183 с.
14. Здоровега В. Й. Теорія і методика журналістської творчості : підручник. — 3-тє вид. / В. Й. Здоровега. — Львів, ПАІС, 2008. — 276 с.
15. Date's Global TV Revenue Market Shares / International Television Expert Group
16. Бове К. Л. Современная реклама / К. Л. Бове, У.Ф. Аренс, пер. с англ. — Тольятти, Изд. Дом Довгань, 1995. — 661 с.

Надійшла до редколегії 11.12.2013 р.

УДК [070.15+[070:654.19]:330.33

А. О. ШКЛЯР

КООРДИНАЦІЯ ТА КООПЕРАЦІЯ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ У ВИСВІТЛЕННІ ДІЯЛЬНОСТІ БІЗНЕСУ

Розглянуто роль координації та кооперації різних засобів масової інформації у висвітленні роботи бізнесу.

Ключові слова: ділова інформація, бізнес-комунікація, крос-медіа, економічна тематика.

Рассмотрена роль координации и кооперации средств массовой информации в освещении работы бизнеса.

Ключевые слова: деловая информация, бизнес-коммуникация, кроссмедиа, экономическая тематика.

The role of coordination and cooperation of the media in the coverage of the business process is investigated.

Key words: business information, business communication, cross-media, economic topics.

Ділова преса — це окремих сегмент ринку засобів масової інформації, спрямований для ділових людей (бізнесменів, урядовців, підприємців). Системне вивчення розвитку й функціонування ділової преси в Україні досі не здійснювалося, за винятком досліджень окремих аспектів, або економічної проблематики в суспільно-політичних виданнях. Серед українських науковців слід відзначити Ю. Васьківського, І. Гутирю та В. Мальцеву. Щоправда, в зарубіжних наукових розвідках ділова преса посідає чільне місце серед інших засобів масової інформації та комунікації. Окрім того, в країнах Європи та Сполучених Штатах Америки починаючи з 50-х рр. минулого століття створюються професійні об'єднання, які мають на меті підготовку та вдосконалення навичок журналістів ділових видань. Серед зарубіжних науковців варто зазначити таких: Б. Бізінгер, Д. Рейнольдс, Л. Остін, Г. Кохн, С. Соломон. У Російській Федерації різні аспекти діяльності ділових ЗМІ розпочали активно вивчати на початку 1990-х рр. ХХ ст. Серед російських учених найважливіші праці належать А. Грабельникову, В. Кулеву, Є. Мордовській, Г. Мельнику, Є. Письменній, В. Сергачову та А. Тепляшиній. Актуальність дослідження полягає в тому, що, враховуючи, що сучасне суспільство дедалі більше потребує і споживає інформації, проте великий обсяг щоденної інформації не дозволяє споживачеві швидко зорієнтуватися в інформаційному просторі. Саме тому особливу увагу аудиторії привертають спеціалізовані ділові видання, де подається вузькопрофільна тематика для підготовленого читача.

Ділова інформація — більше, ніж політекономічна, економічна чи власне бізнес-інформація. У найзагальнішому вигляді ділова преса оперує будь-якою інформацією, здатною вплинути на поведінку агентів ринку або відображує цю поведінку. «Основою інформаційного середовища ділової преси може бути будь-яка інформація, що впливає на поведінку агентів ринку» [3, с. 106]. Отже, потреба в діловій інформації нині не задовольняється лише елементарними знаннями, а потребує глибокого розуміння економічних процесів. Тому актуальність теми стосується узгодження дій різних ЗМІ: телебачення, преси, радіо.

Мета статті — дослідити різні засоби масової комунікації щодо співпраці з висвітлення діяльності бізнесу. Основне завдання — здійснити моніторинг друкованих та аудіовізуальних ЗМІ щодо тем про діяльність бізнесу; порівняти характеристику жанрів та способів висвітлення означених тем.

Загалом поняття кооперації та координації різних ЗМІ — не нова тема для українських науковців. Дослідниця Ольга Гресько серед факторів, які визначають характер інформаційної доби, наводить такі: «глобалізація мас-медійних потоків, монополізація, кооперація, концентрація, координація і комерціалізація діяльності засобів масової інформації» [1, с. 42]. Проте аспект координації та кооперації саме у висвітленні діяльності бізнесу раніше детально не розглядався.

Щодо координації та концентрації ЗМІ Мар'ян Житарюк, професор Львівського університету, зазначає: «Не варто відкидати відому теорію трьох «К» — концентрація, кооперація, координація ЗМІ, яка цілком резистентна зовнішнім інформаційним інтервенціям, але тільки за безумовного збереження національної самоідентичності здатна захистити національний інформаційний простір, безпечно інтегруватись у світове співтовариство».

Основними методами дослідження є аналіз та порівняння. Оскільки мета аналізу — формалізація змісту і засобів його вираження, потрібні адекватний опис й інструментарій. «Найпридатнішим інструментарієм для цього можна вважати контент-аналіз (аналіз змісту) писемних творів», — зазначає В. В. Різун. Він належить до кількісно-змістових методів дослідження, передбачає пошук у тексті мовних індикаторів (одиниць аналізу), певних змістових понять (категорій аналізу), визначення частоти вживання індикаторів, оцінювання співвідношення з іншими одиницями й зі змістом усього твору.

Отже, контент-аналіз — це метод збирання кількісних даних про досліджувані явище чи процес, які містяться в документах. У цьому разі під документом слід розуміти все написане чи вимовлене, та все, що стало комунікацією. Контент-аналіз застосовують до книг, газетних чи журнальних статей, оголошень, телевізійних виступів, кіно- і відеозаписів, фотографій, гасел, етикеток, малюнків, інших творів мистецтва та офіційних документів.

«Контент-аналіз — один із методів соціологічного дослідження в діяльності ЗМІ, зокрема вивчення змісту публікацій, публіцистичних виступів, проблематики або тематики виступів тощо з використанням конкретних матеріалів за спеціально розробленою методикою», — зазначає Г. І. Вартанов.

За допомогою контент-аналізу можна:

- проводити порівняльний аналіз, якщо розглядати тексти, створені різними джерелами;
- аналізувати динаміку певного явища, якщо розглядати хронологічно впорядкований набір текстів одного джерела.

Спеціальний проект телевізійного випуску новин «Факти» телеканалу ICTV спільно з журналом «Кореспондент» наприкінці 2011 р.

реалізували проект «Герої капіталістичної праці», який демонструє, як різні види ЗМІ (телебачення та друковане видання) можуть скоординувати свою роботу для ефективного впливу на аудиторію.

Контент спецпроекту «Герої капіталістичної праці» складається з декількох розповідей про українських бізнесменів, які засновували різні види комерційної діяльності, незважаючи на різні несприятливі обставини, та всупереч усьому досягли успіху в Україні. «Ми ставимо за мету надихнути прикладами успіху інших людей, щоб вони повірили у власні сили і не шукали причин, чому не можна зробити власну справу успішною», — зазначає Олена Фроляк, шеф-редактор проекту.

Перший відеосюжет на телеканалі «ICTV» належить Дарці Оліфер про галицького бізнесмена Тараса Борщавського, який виробляє та експортує концентрований яблучний сік. У друкованому виданні «Кореспондент» №47 (484), від 2 грудня 2011 р., Максим Біроваш (котрий перед цим працював у діловому тижневику «Бізнес») подає розгорнутий опис діяльності бізнесмена. Окрім основного тексту про діяльність бізнесмена, в кожному матеріалі друкованої версії спецпроекту «Герої капіталістичної праці» запропонований опитувальник з 5 запитань:

1. Рік та місце народження, освіта;
2. Головне правило успішного бізнесу;
3. Який мінімальний дохід Вам потрібен для нормального існування?
4. Книга (фільм, театральна вистава, мистецька експозиція), яка Вас вразила та вплинула на світогляд?
5. Країна, з якої Україна мала б брати приклад. Свою думку обґрунтуйте.

Другий матеріал із цієї ж серії («Кореспондент» № 48 (485), від 9 грудня 2011 р.) присвячений діяльності з виготовлення гаманців та валіз Інокентія Трояна. У друкованій версії відомий український оглядач Олександр Пасхавер подає факти в жанрі статті, тема дублюється і у вечірньому випуску новин у програмі «Факти».

Героїня третього відео-матеріалу з означеного циклу Галина Афтаназів розпочала свій бізнес в Івано-Франківській області. Вона побудувала готельний комплекс і запевняє, що саме українські автентичні речі найбільше приваблюють її клієнтів. Максим Біроваш, автор статті («Кореспондент» №49 (486), від 16 грудня 2011 р.), подає портретний нарис про вчительку математики, яка заснувала отель-курорт «Коруна» в селі Татарів на Прикарпатті.

Руслан Рушишин, власник дев'яти підприємств з пошиття одягу у Львівській та Рівненській областях, також фігурує в цьому циклі. Автор телевізійного сюжету Дарка Оліфер, відповідно до формату

подання новин на телебаченні, лаконічно розповідає про кар'єру українського бізнесмена. А от у друкованій версії «Кореспондента» № 50 (487) від 23 грудня 2011 р. подається детальний матеріал у жанрі портрета ділової людини, де розповідається про характер, тактику та стратегію ведення різних видів бізнесу.

Також був цікавим був результат співпраці друкованого та телевізійного форматів про стоматолога Ярослава Заблоцького, котрий створив мережу стоматологічних клінік в Україні та Сполучених Штатах Америки. Коротка розповідь про те, як дитячі мрії перетворюються на реальність. Автором друкованої версії «Кореспондента» № 51 (488), від 30 грудня 2011 р., стала Іванна Коберник (журналістка телеканалу «ICTV»). Стаття під назвою «Бізнес по зубах» розповідає про Ярослава Заблоцького (Львів), доктора медичних наук. Стаття є аналітичною, з використанням декількох джерел інформації. Основна ідея — бізнесмен-стоматолог свідомо відмовився від протезів, що знімаються, а також запроваджує соціальні проекти, цільовою аудиторією яких є пенсіонери та дитячі будинки.

Отже, за допомогою співпраці різних видів ЗМІ (аудіовізуальних та друкованих) і застосування різних жанрів журналістики можна не лише задовольнити потреби споживачів у діловій інформації в повнішому обсязі, ніж при використанні лише одного виду ЗМІ, а й долучити аудиторію до діалогу, дій — відкриття власної справи. Проте координація та кооперація різних ЗМІ потребує від координаторів подібних проектів великої відповідальності, адже кожна розповідь про функціонування бізнесу певною мірою є рекламною. «Висвітлення діяльності агентів ринку, за певних умов, сприйматися як реклама фірм і компаній. Щоб цього не сталося, ділова преса створює особливу методологію роботи з бізнес-інформацією та професійні стандарти, що вможливають уникнути упередженості й забезпечити незалежність суджень», — зазначає М. В. Шкондін.

Ділова преса пише про ринки, а не про компанії. Це слід розуміти буквально, оскільки якщо ставиться завдання написати про компанію, вибір теми обов'язково повинен бути мотивованим. В іншому разі видання буде звинувачене в упередженості. Чому обрана саме ця компанія, а не інша, чим зумовлена перевага? Чи немає мотивів, що недотичні до журналістики? Подібні запитання втрачають сенс, якщо видання аналізує ринкові процеси, а агенти ринку розглядаються лише в контексті його стану.

У будь-якій сфері виробничої діяльності є компанії, що визначають «погоду» на певному ринку. Наприклад, у світовій автомобільній промисловості існують близько десяти основних виробників, від стану яких залежить дуже багато: рівень цін, розвиток технологій, інвестиції, зайнятість у цьому сегменті ринку тощо. Інформація про

стан справ у цих компаніях майже завжди відображає стан ринку. Отже, така інформація є доцільною. Але інформація про компанію, яка не належить до лідерів, обов'язково повинна містити аргументацію щодо вибору теми або об'єкта інтересу видання. Розроблення подібних методологічних правил — професійних стандартів — у діловій пресі (як і загалом у якісній) — важлива умова підтримки репутації видання як респектабельного і незалежного джерела інформації.

У професійному середовищі поширене уявлення про те, що ділова преса призначена для людей, які приймають відповідальні рішення у сфері економіки, бізнесу і політики. Дійсно, в штаті ділових ЗМІ майже завжди працюють відповідальні державні службовці, керівники фірм і компаній, проте їх чисельність зазвичай не є визначальною. Основа цільової аудиторії ділової преси — фахівці, тобто особи, причетні не до прийняття, а до підготовки, вироблення рішень. Це насамперед люди з груп організаторської праці — освічені, соціально активні, що працюють у всіх сферах господарства, науці (передусім — прикладної) і на державній службі. Серед читачів ділової преси немало студентів вищих навчальних закладів. Специфіка споживання ділової інформації визначається не стільки характером інформації, скільки особливостями аудиторії.

По-перше, утилітарне, прагматичне споживання. Аудиторія ділової преси звертається до ділової інформації не заради цікавості, тому, що їй це необхідно під час практичної діяльності. Відповідно, чим більше утилітарної інформації в діловому виданні, тим вищою є ймовірність її комерційного успіху.

По-друге, споживання в умовах дефіциту часу. Споживачі ділової інформації, в котрих переважно обмаль часу, споживають інформацію завжди вибірково й умотивовано. Перші особи великих компаній часто взагалі не читають періодики в звичайному розумінні, а лише звертаються до окремих повідомлень із різних джерел інформації, добірку яких готує прес-секретар або прес-служба. Менеджер середнього рівня управління зазвичай витрачає не більше 30 хвилин на перегляд періодики. Розуміння цієї ситуації зумовлює особливі стандарти журналістики в діловій пресі. Ділове видання, яке цінує час читача, прагне того, щоб структура видання була постійною. Заголовок у ньому має точно відображати суть публікації (з нього повинно бути зрозуміло — читати або не читати). Видання структурує інформацію для зручнішого її сприйняття.

По-третє, споживання в умовах гіперболічного збільшення обсягів інформації у світі, що значно ускладнює пошук потрібної інформації. Відповіддю на це став вихід друком спеціалізованих видань, зокрема в сегменті ділової преси. Преса навіть на структурно-

му рівні віддаляється від ролі «вчителя життя» і стає «лоцманом в інформаційному морі», виконує функцію попереднього оброблення структурування інформаційних потоків. Ця робота добре оплачується, існує чітко виражена залежність між вартістю інформації і ступенем її спеціалізації: чим спеціалізованішим є видання, тим вищою є вартість. Тому, доходи від продажу власне інформації стають визначальними в структурі прибутковості спеціалізованих видань. Цей факт особливо яскраво проявляється в сегменті ділової преси.

Ще один актуальний проект реалізувало видавництво «Економіка» зокрема в діловому тижневику «Інвестгазета». Спецпроект під назвою «Історія українського капіталізму» розкриває й аналізує соціально-економічні передумови розвитку малого та середнього бізнесу й охоплює часовий проміжок з 1995–2010 рр.

Ще один визначний спецпроект ділового тижневіка газети «Бізнес», у якому значно ґрунтовніше розкривається тема історії української буржуазії в спецпроекті під назвою «20 років у країні» (в номерах: № 14 (949), 4 квітня 2011р. — № 34 (969), 22 серпня 2011 р).

Отже, кросмедіа у вузькому (публіцистичному) сенсі — це оприлюднення журналістського контенту під однією маркою (логотипом) на багатьох каналах (наприклад, друковані медіа, онлайнві медіа та телебачення), причому між окремими повідомленнями існує логічний зв'язок, а явища надлишковості, притаманні різним мас-медіа, намагаються уникати. Із редакційної точки зору метою кросмедійної діяльності є створення кросмедійного ланцюжка оприлюднення інформації, який скеровує читача, наприклад, від телевізійного журналу до часопису, а від нього — до онлайнного видання, що останнім часом достатньо активно й успішно використовують українські ЗМІ. За допомогою такої діяльності власникам медіабізнесу легше долучати рекламодавців та одержувати прибуток від реклами. Таким чином, досліджено роль координації та кооперації різних ЗМІ у висвітленні діяльності бізнесу.

Перспективи дослідження стосуватимуться того, як не перейти межу між діловою (бізнесовою) та рекламною (комерційною) інформацією. Також планується детальне дослідження проектів ділового тижневіка «Інвестгазета».

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Гресько О. В. Проблеми сучасного українського телебачення: світовий контекст / О. В. Гресько // Українська журналістика в контексті світової. — К., 2001 р.
2. Житарюк М. Інструментальна модель контенту «Влада — ЗМІ» як основа заперечення формату національної ідентичності. Тези повідомлення Звітної наукової конференції факультету журналістики Львівського національного університету імені Івана Франка, 7 лютого 2012 р. / М. Житарюк. — Режим

доступу: http://mgzhyt.ucoz.ru/news/instrumentalna_model_kontentu_vlada_zmi_jak_osnova_zaperechennja_formatu_nacionalnoj_identicnosti/2012-02-06-15. — Назва з екрана.

3. Деловая журналистика: учеб. Пособие / Г. С. Мельник, С. М. Виноградова — СПб.: Питер, 2010.
4. Типология периодической печати. Учебное пособие. / под редакцией М. В. Шкондина и Л. Л. Реснянской. — М.: Издательство «Аспект Пресс», 2007.

Надійшла до редколегії 02.12.2013 р.

УДК 070(73):004.738.5

Л. М. ШУТЯК

АМЕРИКАНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА ЖУРНАЛІСТИКА: ОСНОВИ ПРОФЕСІЙНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ

Розглядається поняття літературної журналістики, зокрема оповідні техніки та стилістичні стратегії жанру. Виокремлено головні ознаки професійної майстерності представників цього напрямку.

Ключові слова: літературна журналістика, новий журналізм, нон-фікшн, репортаж, документальна проза.

Рассматривается понятие литературной журналистики, в том числе повествовательные техники и стилистические стратегии жанра. Выделены главные черты профессионального мастерства представителей данного направления.

Ключевые слова: литературная журналистика, новый журнализм, нон-фикшн, репортаж, документальная проза.

The concept of literary journalism, particularly the narrative techniques and stylistic strategies of the genre are analyzed. The main features of the professional skills of representatives mentioned destinations are highlighted.

Key words: literary journalism, new journalism, non-fiction, reportage, documentary prose

У 60-ті рр. ХХ ст. у США активізувався інтерес до літератури факту, документальної прози, нон-фікшн і мемуарів, що зумовлено політичними, соціально-культурними змінами та їх наслідками — війною у В'єтнамі, зародженням руху хіпі, сексуальною революцією, протестами проти расової дискримінації тощо. «Факт і документ широко використовуються як епічна основа в багатьох творах про в'єтнамську війну» [3, с. 317], що в цей час активно з'являються в країні. Українська дослідниця Т. Денисова акцентує на формуванні «нової жанрової модифікації, в якій об'єднуються нарис, репортаж, мемуари з елементами вимислу, з прикметами художньої, емоційно

забарвленої прози» [3, с. 318]. Ця інноваційна форма дістала назву «новий журналізм» (new journalism), засновником якої вважають відомого публіциста, журналіста і письменника Тома Вулфа (1930).

На відміну від класичної журналістики провідних американських мас-медіа повоєнного часу, цей напрям намагався бути не лише «новим», але й позиціював себе як «журналістський жанр з літературними претензіями» [1, с. 336]. Він репрезентує концептуальну, якісну світоглядну журналістику та «реалізується переважно в майстерному художньому описі конкретних фактів, глибоких спостережень, на підставі яких автор пропонує читачам свої переконливі висновки й оцінки, щиро співпереживає зображеним героям та персонажам» [4, с. 68]. Тобто акумулюючи ознаки репортажу і художньої літератури, «новий журналізм» перебуває в опозиції до традиційної інформаційної журналістики.

У своєму маніфесті «нового журналізму», який вийшов друком у 1973 р., Том Вулф зазначив, що «репортаж, а не роман, є найвищою формою літературного мистецтва» [1, с. 336]. У цій праці засновник жанру запропонував чотири основні прийоми, які визначають «новий журналізм»:

- «драматична сцена» («Dramatic Scene») — подія драматургічно будується за принципом «сцена-за-сценою», без довгих історичних екскурсів;
- «запис повного діалогу» («Recording Dialogue in Full») — діалоги та висловлювання героїв статті передаються в повному обсязі (замість коротких цитат);
- «статус подробиць» («Status of Details») — скрупульозний опис деталей, манери поведінки, одягу, характеру, інтер'єру, де відбувається подія, що дозволяє читачам долучитися до неї;
- «точка зору» («Point of View») — принцип «хамелеона»; часта зміна перспективи спостереження на противагу однобічному поглядові об'єктивного репортажу. У цьому разі автор перевертлюється у своїх героїв і відображає світ із їхньої позиції.

Найближчим контекстуальним синонімом до «нового журналізму» є літературна журналістика, хоча доречним буде використання термінів «документальна проза», «література факту», «нарративна журналістика», «гонзо-журналізм» (засновник Х. С. Томпсон), «документальний роман», «журналістський роман». Дослідниця О. Тараненко запропонувала застосовувати до такого тексту навіть термін «сповідальної прози» [3, с. 318], яка «захоплює не лише фактами, що вражають, але й характером їхнього викладу, дає читачеві можливість не тільки раціонального сприйняття, а й емоційного співпереживання» [3, с. 318]. Водночас головний постулат «нового журналізму» — жодної вигадки, тільки реальність.

Аналіз основних концептуальних засад літературної журналістики й основ професійної майстерності «новожурналіста» і визначає *мету* цього дослідження. Необхідність детального дослідження означеного явища зумовлює *актуальність* наукової розвідки.

Явище літературної журналістики або «нового журналізму» не є новим. Виникнення ознак цього жанру пов'язують ще з іменем Даніеля Дефо (1660–1731), який був одним із перших журналістів-новаторів форми. У ХІХ ст. його послідовником став Марк Твен (1835–1910), а в середині ХХ ст. — Ернест Хемінгуей (1899–1961), Джозеф Мітчел (1908–1996), Ліліан Росс (1926 —), Джон Стейнбек (1902–1968) та ін. Норман Мейлер, Трумен Капоте, Том Вулф і Джоан Дідіон були тими, хто активно долучився до формування жанру в другій половині ХХ ст.

Отже, літературна журналістика — це така форма документальної прози, що поєднує репортаж і певні оповідні техніки та стилістичні стратегії, характерні для художньої літератури. Як журналісти ці автори «колекціонували дані й факти, тому їхні матеріали ставали реальністю» [7, хіх], як письменники — були «обдарованими оповідачами історій, що створювали їх за допомогою літературних конструкцій і стилістичних особливостей» [7, хх]. Але основними завжди залишався «голос» автора і точність викладу подій.

Видатними представниками літературної журналістики є Джиммі Бреслін, Гей Теліз, Трумен Капоте, Норман Мейлер, Джоан Дідіон, Майкл Герр та ін. У США зразки літературної журналістики представлені здебільшого на шпальтах таких видань, як: «Ньюйоркер», «Есквайр», «Веніті Фейр», «Нью-Йорк Таймс», «Вол Стріт Журнал» тощо. Через великий обсяг ці тексти практично не друкувалися в газетах.

Згодом «новий журналізм» набуває поширення і в інших країнах — Колумбії (Габріель-Гарсія Маркес), Польщі (Ришард Капусцінський) тощо. В Україні зразки літературної журналістики представлені в колумністиці та блогах Gazeta.ua, «Погляди-ТСН.ua», «Українська правда. Життя», «Український тиждень», «Інфопорт», «MANDRY» тощо. Серед представників жанру — Максим Кідрук, Артем Чапай, Ірена Карпа, Марія Мицьо, Світлана Пиркало та ін.

Означене явище стало темою розгляду багатьох учених США: Е. Денніса, М. Вайнгартена, Н. Сімса, М. Крамера, Ш. Ф. Фішкіна, Б. Лонсберрі, Н. Міллза та ін. Поняття «нового журналізму» використовується в наукових працях українських дослідників: В. Здоровеги, М. Василенка, Т. Денисової, М. Титаренко, Б. Носової, Т. Хітрової, О. Поволокіної, Г. Стембковської та ін. Проте, на відміну від своїх американських колег, більшість вітчизняних науковців розглядають цей феномен поверхово, в контексті інших журналістикознавчих проблем.

Дискусії щодо природи літературної журналістики та її місця розпочалися ще в 1965 р., після виходу роману Трумена Капоте «Холоднокровне вбивство» («In Cold Blood»). У той час і виникли запитання, до якої сфери належить цей текст — літератури чи журналістики? Як відрізнити літературу від нон-фікшн?

Деякі дослідники (наприклад, Р. Томас Бернер), дотримуючи радикальної точки зору, вважають літературну журналістику оксюмором: «література не може бути журналістикою і навпаки» [7, с. 1]. Інші (Джон Холловел) стверджують, що неможливо чітко відокремити журналістику і літературу. «Основним аргументом є те, що твір — це продукт уяви митця» [7, с. 2]. А письменники, наприклад, Т. Капоте і Н. Мейлер, обстоювали свій перехід від літератури до журналістики.

Важливість літературної журналістики полягає в тому, що її функції, такі самі, які в ХІХ ст. виконував роман: «забезпечувати американський середній клас актуальними новинами» [7, хіх]. Це сприяло тому, що незабаром вона стала успішнішою, ніж література. Інша особливість полягала в об'єктах відображення, якими стали соціальні заворушення і громадський неспокій. Журналісти почали доповнювати свої матеріали «моральним баченням і особистим втручанням» [7, хіх], що раніше було притаманне лише художній літературі.

Фундаментальне правило літературної журналістики — «писати про реальну подію, свідком якої був журналіст, або подати інформацію, яку він одержав із достовірних джерел» [7, с. 23]. Журналіст детально не вказує, як він отримав інформацію, натомість «переконую читачів у її достовірності за допомогою детального опису сцен і місця події» [7, с. 23]. Часто це можуть бути вказівки на дату і навіть точний час. Також журналіст долучає до свого тексту судові рішення, листи, щоденники, розпорядження тощо.

Мета цих текстів — викликати резонанс у читачів. Останні мають усвідомлювати те, що потрібно розуміти, а не осуджувати. Стосовно цього словенська дослідниця С. Мерляк-Здовч зазначає: «...журналіст зобов'язаний запропонувати читачеві достатньо інформації, щоб той зміг зрозуміти, якою є ситуація насправді» [7, с. 25]. Тобто читач, ознайомившись з усіма доступними фактами, формулює висновки самостійно.

Отримати необхідну інформацію можна різними способами. Дехто з літературних журналістів досягає цього, ставлячи численні запитання очевидцям та учасникам події і здійснюючи якомога більше спостережень, інші проводять багато часу в епіцентрі того, що відбувається. Це можуть бути як години, так і тижні, а іноді — роки. Подібна роль зближує їх із фотожурналістами, котрі також мають

якомога чіткіше зафіксувати певну мить. Літературні журналісти повинні стати «членами сім'ї» [7, с. 26], на яких усі вже не зважають.

Американський дослідник Норман Сімс акцентує на іншій особливості літературної журналістики — описі побуту звичайних людей (а не зірок, що характерно для журналістів загалом). Літературні журналісти описують щоденні події, які можуть «виявити приховані закономірності суспільного життя настільки переконливо, як захоплюючі історії, що роблять газетні заголовки» [9, с. 3]. Важливе місце в цьому разі відводиться діалогами, особливостям мовлення головних дійових осіб. Засновник першої у світі магістерської програми з літературної журналістики Лі Гаткінд пропонує таку схему жанру: «велика ідея/факти» [5], відповідно до якої акцентується на будь-якому предметі — «від бейсбольної рукавички чи хірургічної операції до прогулянки із собакою, безсмертя або обпалюванні свині» [5]. Цей жанр потребує від публіциста прискіпливого, складного, а іноді й репортажного методу.

Директор освітньої Інтернет-програми з літературної журналістики (Creative Nonfiction) Анжелі Сачдева виокремлює п'ять загальних правил, яких має дотримувати журналіст, щоб досягти професійної майстерності: показувати подію, а не розповідати про неї; мати додаткове заняття/роботу, окрім журналістики; писати про те, що знаєш; уникати пасивних форм; використовувати цікаві й незвичні дієслова [8].

Релевантні доповнення до порад літературним журналістам подані в праці «новожурналіста», професора, викладача літературної журналістики в університеті Бостона (США) Марка Крамера:

- ретельно вивчають світ предметів і передумови події;
- працюють з прихованою інформацією, щоб досягти точності й відвертості з читачем і джерелами;
- об'єктом висвітлення зазвичай стають повсякденні події;
- пишуть неформально, відверто, чесно, злободенно й іронічно;
- має значення стиль, зазвичай простий і зрозумілий;
- постійне звертання до читача;
- структура тексту має важливе значення; відбувається змішування первинного наративу з різними історіями і відступами з метою посилити й переосмислити події;
- не забувають розважати [6, с. 22–33].

Отже, означені вище пункти слугують базисними тематичними і синтаксичними компонентами літературної журналістики. Жанрове різноманіття, репортажна форма, апеляція до факту як концептуальної домінанти, специфічна форма нарації, документальність, перманентні звертання до читача, його свідомості й досвіду, особлива робота з джерелами інформації, детальний опис щоденних подій

формують мистецтво літературної журналістики. Ідейна новизна ракурсу дослідження потребує подальших детальніших наукових розвідок.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Вайшенберг З. Журналістика та медіа : довідник / Зігфрід Вайшенберг, Ганс Й. Кляйнштойберг, Бернгард Пьоркен ; [пер. з нім. П. Демешко та К. Макеєв ; за заг. ред. В. Ф. Іванова, О. В. Волошенюк]. — К.: Центр Вільної Преси, Академія Української Преси, 2011. — С. 335–337.
2. Вулф Т. Новая журналістика и Антология новой журналістики под редакцией Тома Вулфа и Э. У. Джонсона / Том Вулф ; [пер. с англ. Д. Благова и Ю. Балаяна]. — СПб. : Амфора. ТИД Амфора, 2008. — 574 с. — (Серия «Амфора 21»).
3. Денисова Т. Н. Історія американської літератури / Тамара Наумівна Денисова / НАН України, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. — 487 с.
4. Новый журналізм // Журналістика: словник-довідник / авт.-уклад. І. Л. Михайлин. — К. : Академвидав, 2013. — С. 68–69.
5. Gutkind Lee. What is Creative Nonfiction? [Electronic source] / Lee Gutkind. — Mode of access: <https://www.creativenonfiction.org/what-is-creative-nonfiction> — Title from screen.
6. Kramer Mark. Breakable rules for literary journalists / Mark Kramer // Literary Journalism: A New Collection of the Best American Nonfiction / ed. by Norman Sims, Kramer Mark. — New York : Ballantine, 1994. — P. 21–34.
7. Merljak Zdovc S. Literary Journalism in the United States of America and Slovenia Lanham / Sonia Merljak Zdovc. — Maryland : University Press of America, 2008. — 146 p.
8. Sachdeva Anjali. 5 Classic Writing Rules We Could Do Without [Electronic source] / Anjali Sachdeva. — Mode of access: <https://www.creativenonfiction.org/online-reading/5-classic-writing-rules-we-could-do-without> — Title from screen.
9. Sims Norman. The art of literary journalism / Norman Sims // Literary Journalism: A New Collection of the Best American Nonfiction / ed. by Norman Sims, Kramer Mark. — New York : Ballantine, 1994. — P. 3–19.

Надійшла до редколегії 05.12.2013 р.

УДК 659.118:659.113.23

Н. М. ГРИЦЮГА

ПОРІВНЯЛЬНА РЕКЛАМА — ЕТИЧНО НЕКОРЕКТНА ТЕХНОЛОГІЯ КОНКУРЕНТНОГО СЕРЕДОВИЩА

Розкрито специфіку етичної некоректності порівняльної реклами в історико-типологічному аспекті, її теоретичні основи, емпіричний досвід і технології в контексті зарубіжного та вітчизняного законодавств і кодексів.

Ключові слова: урівнювальна (позитивна) та критикуюча (негативна) порівняльна реклама, етичні проблеми конкурентного середовища, компаративні прийоми і технології.

Раскрыта специфика этической некорректности сравнительной рекламы в историко-типологическом аспекте, ее теоретические основы, эмпирический опыт и технологии в контексте зарубежного и отечественного законодательства и кодексов.

Ключевые слова: уравнивающая (позитивная) и критикующая (негативная) сравнительная реклама, этические проблемы конкурентной среды, компаративные приемы и технологии.

This article deals with the specific ethical impropriety comparative advertising in historical and typological perspective, its theoretical foundations, empirical evidence and technology in the context of foreign and domestic laws and codes.

Key words: equalizing (positive) and criticism (negative) comparative advertising, the ethical problems of the competitive environment, comparative methods and technology.

Активізація економічних змагань у ринкових умовах, підвищення ролі та значення реклами під час збуту товарів зумовлюють виникнення нових форм маркетингових стратегій, серед яких виокремлюється *порівняльна реклама* (ПР), основана на принципах компаративізму. Проте слід діалектично розмежовувати форми її прояву — як продуктивного маркетингового креативу чи як комунікаційної форми недобросовісної конкуренції. Ця диференціація позитивно впливає на ефективність аналізу ПР у контексті конкурентних відносин і етики реклами.

Вивчення специфіки функціонування порівняльної реклами в Україні й зарубіжних країнах зумовлює **актуальність** дослідження питань у контексті рекламознавчих етичних проблем та конкурентного середовища й забезпечення його від недобросовісної конкуренції.

Синтезована інтерпретація функціонування порівняльної реклами на різних геополітичних теренах, вивчення її специфіки в контексті зарубіжного та вітчизняного законодавства про нечесну конкуренцію зумовлюють **новизну** дослідження.

Мета статті — визначити естимаційні критерії порівняльної реклами та виявити маніпулятивні технології порушення нею етичних норм конкурентного середовища.

Аналіз генези ПР засвідчив, що одвічні проблеми недобросовісної конкуренції та способи боротьби з нею виявили себе ще на етапі зародження торговельних відносин: в античних полісах на торговельних ринках, у міжособистісному й професійному спілкуванні учасників ринкових комунікацій. Етичні проблеми конкурентного середовища спостерігалися і в епоху Середньовіччя, коли серед ярмаркового

різноголосся виокремлювалися римовані заклики звернути увагу на пропонований товар і при цьому безсоромно паплюжилися конкуренти. У Нові часи недобросовісна конкуренція, підтримувана некоректними порівняннями рекламістів-аматорів, мала здебільшого вербальний характер і зафіксована у фольклорі. У період активного розвитку капіталізму траплялися поодинокі випадки використання ПР. 1897 р. у Росії відбувалася торговельна війна парфумерів, лідерів ринку А. Ралле і Г. Броккара, які не втратили моральних чеснот у конкурентному двобої, що закарбувало прецедент в історії як взірець добросовісної конкуренції [1, с. 356–356].

У ХХ ст., незважаючи на широкі можливості розвитку і реалізації рекламних стратегій, ПР не набула поширення, вважаючись неетичною. У США на початку 1960-х рр. виник перший зразок ПР від компанії «Avis» (1962), клієнта DDB. У 1964 р. табу на використання ПР порушила телекомпанія NES. Її приклад наслідували колеги ABC і CBS, але після того, як FTC стала погрожувати судовими позовами, Національна асоціація телебачення і радіомовлення прийняла директиви, в яких рекламодавців попереджали щодо наслідків у разі дискредитації конкурентів. Американська асоціація рекламних агенцій (AAAA) підтримала це рішення. Але в 1970-х рр. ситуація змінилася. FTC рекомендувала ефірному телебаченню демонструвати ПР — ролики як засіб забезпечення споживачів додатковою інформацією. Як уважали експерти FTC, відкрите порівняння мало стимулювати споживчий інтерес, спонукати до дій, сприяти підвищенню якості товарів і активізації конкуренції на ринку [2, с. 57–58]. Першим потужним рекламодавцем, який відкрито назвав у рекламі свого конкурента, стала 1971 р. компанія American Motors. 1972 р. три телевізійні ефірні станції погодилися показувати ПР, а 1974 р. AAAA змінила свою політику і визнала ПР «реальністю». Розпочався активний розвиток порівняльної реклами, — ця тенденція існує й донині. 1973 р. компаративний формат було застосовано лише в 7% рекламних оголошень. Якщо в 1977 р. приблизно 5–10% рекламних роликів мали порівняльний характер, то станом на 1982 р. їх було вже 23%. Історія реклами США (з 1980-х рр.) надає взірці ПР, що використовувалася як стратегії репозиціонування порцеляни «Royal Doulton», горілки «Stolichnaya», чипсів «Pringle's», ліків «Tylenol» «Anacin» і «Bufferin». Цікавими були війни фаст-фудів Burger King, McDonald's і Wendy's на початку 1980-х. Найтривалішою і наймасштабною війною в історії ПР виявилось протиборство за переділ ринку між «Coca-Cola» і «Pepsi», що розпочала війну 1898 р., яка триває донині. У книзі «Позиціонування: битва за впізнаваність» («Positioning: The Battle for Your Mind», 1981 р.) її автори Ел Райс і Джон Траут обстоюють ПР як кращий спосіб позиціювати товар.

Наразі в США близько 80% телевізійної реклами є порівняльною. У США принцип компаративізму — ознака здорової ринкової конкуренції, закріплена на державному рівні «Законом Ленхема» («Про торгові марки», 1988).

Положення законодавства КНР щодо ПР відрізняється кардинальним чином від юридичної практики США: Ст. 7 і 12 Закону КНР «Про рекламу» забороняють використання компаративістики, оскільки вважається, що ПР має ефект знецінення, а відтак ганджу інших продуктів або послуг. Більше того, відповідно до Критеріїв рекламної експертизи (The Criteria for Advertising Examination), установлених 1994 р. Державним управлінням промисловості та торгівлі (State Administration for Industry and Commerce («SAIC»)) Китаю, реклама не повинна містити жодного прямого порівняння специфіки продуктів чи послуг [3].

У Великій Британії законодавство ліберально ставиться до ПР, визнає її як комунікацію, що прямо або опосередковано ідентифікує ТМ конкурента, а також пропонувані конкурентами товари чи послуги. 1995 р. Європейська Постійна Комісія Британського Парламенту (European Standing Committee of the UK Parliament), проаналізувавши наслідки ПР, визнала її легітимним, корисним та ефективним маркетинговим інструментом, що стимулює конкуренцію й інформує споживачів [4].

Наразі ПР поширена в Канаді, Австралії, Індії, мінімально обмежена в Данії, порівняння в межах етики не заборонені в Нідерландах, із суттєвими обмеженнями практикується в Німеччині, натомість в Італії, Швеції та Люксембурзі цей тип реклами заборонений. В Австрії та Бельгії заборонено некоректна і наклепницька ПР. Незважаючи на формальний дозвіл ПР у деяких країнах Євросоюзу, обмеження настільки суворі, що на практиці виявляються рівноцінними забороні: у Франції законодавство відзначається жорстким регламентуванням комерційної практики і фактично внеможливає використання порівняльної реклами. Суворе державне регулювання забезпечують Ст. 422 Карного кодексу й Ст. 1382 Цивільного кодексу. У Франції порівняльна реклама часто розповсюджується в завуальованій формі — відбувається контамінація. Рекламувати свої конкурентні переваги завдяки «фоновому» відтіненню інших у Франції вважається аморальним, оскільки суперечить етичним принципам національного бізнесу [5, с. 96–199].

Теоретичні основи й емпіричний досвід порівняльної реклами надає можливість *термінологічно визначити поняття*: «Порівняльною рекламою (ПР) є рекламне повідомлення, де використовується інформація, що безпосередньо чи опосередковано вказує на конкурента або запропоновані ним товари чи послуги. Порівняння

формується відповідно до принципів чесної конкуренції з використанням фактів, що є емпірично доказовими».

ПР є своєрідним різновидом *спонування*, що має модальність *умовляння*, яке набуває особливого значення на стадії конкурентної боротьби, коли компанія прагне створити сталий попит на певну марку товару. Використання ПР реклами виправдане, коли вона впливає як на раціональні, так і на емоційні мотиви споживачів.

Пряма ПР — тактика нових компаній, що мають конкурентні переваги і прагнуть швидко здобувати пріоритети на споживчому ринку. ПР використовується і для відновлення ринкових позицій (наприклад, General Foods з кавою «Maxwell House» в агресивній атаці «Folgers» від P&G).

Однак на практиці поширеніша, тобто *непряма ПР*, яка переважно використовується для реклами визнаних марок. У цьому разі конкурентна марка відкрито не називається, а рекламована описується з притаманними їй надзвичайними чи неперевершеними характеристики. Порівняння можуть бути вербальними або візуальними, проводяться між марками або товарними категоріями.

На думку американського рекламознавця Томаса Баррі, використовуються порівняння декількох *типів*: *на засадах нижчого становища*; *на основі рівності*; *на основі винятковості*; *комбіноване порівняння* [6, с. 25].

З точки зору загальних етичних принципів порівняльна реклама може бути двох видів: *позитивне покликання* на чужий продукт (із твердженням, що товар так само якісний, як і в конкурентів) — *урівнювальна реклама*; або *негативне покликання* (де зазначається, що свій продукт кращий, ніж чужий) — *критикуюча реклама*. У першому разі небезпека некоректного привласнення чужої репутації здебільшого полягає в тому, що товар конкурента загальновідомий, у другому — передбачено можливість дискредитацію як конкурента, так і його продукції.

Мета позитивної (урівнювальної) ПР — поширити здобуту конкурентом репутацію на продукцію рекламодавця, її доцільність — у найпривабливішій формі представити переваги рекламованих товарів заради збільшення попиту на них, використовуючи при цьому досягнення інших виробників-конкурентів. Позитивна ПР передбачає об'єктивне посилення на товар іншого суб'єкта ринку, з наданням інформації і про товари конкурентів, відтак надає можливості прийняти виваженіше рішення. Позитивна ПР може є ефективним способом комунікації, оскільки зазвичай відбиває суттєві переваги щодо ціни, якості чи послуг.

Проте «перетягування» на власний продукт іміджу чужих досягнень з наміром перенести на себе престиж загальновідомого бренда,

використовуючи вирази «за зразком», «за типом» — це шахрайство, оскільки є формою неетичного використання ділової репутації іншого суб'єкта ринку, виявом недобросовісної конкуренції, а, відтак, — порушенням етичних норм. Отже, позитивна порівняльна реклама, незважаючи на зовнішню «добропорядність», — явище доволі суперечливе. Крім наведених аргументів, слід констатувати, що порівняння в рекламі не можна визнати коректним, якщо наведені відомості не підтвержені фактичними даними (наприклад, експертизою, незалежними маркетинговими дослідженнями), а тому не є достовірними, об'єктивними, корисними для інформування споживачів.

Негативна (критикуючи) ПР — створена за принципом компаративізму комунікація, яка має на меті підвищення збуту рекламованого товару завдяки дискредитації конкурента, що створює перешкода для просування його продукції на ринку, реалізується при зверненні уваги до власної продукції, наводячи неіснуючі, вигадані недоліки продукції конкурента.

З метою захисту від нечесної конкуренції в Міжнародному кодексі рекламної практики щодо використання принципу компаративізму в рекламі задекларовано, що всі порівняння в рекламі мають відповідати принципам добросовісної конкуренції; порівняльний аналіз якостей різних товарів має бути чесним і ґрунтуватися на доказах; рекламне звернення не може піддавати сумніву діяльність жодної іншої фірми, а також якість жодного іншого товару; рекламне звернення не може містити незаконно використаних найменувань або аббревіатур інших фірм чи установ; у ньому також не можна неналежно використовувати імена та прізвища людей, назви та символи фірм і знаків товарів, що мають позитивну репутацію здавна або набули її завдяки рекламним кампаніям; рекламне звернення повинно бути правдивим, не може мати таких тверджень або зображень, які прямо чи опосередковано так чи інакше надали б покупцеві недостовірну інформацію; рекламне звернення не може імітувати загальної композиції, тексту, слогану, зображення, музики, звукових ефектів тощо інших рекламних звернень. Порівняльна реклама, в якій не дотримано моральних норм, інформація неправдива, компаративний прийом уводить в оману, а «інсинуація, непрямі натяки, і двозначні поради» завдати шкоди конкурентові, заслуговує на серйозну увагу контролюючих інституцій.

ПР часто містить недоведені, сумнівні відомості. Якщо цей тип реклами здатна зумовлює виникнення хибних уявлень у споживача стосовно пропонованого товару або його виробника, вона є етично некоректною, оскільки вводить споживача в оману, маніпулює ним.

ПР може призводити до плутанини, якщо конкуренти перебувають на близьких ринкових позиціях, може стати джерелом дезінфор-

мації: акцентуючи на обмеженому колі характеристик, сугестувати аудиторії помилкову думку щодо переваг марки над конкурентами.

Недостойне згадування назви ТМ, бренда, образливе «змагання» товарів і виробників є сучасною зброєю в маркетингових війнах, що ведуться між ідентичними марками. Про це говорять шановні рекламознавець Вільям Аренс (Arens F. William) у розділі «A War of Comparisons» книги «Сучасна реклама» (Contemporary Advertising) [7, с. 240–241], аналітики-маркетологи Віктор Трембл та Керол Хортон, відомий рекламознавець Стів Джонс [8].

Таким чином, необережне застосування ПР є джерелом конфліктів. У країнах, де ця стратегія дозволена і санкціонована законодавчо, на неї надається лише 5% від видатків галузі, причому поширюється вона здебільшого в пресі. Проте ПР має щирих прихильників, котрі вважають її високоєфективною і креативною; сприяє кращій поінформованості споживачів; заохочує розвиток конкуренції; виконана якісно, майстерно, професійно може розраховувати на успіх.

Вивчення проблем порівняльної реклами в Україні в контексті зарубіжного та вітчизняного законодавства про недобросовісну конкуренцію свідчить, що поняття *недобросовісної конкуренції* виникло у Франції в середині XIX ст., і, хоча в той час не існувало заборони на нечесну ділову практику, було створено достатньо ефективну правову систему захисту від нечесних методів ведення підприємницької діяльності на основі загального положення Ст. 1382 Цивільного кодексу Франції, що передбачала обов'язкове відшкодування збитків у разі протиправних дій. Ці принципи досі існують у Франції як основні складові державного регулювання і судової практики, пов'язаної з неетичністю, моральними й економічними збитками внаслідок некоректних бізнес-відносин.

Захист від недобросовісної конкуренції визнано однією з головних проблем охорони промислової власності вже понад століття тому, що спонукало прогресивні європейські держави 1900 р. на Брюссельській дипломатичній конференції оприлюднити морально-етичну позицію держав Європи щодо проблем недобросовісної конкуренції і ввести до Паризької конвенції (1883) Статтю. 10 bis. У результаті подальших переглядів, у Вашингтоні (1911 р.), Гаазі (1925 р.), Лондоні (1934 р.), Лісабоні (1958 р.), Стокгольмі (1967 р.) та відповідно до змін 1979 р., підлягають забороні: усі дії, які можуть викликати сумнів щодо підприємства, продуктів або промислової чи торгової діяльності конкурента; хибні твердження, оприлюднені в процесі комерційної діяльності, що дискредитують конкурента; вказівки чи твердження, використання яких у комерційній діяльності може надати недостовірної інформації щодо особливостей, способу виготовлення властивостей, придатності до застосування або якос-

ті товару. Окрім Ст. 10 bis, Паризька конвенція містить положення щодо захисту від проявів недобросовісної конкуренції в ширшому контексті, особливо в зв'язку з товарними знаками і фірмовими найменуваннями (Ст. 7 bis, 8, 9, 10) [9]. Текст Конвенції ратифікований в Україні 25 грудня 1991 р. У межах ЄС з недобросовісною конкуренцією працюють і спеціальні договірні документи, зокрема Мадридська та Лісабонська угоди.

У Кодексі МТП визначено відповідальність за недобросовісну конкуренцію, яка, відповідно до національної специфіки й менталітету, належить до сфери юрисдикції тієї чи іншої держави [10]. У країнах Євросоюзу проблемам регулювання конкурентного середовища і, як одному його репрезентантів, — ПР — приділяється значна увага. Європейський Парламент і Рада Європи прийняли директиви, що регулюють різні аспекти ПР і пов'язану з нею діяльність. Зокрема, Директива Європейського Союзу № 84/450/EWG від 10.09.1984 р. в редакції від 06.09.97 р. «Про оманливу рекламу» та Директива 97/55/EG від 6.10.1998 р. «Про порівняльну рекламу» легітимізують використання ПР у разі дотримання етичних вимог ведення бізнесу на умовах добропорядності та чесної конкуренції [11].

Суворе правове регулювання порівняльної реклами в країнах із розвинутою ринковою економікою вмотивоване тим, що ця технологія нині є ефективним засобом завоювання ринку збуту. Відносини у сфері порівняльної реклами в Україні не врегульовані на належному рівні, тому законодавство і досвід економічно розвинутих держав мають бути використовувати під час удосконалення вітчизняного конкурентного законодавства. Потенційне членство в ЄС потребує адаптації національного законодавства до стандартів розвинутих країн.

ЗУ «Про захист від недобросовісної конкуренції» від 07.06.1996 р. №236\96-ВР визначає недобросовісну конкуренцію як будь-які дії в конкурентному середовищі, що суперечать правилам, торговим та іншим чесним звичаям у підприємницькій діяльності. Деякі положення Закону конкретно кваліфікують дії, пов'язані з дискредитацією конкурента і досягненням неправомірних переваг у конкуренції: Ст. 1, 8, 15, 20, 26, Ст. 33, де обумовлено правила встановлення професійної етики в конкуренції, а також Ст. 7, яку присвячено ПР, котра визнається проявом недобросовісної конкуренції в разі неетичного використання ділової репутації суб'єкта господарювання [12]. ЗУ «Про рекламу» у Ст. 1 визначає ПР, їй присвячено окрему Ст. 11, де зазначено, що відносини, які виникають у зв'язку з порівняльною рекламою, регулюються законодавством України про захист від недобросовісної конкуренції; відповідальним за неправомірне порівняння в рекламі є рекламодавець; рішення щодо визнання порівняння в рекламі неправомірним приймають органи державної

влади — Антимонопольний комітет України (АМКУ) та Державний комітет України з питань технічного регулювання і споживчої політики (Держспоживстандарт України) [13].

Реклама з порівняльним сюжетом нині стала звичним, повсякденним явищем і в Україні. Кількість відеороликів, створених за таким принципом у вітчизняному медіа-просторі, — близько 20–30% від загального обсягу рекламних повідомлень. Протиставлення часто використовується в рекламі, тому починає втрачати і маркетинговий, і суто психологічний вплив. Це змушує рекламистів бути не лише креативнішими, але й агресивнішими, переходячи від порівнянь із невизначеним, дещо абстрагованим товаром до прямих рекламних атак на конкурентів. Порівняльна реклама стає дедалі бруталнішою і безсоромнішою у своїх проявах.

Маючи на меті активізацію уваги, реклама товарів, якою рекламисти прагнуть набути маркетингових переваг, з'являється на телеекранах, білбордах, на сторінках глянцевого видання у контексті інформації про товари-конкуренти, представлені на другому плані, де фігурують з точністю відтворення пакування, пізнаваних обрисів, характерної колористики, специфічних контурів логотипів. Сучасні технології візуалізації дозволяють зробити їх розмитими, затіненими, напівприхованими іншими предметами, що акцентує на нижчому ґатунку або й меншовартості товару. У текстах рекламних повідомлень докладно порівнюються товари за найсуттєвішими властивостями чи параметрами, подаються нескладні підрахунки з метою порівняння цін тощо. Ефектні, навіть епатажні фрази-порівняння розміщуються й на пакуванні товарів.

Етичний аспект недобросовісної порівняльної реклами — актуальна проблема в Україні, як і за кордоном, викликає своєю некоректністю невдоволення як громадськості, так і власне учасників бізнес-відносин, які для вирішення конфліктів змушені апелювати до державних інстанцій. Так, протягом останнього десятиліття на ринку відбулися декілька бруталних інцидентів: завдяки антирекламі чужої продукції компанія рекламувала свій бренд, але дискредитувала продукцію конкурентів. Саме таким виявився т. зв. бактеріальний «наліт» ВАТ «Біловіт-Умань» на ВАТ «Галактон», випад виробників лікувального препарату «Лактовіт» на фаст-фуд-компанію McDonald's, правопорушення, до яких призводила стратегія порівняння під час рекламування косметичних виробів і засобів гігієни конфлікт ТОВ «Байєрсдорф Україна», що обстоював інтереси ТМ «Nivea» у зв'язку з недобросовісною конкуренцією зі сторони ТОВ «Юнілівер Україна» під час просування ТМ «Dove», позов дочірньої компанії концерну «Jonson & Jonson» (Швейцарія) — «Cilag AG International» щодо недобросовісної конкуренції ТОВ

«Kimberly-Clark Україна» (м. Київ) у разі рекламування в ЗМІ виробів особистої гігієни з ТМ «КОТЕХ», що завдало шкоди ТМ «O.b.». Оскільки рекомендації АМКУ порушниками були виконані, судові розгляди не ініційовано.

Популярність порівняльної реклами, що зумовлена природою мислення і механізмом формування оціночних суджень, засвідчує практика, впроваджувана вже понад півстоліття за кордоном. Тому одна з найпоширеніших стратегій рекламного впливу — і в дозволених, і в заборонених законодавством формах — «експлуатувати» бінарну єдність «герой-антигерой», тобто «товар-антитовар». Така стратегія передбачає свідому дискредитацію конкурентних товарів, оскільки будь-яке рекламне повідомлення є принципово оціночним і спрямоване на вияв властивостей рекламованого товару. Задаючи позитивні параметри оцінки одного товару, створюється негативний контекст сприйняття іншого, конкуруючого, якому не притаманні ці властивості.

Недоліків порівняльної реклами небагато, але вони суттєві. Чинним законодавством заборонена недобросовісна реклама з неправомірним використанням чужого імені, фірмового найменування, знаків для товарів і послуг, а також рекламних матеріалів, упаковки товарів, назв літературних, художніх творів, періодичних видань (Ст. 4 ЗУ «Про захист від недобросовісної конкуренції») [12]. На підтримку в Ст. 8 ЗУ «Про рекламу» в забороняється рекламних зверненнях «копіювати текст, зображення, музичні чи звукові ефекти, що використовуються в рекламі товарів, якщо інше не передбачено законами України у сфері інтелектуальної власності» [13].

Етично некоректною визнається законодавством дискредитуюча реклама, що містить неправдиві, неточні або неповні відомості, пов'язані з діяльністю конкуруючого суб'єкта підприємницької діяльності, що можуть завдати шкоди його діловій репутації (Ст. 8 ЗУ «Про захист від недобросовісної конкуренції») [12].

Стосовно чіткого регулювання правових взаємин, що виникають у зв'язку із застосуванням на практиці ПР, вітчизняні юристи визнають: ПР має право на існування, суб'єкти підприємницької діяльності можуть її використовувати, але лише в тому разі, якщо інформація щодо переваг одних товарів (послуг) над іншими, яка міститься в рекламі, є достовірною й підтверджується фактичними даними. Загалом такий підхід до ПР цілком відповідає сучасним тенденціям у світовій та європейській практиці. Водночас виникають численні суто юридичні запитання, чітких відповідей на які українське законодавство не надає. Тому необхідні відповідні зміни і доповнення до законів про рекламу та про нечесну конкуренцію, які б визначали

об'єктивні критерії для регулювання правовідносин, що виникають у рекламній сфері.

Безумовно, під час підготовки таких змін корисними є не лише міжнародні правові документи, а й законотворчий досвід деяких країн. ФРН має чи не найстаріше в Європі комплексне законодавство про недобросовісну конкуренцію, концентрованим вираженням якого є Закон «Про недобросовісну конкуренцію», де визначається поняття недобросовісної конкуренції та норми, що розкривають порядок притягнення до відповідальності за дії, що порушують етику конкурентних відносин. Закон ФРН став основою для розробки і прийняття аналогічних законів у багатьох європейських країнах (Австрія, Швейцарія, Іспанія, Польща, Румунія), його підходи до регулювання питань недобросовісної конкуренції відобразилися в законодавчих актах інших держав.

Регулюванню відносин у сфері порівняльної реклами приділяється значна увага в національному законодавстві тих європейських держав, що імплементували норми європейського права в національне законодавство. Закони Латвії, Литви, Узбекистану, Росії «Про рекламу» та Закон Польщі «Про боротьбу з нечесною конкуренцією» [5, 226–229] надають плідний для українського законодавства досвід, який свідчить, що для вирішення проблем в Україні визначальну роль має відігравати система контролю, що функціонує як на державному рівні, так і на засадах саморегулювання галузі. Така система має, по-перше, чітко охарактеризувати ознаки правопорушення з метою відмежування його від інших у сфері конкурентних відносин, по-друге — установлювати дієвий механізм притягнення порушника до юридичної відповідальності та відшкодування завданих ним збитків.

Отже, державне регулювання проблем, пов'язаних із порівняльною рекламою, засвідчує посилення конкурентної боротьби, що й потребує від кампаній приділяти більше уваги захисту власного комерційного досвіду, ділової репутації. Сукупність дій, спрямованих на профілактику негативних ситуацій, і боротьба з ними є стратегією, що здатна забезпечити економічну безпеку кампанії та вберегти суб'єкт ринкових відносин від неправомірних і протизаконних дій у конкурентному середовищі, зокрема вдаючись до методів ПР як дієвої маркетингової технології.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Березовая Л. Г. История мировой рекламы, или старинные рецепты изготовления «бесплатного сыра»: [учеб. пособие] / Л. Г. Березовая. — М.: Изд-во Ипполитова, 2008. — 672 с.
2. Ross D. P. The Impact of Advertising Law on Business and Public Policy / D. P. Ross. — Westport, 1992. — 354 p.

3. Law of the People's Republic of China On the Protection of the Rights and Interests of Consumers [Electronic source]. — Mode of access: <http://www.lawinfochina.com/display.asp?db=1&id=445&keyword>. — Title from screen.
4. EASA : The European Advertising Standards Alliance [Electronic source]. — Mode of access : www.easa-alliance.org. — Title from screen.
5. Грицюта Наталія Етика реклами як естимацийний орієнтир сучасного суспільства : монографія / Н. М. Грицюта. — К. : Ін-т журналістики, 2012. — 416 с.
6. Barry T. E. Comparative Advertising : What Have We Learned in Two Decades? / T. E. Barry // Journal of Advertising Research. — 1993. — March—April. — P. 19–27.
7. Arens W.F. Contemporary Advertising / Arens W.F. — [10-th Edition]. — New York : McGraw-Hill Irwin International Edition, 2006. — 614 p.
8. Tremblay V. J. The U.S. Brewing Industry: Data and Economic Analysis / V. J. Tremblay, C. Horton. — MIT Press, 2005 — 397 p.; Jones S. Brand Like a Rock Star — Selling The Experience : Lessons from Rock 'n Roll to Make Your / S. Jones. — Austin :Greenfield Book Groop Press, 2011. — 242 p./
9. Паризька конвенція «Про охорону промислової власності» від 20 березня 1883 р. Переглянута в Брюсселі 1900 р., в Вашингтоні 1911 р., в Гаазі 1925 р., в Лондоні 1934 р., в Лісабоні 1958 р., в Стокгольмі 1967 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_123. — Назва з екрана.
10. Міжнародний кодекс рекламної практики Міжнародної Торгівельної Палати від 5.06.87, Париж [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.medialaw.ru>. — Назва з екрана.
11. Директиви Європейського Союзу. Директиви Європейського Союзу №№ 84/450/EWG, 97/55/EG [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>. — Назва з екрана.
12. Закон України «Про захист від недобросовісної конкуренції» від № 236/96-ВР 07.06.1996 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?user=index>. — Назва з екрана.
13. Закон України «Про рекламу» № 270/96-ВР від 3.07.96, поточна редакція — Редакція від 16.09.2012, підстава 3778-17 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/270/96-вр>. — Назва з екрана.

Надійшла до редколегії 09.12.2013 р.

УДК 021.4.316.77

А. В. ПЕЧЕНА

МІСЦЕ БІБЛІОТЕКИ В СИСТЕМІ МАСОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Обґрунтовується значення бібліотеки як важливого компонента в системі масової комунікації.

Ключові слова: бібліотека, бібліотечна журналістика, масова комунікація, масова робота, канали комунікації.

Обосновывается значение библиотеки как важного компонента в системе массовых коммуникаций.

Ключевые слова: библиотека, библиотечная журналистика, массовая коммуникация, массовая работа, каналы коммуникации.

Substantiates the importance of the library as an important component in the system of mass communication.

Key words: library, library journalism, mass communication, mass work, ductings of communication.

Нині особливого розвитку набуває масова комунікація як відносно новий соціальний інститут, функція якого полягає у виробництві і поширенні знань. У цих процесах безперечно важливу роль відіграє бібліотека, яка організовує накопичення і передання соціально важливої інформації в часі і просторі; її послугами одночасно може користуватися необмежена кількість людей. Завдяки реалізації притаманних їй функцій бібліотека стає однією з найпродуктивніших масово-комунікаційних структур, що надає широкі можливості звернення до колективної пам'яті людства.

Зміст і особливості масово-комунікаційної діяльності бібліотеки висвітлено в працях багатьох українських та зарубіжних авторів, зокрема С. І. Головка, Ж. К. Ельборга (J. K. Elborg), Х. Йохумсена (H. Jochumsen) С. Г. Матліної, Г. К. Олзоєвої, А. С. Чачко. Проте місце і значення бібліотеки як важливого компонента в системі масової комунікації не розкриваються.

Мета статті — обґрунтувати місце бібліотеки в системі масової комунікації. Масова комунікація — це один із видів виробництва духовних цінностей, які можуть виражатися і закріплюватися в певній системі жанрів, форм, матеріальних носіїв тощо. На думку Т. В. Науменко, суб'єктами масової комунікації є впроваджувані цінності (соціальні спільноти, групи, інституції), які прагнуть представити власні цінності як загальні для всього суспільства і, відповідно, свої оцінки як загальнозначущі. Об'єктом масової комунікації автор пропонує вважати масову свідомість, а основною функцією — діяльність із перенесення, трансляції в масову свідомість тими чи іншими соціальними групами, інституціями певного фрагмента продуктів спеціалізованої свідомості у формі оцінок певного виду явищ і фактів, актуальних із громадської і часової точок зору [13].

Таким чином, бібліотека має свою масову аудиторію, яку становлять представники всіх соціальних груп і категорій суспільства, незалежно від вікових, національних і соціальних ознак, релігійних і політичних поглядів. Основою діяльності будь-якої бібліотеки є її документний фонд (друковані, електронні, мультимедійні, віртуальні ресурси), соціально-інформаційна значимість яких відповідає потребам суспільства. Засобами і каналами підтримки комунікаційного середовища бібліотеки є відповідні технології і процеси,

матеріально-технічний і кадровий ресурси. Варіативність каналів передавання інформації уможливорюється завдяки комунікативності бібліотеки як відкритої системи, що розвивається і формується відповідно до інтересів і прагнень суспільства, на чому наголошують бібліотекознавці [21].

Слід зазначити, що серед соціально-економічних, техногенних, геополітичних, екологічних та інших проблем сучасного суспільства особливе місце посідають процеси трансформації загальнолюдських цінностей і ціннісних орієнтацій, у яких важливу роль відіграє бібліотека. У бібліотечному діяльній середовищі комунікація існує як поліфункціональний процес та універсальний фактор, де одну з ключових функцій виконує бібліотекар [19]. Незважаючи на деякі песимістичні прогнози щодо безперспективності бібліотечної професії в умовах розвитку інформаційного суспільства, час і практика довели, що бібліотекарі цілком здатні не лише органічно долучитися до соціокомунікаційні процеси, а й виконувати місію організаторів і виконавців масово-комунікаційних процесів. Сучасним бібліотекарям доводиться працювати з різними, зокрема соціально-проблемними категоріями населення, засобами своєї діяльності створювати соціально та інформаційно привабливе середовище для забезпечення різноманітних (когнітивних, інформаційних, культурно-освітніх, творчих, дозвіллевих та ін.) потреб різних користувачів [6]. Окрім того, сучасні бібліотекарі успішно виконують ролі «консультанта, аналітика, технолога, порадирика, викладача», співпрацюють не лише з постійним контингентом користувачів, а й з незнайомими людьми, т. зв. «нечитачами», котрі для забезпечення своїх інформаційно-комунікаційних, культурно-дозвіллевих потреб надають переваги не книзі, а електронним засобам масової інформації: телебаченню, Інтернету тощо [20].

На нашу думку, головним об'єднуючим елементом між бібліотекою і масовою комунікацією є книга (газета, журнал) як документ, носій інформації, основний традиційний інформаційний ресурс суспільства. Як зазначає М. А. Василик, із позицій комунікативістики книга є надійним засобом комунікації — місцем зберігання інформації і засобом її трансляції, що збільшує можливість комунікаційних контактів між сучасниками, поколіннями та представниками різних культур [15]. В означеному контексті роль і місце бібліотеки в системі засобів масових комунікацій розглядає Т. Б. Маркова, здійснюючи порівняльний аналіз традиційної та електронної бібліотек й Інтернету як комунікаційних засобів сучасного суспільства [10]. Тобто сучасна бібліотека, трансформуючись в інформаційно-культурний центр, приділяє значну увагу: організації комфортного бібліотечного простору; опанує сучасні Інтернет-комунікації; по-

ряд із традиційними формами масової роботи активно впроваджує в практику інноваційні технології масової комунікації, які сприяють формуванню нового образу бібліотеки, розкривають новітній інформаційно-культурний потенціал її можливостей і послуг; співпрацює із засобами масової комунікації, використовуючи їх можливості для проведення рекламних та іміджевих кампаній із метою популяризації повного спектра бібліотечних послуг [1; 4; 14; 16; 23]. Як один із провідних виробників і постачальників інформаційних послуг, що потребують застосування дієвих і апробованих засобів їх популяризації, бібліотека активно впроваджує в практику рекламу, паблік рилейшнз. Слід зазначити, що в багатьох зарубіжних країнах це означає обслуговування широкого загалу [2].

Безперечна масова робота бібліотек є одним із аспектів масової комунікації. Бібліотечні форми такої роботи (виставки, вечори, літературно-музичні салони, клуби і читацькі об'єднання, вечори, міські свята тощо) надають можливості бібліотеці заявити про себе, підтвердити статус відкритого соціокультурного інституту в системі масової комунікації. Масову роботу, бібліотечний PR дослідники пов'язують із діяльністю в напрямках формування іміджу бібліотеки, розширення зв'язків із громадськістю, розвитку соціального партнерства бібліотеки [11; 12].

Незамінним інструментом для зв'язків із громадськістю (PR), іміджевої і рекламної діяльності, бібліотечного маркетингу нині є бібліотечний блогінг, особливості, специфіка й інноваційні можливості якого висвітлено в публікаціях К. О. Василькової, А. І. Земскова, А. Трачука й інших [5; 8; 18].

Важливо звернути увагу на те, що в журналістиці поняття «канали масової комунікації» синонімізується з поняттями «засоби масової комунікації» та «масової інформації», «мас-медіа» та нині розглядається в трьох основних аспектах. Перший пов'язується із можливостями новітніх ЗМК у контексті розвитку інформаційно-комунікаційних технологій та Інтернету, другий — із використанням традиційних засобів масової комунікації в умовах віртуального простору. Третій аспект спрямовується на формування новітніх мас-медіа [17].

Зважаючи на високий рівень технологізації та медіатизації сучасного бібліотечного простору, зазначимо, що означені аспекти є актуальними у сфері інформаційно-бібліотечної діяльності. Суттєвою особливістю бібліотеки є те, що для реалізації своєї соціокомунікаційної місії вона обирає найприйнятніші, найоптимальніші і найефективніші види діяльності, які водночас виконують роль комплексних комунікаційних каналів, засобів. Це питання розглядають зарубіжні дослідники, в працях котрих, по-перше, від-

значається посилення ролі бібліотек у житті суспільства загалом і територіальної громади зокрема. У напрямі розвитку нових форм взаємодії з населенням бібліотека концептуалізується як «третє місце», де, окрім дому і роботи, людина може мати всі умови для відпочинку та самовдосконалення, а також для реалізації своїх здібностей і культурних потреб [25]. У цьому разі великого значення набуває муніципальне реформування бібліотечної сфери. Стратегія розвитку бібліотек передбачає, що всі громадяни повинні мати однакові можливості доступу до бібліотечних сервісів і послуг, відтак соціокомунікаційна діяльність має зосереджуватися на їхніх культурних потребах і спрямовуватися також на не-користувачів [26]. По-друге, дедалі більшого визнання набуває факт використання бібліотеками соціальних медіа й Інтернет-мереж, що сприяє розширенню структури бібліотечних комунікацій; інтерактивного діалогу між бібліотекою і користувачами; налагодженню соціального обміну; популяризації бібліотечних фондів [24; 27; 28]. Отже, в бібліотечній практиці соціальні мережі — це додатковий канал популяризації інформаційних послуг; інструмент поширення інформації, що свідчить про важливе місце бібліотеки в системі масової комунікації. Означене підтверджують такі основні тенденції і напрями інтеграції бібліотеки до медійного простору [22]:

- взаємінтеграція мережевих і бібліотечних сервісів під час донесення оперативних повідомлень до широкого загалу користувачів із інформаційною та рекламною цілями;
- розвиток бібліотечного блогінгу як інструменту поширення професійної інформації;
- використання соціальних мереж як рекомендаційного сервісу, інформаційного джерела, засобу інтернаціонального науково-інформаційного обміну;
- формування кластерних систем інформаційних ресурсів і користувачів.

Важливого значення в системі масової комунікації також набуває розвиток бібліотечної журналістики як принципово новий напрям діяльності. Активне використання бібліотеками новітніх каналів, форм, засобів і технологій масової комунікації створює необхідні передумови для цього. Бібліотечна журналістика як навчальна дисципліна нині вже викладається в курсі підготовки майбутніх бібліотекарів (бакалаврів, спеціалістів) у Санкт-Петербурзькому державному університеті культури і мистецтв [7]. В Україні також здійснюється практика організації навчання бібліотекарів основ журналістської майстерності: підготовці публічного матеріалу статей, репортажів, прес-релізів; умінню брати інтерв'ю; здійснювати професійну фото- і відеозйомку тощо. Зокрема, за ініціативи

Міністерства культури України, Харківського обласного відділення Української бібліотечної асоціації та програми «Бібліоміст» на базі Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка започатковує роботу Перша всеукраїнська школа бібліотечного журналіста. Цей проект передбачає опанування учасниками методів, прийомів, засобів журналістської діяльності та набуття практичних навичок за напрямками:

- взаємодія бібліотек із засобами масової інформації,
- пресова журналістика,
- теле- і радіожурналістика,
- Інтернет-журналістика,
- фотожурналістика [3].

Програма школи бібліотечного журналіста передбачає вивчення жанрів та специфіки журналістики в електронному середовищі, набуття навичок використання Інтернет-сервісів та каналів для формування власних бібліотечних ЗМІ, Без сумніву, опанування бібліотекарями України можливостей Інтернет-журналістики, газетно-журнальної, теле- і радіожурналістики сприятиме оптимізації роботи із долучення користувачів до бібліотек; формуванню впливу на громаду та суспільство й створення позитивного іміджу бібліотек як безплатних загальнодоступних центрів доступу до інформації через міжнародні, всеукраїнські, регіональні ЗМІ та корпоративні бібліотечні ЗМІ (електронні та друковані), сайти та сервіси Web 2.0, 3.0.

Отже, традиційна бібліотечна діяльність, бібліотечне масове інформування завдяки багатоканальній і різномірній комунікації нині є міжсистемною, здійснюється із використанням технологій масово-комунікаційної, соціокультурної, просвітницької, інформаційно-освітньої сфери, що суттєво впливає на особливості функціонування бібліотеки як організатора трансляції в часі й просторі соціально значимої інформації.

На нашу думку, важливим завданням бібліотеки є вдосконалення її діяльності в системі масових комунікацій, передусім, на рівні регіону. Масово-комунікаційна сфера в цьому разі — особлива система, яка, з одного боку, функціонує за загальними принципами масової комунікації та належить до національної медіасистеми, а з іншого — вирізняється певними характеристиками та функціями, орієнтованими на геополітичні, економічні, етнічні, соціокультурні, ментальні, історичні особливості регіонального суспільного життя. Система масової комунікації регіону — це інституціоналізований комплексний інструментарій для «збору, вироблення, тиражування та розповсюдження інформаційної продукції на території певного адміністративно-територіального утворення» з метою інформаційного забезпечення процесу формування громадянського суспільства

на локальному рівні [9]. Діяльність системи масових комунікацій в умовах регіону необхідно розвивати на основі соціальної взаємодії регіональних суспільних підсистем (органів адміністративного і соціального управління; наукових, освітніх, інформаційних, культурних інституцій; виробничо-економічних структур тощо), які є суб'єктами комунікаційної взаємодії.

У громадському житті регіону бібліотека відіграє важливу роль, оскільки у своїй діяльності керується інформаційними потребами та інтересами громадян; реалізує право на бібліотечне обслуговування всіх категорій користувачів, застосовуючи для цього традиційні і новітні інформаційно-комунікаційні технології. Як соціальний інститут, що поєднує функції накопичення, збереження, оброблення та передання інтелектуальної, духовної, історичної і культурної спадщини своєї території, бібліотека покликана забезпечувати доступ до інформації, знань, культури всім представникам місцевої громади, незалежно від вікових, національних і соціальних ознак, релігійних і політичних поглядів.

Засобами масово-комунікаційної діяльності бібліотека може здійснювати основні функції регіональної системи масових комунікацій, серед яких:

- забезпечення населення повноцінною інформацією про важливі події суспільного життя, діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування;
- донесення офіційної точки зору перших осіб регіону;
- висвітлення ключових проблем і культурних подій;
- здійснення просвітницької роботи серед населення;
- забезпечення зворотного зв'язку й обміну інформацією;
- формування іміджу регіону, збереження місцевої історико-культурної автентичності та ін.

Сучасна бібліотека активно співпрацює із засобами масової інформації регіону, використовуючи їх можливості для рекламних та іміджевих кампаній бібліотеки, які мають на меті популяризацію повного спектра бібліотечних послуг; сприяють формуванню нового образу бібліотеки, розкривають її інформаційно-культурний потенціал. У зазначеному аспекті особливого значення набуває розширення взаємодії бібліотеки з усіма структурами суспільства завдяки участі в регіональних програмах співробітництва між близькими територіями, що має на меті поєднати їх історично-територіальні особливості та забезпечувати умови для культурно-освітнього обміну, досліджувати історіографію про історичні корені, проводити спільні масові заходи.

Відповідно до означеного можна дійти висновку, що сучасна бібліотека — один із наймасовіших та найдоступніших осередків

організації громадського інформування та спілкування, що є визначальним фактором її ролі й вагомим місцем в системі масової комунікації. У подальшому маючи відповідний інформаційно-ресурсний потенціал, який нині значно посилюється завдяки створенню власної мультимедійної продукції та можливості доступу через Інтернет до масивів електронної інформації, бібліотеки можуть претендувати на роль масових інформаційних осередків, здатних оперативно доносити до громадян суспільства інформацію з різних життєво важливих питань.

Подальшого дослідження потребують: поглиблення уявлень про масово-комунікаційні процеси в бібліотечній сфері; вивчення стану використання бібліотеками України сучасних каналів масової комунікації; визначення напрямів розвитку бібліотеки в системі масової комунікації.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Амлінський Л. Бібліотечний комфорт: розкіш чи веління часу / Л. Амлінський // Бібл. вісник. — 2010. — № 3. — С. 39–44.
2. Багрова И. Ю. Тенденции, состояние и перспективы обслуживания в национальных библиотеках мира: (по материалам зарубежной печати) / И. Ю. Багрова // Мир библиотек сегодня — 1996. — Вып. 3. — С. 13–27.
3. Библиотечная журналистика и профессиональное развитие [Электронный ресурс] // Методист библиотеки: блог научно — методического отдела Харьковской государственной научной библиотеки им. В. Г. Короленко. — Режим доступа: http://metodist-biblioteki.blogspot.com/2013/06/blog-post_17.html. — Заглавие с экрана.
4. Букатова Л. Корпоративный PR: дух единой команды. Если хочешь, чтобы мир заговорил о тебе, используй СМИ! / Л. Букатова // Библиотека. — 2012. — № 5. — С. 9–13.
5. Василькова Е. А. Дипломированный блог / Е. А. Василькова // Современная библиотека. — 2011. — № 3. — С. 36–39.
6. Головки С. И. Социально-культурные функции библиотечной профессии / С. И. Головки // Библиотечковедение. — 2004. — № 6. — С. 32–38.
7. Дисциплины кафедр. Специалитет 071201 «Библиотечно-информационная деятельность» [Электронный ресурс] // Санкт — Петербургский государственный университет культуры и искусств. — Режим доступа: http://spb.guki.ru/structura_university/af/kaf_biblio_i_teor_chten/umk. — Заглавие с экрана.
8. Земсков А. И. Составление личных хроник — blogging — модный инструмент для самовыражения / А. И. Земсков // Научные и технические библиотеки. — 2005. — № 6. — С. 51–56.
9. Змії Л. М. Аналіз деяких аспектів функціонування регіональних ЗМІ України (за результатами експертного опитування) [Електронний ресурс] / Л. М. Змії. — Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc.../Zmij.pdf>. — Назва з екрана.
10. Маркова Т. Б. Библиотека в контексте культуры: философско-культурологический анализ: автореф. дисс. ... доктора филос. наук: 24.00.01 / Т. Б. Маркова; СПб. гос. ун-т. — СПб., 2008. — 35 с.

11. Матлина С. Нам не жить друг без друга. Социальное партнерство в развитии публичной библиотеки / С. Матлина // Библиотечное дело. — 2007. — №6. — С. 2–6.
12. Матлина С. Г. Поговорим о странностях любви... к «мероприятиям» и «массовой» работе / С. Г. Матлина // Библиотечное дело — XXI век. — 2008. — № 10. — С. 2–5.
13. Науменко Т.В. Концептуальный анализ теории массовой коммуникации [Электронный ресурс] / Т. В. Науменко. — Режим доступа : <http://credonew.ru/content/view/771>. — Заглавие с экрана.
14. Опарина О. Д. Веб — сайт в библиотечной технологии / О. Д. Опарина, Е. А. Охезина // Науч. и техн. 6-ки. — 2004. — № 7. — С. 41–46.
15. Основы теории коммуникации: учет. / Под ред. проф. М. А. Василика. — М. : Гардарики, 2003. — 615 с.
16. Попова М. Л. Библиотека и газета: грани взаимодействия // Библиотековедение. — 2005. — № 6. — С. 67–70.
17. Сергеев Е.Ю. Средства массовой информации в условиях глобализации [Электронный ресурс] / Е. Ю. Сергеев. — Режим доступа: http://www.terrahumana.ru/arhiv/09_01/09_01_12.pdf. — Заглавие с экрана.
18. Трачук Л. Бібліотечний блог як прояв концепції «Бібліотека 2.0» / Л. Трачук // Вісник Кн. палати . — 2012 . — № 9. — С. 22–25.
19. Чачко А. Комуникативістика в системі гуманістичного розвитку сучасної бібліотеки / А. Чачко // Вісник Кн. палати . — 2004 . — № 1. — С. 30–32.
20. Чачко А. Бібліотекарі в інформаційному суспільстві: не проблема, а реальність / А. Чачко // Вісник Кн. палати . — 2001. — № 10. — С. 23–25.
21. Черных О. В. Библиотека как открытая система в контексте межкультурной коммуникации [Электронный ресурс] / О. В. Черных . — Режим доступа: http://libconfs.narod.ru/2004/s1/s1_p31.htm. — Заглавие с экрана.
22. Чуприна Л. Оперативна інформація в соціальних мережах: особливості обігу і використання бібліотеками / Л. Чуприна // Наук. пр. Нац. 6-ки України ім. В. І. Вернадського. — Київ, 2010. — Вип. 33. — С. 507–523.
23. Шереметьев С. Проектування соціокультурного простору в новій будівлі національної бібліотеки Білорусі / С. Шереметьев, І. Думанська // Бібл. вісн. — 2008. — № 2. — С. 35–36.
24. Bodnar J. Asking the right questions: A critique of facebook, social media, and libraries / J. Bodnar, A. Dochi // Public. Serv. Quart. — 2011. — v. 7, № 3-4. — P. 102–110.
25. Elborg J. K. Libraries as the space between us: Recognizing and valuing the third space / J. K. Elborg // Ref. and User Serv. Quart. — 2011. — v. 50, N 4. — P. 338–350.
26. Jochumsen H. A new model for the public library in the knowledge and experience society / H. Jochumsen, C. Hvenegaard, D. Skot-Hansen [Electronic Source]. — Mode of access: www.bibliotekogmedier.dk. — Title from screen.
27. Kang M. Understanding the effect of social networks on user behaviors in community-driver knowledge services / M. Kang, B. Kim, P. Gloor, G.-W. Bock // J. Amer. Soc. Inf. Sci. and Technol. — 2011. — v. 62, № 6. — P. 1066–1074.
28. Petit Y. Twitter and Facebook for user collection request / Y. Petit // Collect. Manag. — 2011. — v. 36, № 4. — P. 253–258.

Надійшла до редколегії 26.11.2013 р.

ЕВОЛЮЦІЯ НАУКОВИХ ПОГЛЯДІВ НА КНИЖКОВУ КОМУНІКАЦІЮ В ДИСЦИПЛІНАХ ДОКУМЕНТНО-КОМУНІКАТИВНОГО ЦИКЛУ

Розглянуто еволюцію наукових поглядів на книжкову комунікацію в дисциплінах документно-комунікаційного циклу, запропоновано власне визначення поняття «книжкова комунікація».

Ключові слова: книжкова комунікація, спілкування, соціальна комунікація, бібліологічний етап, інформаційний етап, комунікаційний етап.

Рассмотрена эволюция научных взглядов на книжную коммуникацию в дисциплинах документно-коммуникативного цикла, предложено собственное определение понятия «книжная коммуникация».

Ключевые слова: книжная коммуникация, общение, социальная коммуникация, библиологический этап, информационный этап, коммуникационный этап.

The evolution of the scientific views on the book communication in the disciplines of the documentary-communicative cycle is regarded. A new definition of the «book communication» category is proposed.

Key words: book communication, communication, social communication, bibliology period, information period, communication period.

Дослідження книжкової комунікації в теоретичному, історичному і прогностичному аспектах потребує ґрунтовного вивчення праць попередників, що вможливить визначити обсяг та зміст базового поняття «книжкова комунікація». Слід зазначити, що в сучасних довідкових виданнях із книгознавства та соціальних комунікацій [11, с. 22], немає визначення поняття «книжкова комунікація». Водночас це словосполучення активно використовується у фаховій літературі останніх десятиліть без будь-яких визначень. Тобто можна констатувати: означене поняття, незважаючи на його активне використання в науковому обігу, ще не набуло офіційної інституціоналізації.

Мета статті — розглянути еволюцію наукових поглядів на зміст і обсяг цього поняття, насамперед, у межах дисциплін документно-комунікативного циклу, оскільки воно належить до їх предметної сфери, і сформулювати його власне визначення.

Слід зазначити, що історія розвитку книгознавства ХХ ст. містить немало прикладів розгляду книжкової справи в контексті теорії комунікації [1; 2; 6; 14], що надає підстав реконструювати еволюції поглядів на книжкову комунікацію в дисциплінах документно-комунікативного циклу. Водночас складність реконструкції полягає

в тому, що в книгознавстві поняття «комунікація» почало використовуватися тільки із 60-х рр. минулого. Перші спроби описати комунікативні процеси в книжковій справі здійснювалися з використанням поняття «спілкування», тому важливо з'ясувати, наскільки коректно редуціювати поняття «комунікація» до поняття «спілкування». Для цього слід здійснити термінологічний аналіз поняття «комунікація».

Слово «комунікація» запозичене із західноєвропейських мов і має латинське походження («communication» — «повідомлення, передача», що пов'язане з дієсловом «communico» — роблю спільним, повідомляю, з'єдную», похідним від «communis» — «спільний») [9, с. 545]. У сучасній українській мові слово «комунікація» використовується в трьох значеннях: 1) шляхи сполучення, лінії зв'язку; 2) обмін інформацією; 3) те саме, що спілкування [3, с. 446]. Причому значення «обмін інформацією» виникло лише в останніх виданнях тлумачного словника, нині це поняття полісемантичне.

У першому вітчизняному довіднику із соціальних комунікацій В. О. Ільганаєва визначає соціальну комунікацію як «цілеспрямований обмін соціально значущою для її учасників інформацією й знаннями; тобто вона основана на комунікативній дії, що програмується» [22, с. 296–297].

Отже, в сучасних визначеннях поняття «соціальна комунікація» акцентується на значенні, тотожному або «обміну інформацією», або «спілкуванню». В англійській мові поняття «спілкування» і «комунікація» є синонімами, проте на радянському і пострадянському просторах вони мають різні значення.

Для книгознавчих досліджень важливого значення набуває проблема співвідношення цих понять стосовно феномену книжкової комунікації. А. В. Соколов, який, до речі, взагалі розрізняє ці поняття, розглядаючи спілкування як одну з форм комунікаційної діяльності, але стосовно усної, письмової та електронної комунікацій вважає, що їх можна застосовувати як синоніми, оскільки «усна комунікаційна діяльність є духовним спілкуванням соціальних суб'єктів», а «письмова комунікація й електронна комунікація тотожні письмовому спілкуванню, оскільки сумісна матеріально-виробнича діяльність не передбачається» [20, с. 70]. Виявлено, що в книгознавчій рефлексії поняття «комунікація» і «спілкування» більшість дослідників використовують як синонімічні. Згідно з Постановою Кабінету Міністрів України «Про доповнення переліку галузей науки, з яких може бути присуджений науковий ступінь і вчене звання» (грудень, 2006 р.), соціальні комунікації визнано науковою галуззю, з якої може проводитися захист дисертацій, присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань. Експертна рада із соціальних комунікацій ВАК України в грудні 2009 р. визначила робочу дефініцію

соціальних комунікацій, згідно з якою «соціальні комунікації — це різні види інформаційної взаємодії в суспільстві між соціальними інститутами та споживачами соціальної інформації за допомогою визначених каналів, способів та засобів зв'язку в умовах високотехнологічного інформаційного виробництва, які створюють залежно від мети, завдань і характеру взаємодії різні види мережевої комунікації, що має організований і стратегічний характер, та формують єдину суспільну комунікаційну систему, яка функціонує за законами спілкування» [16]. Тобто в зазначеній постанові також акцентується на тому, що єдина комунікаційна система функціонує згідно із законами спілкування. Тому доцільно редуціювати поняття «спілкування» до поняття «комунікація».

Слід зазначити, що еволюція поглядів наукової спільноти на проблему книжкової комунікації відбувалася відповідно до парадигмальних змін у загальнонауковій рефлексії загалом та книгознавчій зокрема. Таким чином, умовно можна виокремити й охарактеризувати три етапи. **1.** 20-ті рр. ХХ ст. — бібліологічний, що базується на засадах традиційного книгознавства (О. М. Ловягін, П. Отле, М. О. Рубакін, М. М. Куфаєв), у межах якого започатковано теоретичну рефлексію щодо функціонування книжкової комунікації; **2.** 60–90-ті рр. ХХ ст. — інформаційний, сформований під впливом досліджень у галузі теорії комунікації, що здійснювався в межах нової метанауки — інформатики (А. О. Беловицька, О. А. Гречихін, С. П. Омилянчук, К. Мігонь, В. М. Ляхов, М. Червінський, Ж. Гаскюель), визначальною ознакою якого є застосування інформаційного та соціокомунікативного підходів до розгляду книгознавчих проблем; **3.** — кінець ХХ — початок ХХІ ст. — комунікативний (А. В. Соколов, М. П. Єльніков, Г. М. Швецова-Водка) — дослідження книжкової комунікації базується на метатеорії соціальної комунікації (ноокомунікології), які набувають статусу метанаук для всіх дисциплін соціально-комунікативного циклу; лише на цьому етапі книжкову комунікацію почали розглядати як підсистему документної комунікації в єдності її внутрішньо- і зовнішньосистемних зв'язків. Отже, слід детально охарактеризувати ці періоди.

20-ті рр. ХХ ст. — роки активізації розробки комунікативної проблематики (її досліджували філософи і соціологи, проблемою зриву комунікації переймалися письменники і художники) — збіглися зі злетом книгознавчої думки в Радянському Союзі. О. М. Ловягін у праці «Основи книгознавства» (1926 р.) визначав книгу як «знаряддя спілкування», а механізм її виникнення й еволюції вбачав в одвічному «інстинкті спілкування, внутрішньому усвідомленні солідарності з далекими в часі та просторі людьми», що притаманні людському роду і які «примушували шукати способи передавання

на відстані та через тривалі проміжки часу того, що можна було словом, співом і жестом донести до присутніх» [13, с. 3–6]. Слід зазначити, що ставлення до книги як «засобу» (М. Ф. Яновський), «знаряддя» (О. М. Ловятін) спілкування характерне для книгознавчих праць того часу. Книга, на думку М. А. Рубакіна, — це «знаряддя передавання знання, розуміння, настрою від того, хто книгу пише, тим, хто її читає або читатиме» [17, с. 136]. Найдокладнішого розроблення проблема книжкового спілкування набула в праці М. М. Куфаєва «Книга в процесі спілкування» (1927 р.) [13]. Учений уважав, що потреба в спілкуванні є сутнісною ознакою людини, а книга вможливує подолання просторо-часових бар'єрів спілкування, оскільки являє собою «міцне матеріальне втілення думки та слова, узятих разом і доступних невизначено великій кількості людей, у необмежений період часу» [12, с. 100]. Водночас він справедливо констатує, що досліджень, у яких акцентується на книзі як єдності думки та слова та як певної матеріально-конструктивної форми, присвячених «книзі в цілому, як явищу спілкування людей», немає. На відміну від своїх попередників, М. М. Куфаєв наполягав, що дослідження означеної проблеми потребує «розкриття динаміки всього книжкового процесу», для чого слід зважати на індивідуальний, соціальний, психологічний, формально-виробничий, технічний аспекти «життя» книги; використовувати дані «сучасної практики книги», її історії, філософії, психології, соціології. Йдеться про необхідність міждисциплінарного дослідження.

У 60–70-ті рр. в книгознавстві дослідники знову звернулися до проблеми книжної комунікації, що пов'язане з новим імпульсом у розвитку комунікаційних студій під впливом виникнення теорії інформації та стрімким розвитком нових комунікаційних засобів, що зумовило актуалізацію феномену «масова комунікація». У Радянському Союзі означені процеси з ідеологічних причин відбувалися дещо із запізненням. Реабілітація теорії інформації збіглася із поверненням із забуття ще раніше «репресованого» книгознавства. «Друге народження» книгознавства відбувалося під знаком самовизначення свого статусу серед інших наук комунікаційного циклу, насамперед інформатики, оскільки з виникненням «безпаперової» комунікації вперше було поставлено під сумнів подальше існування книги і науки про неї. Окрім того, поширення засобів масової інформації, насамперед телебачення, що стало могутнім конкурентом книги, спричинило необхідність обґрунтування її комунікативних переваг. Також серед фахівців дискусійності набуло питання, чи можна вважати книгу засобом масової інформації і розглядати з позиції теорії масової інформації [10]. Це питання було цілком доречним для означеного етапу. Адже стало очевидно, що використан-

ня лише книгознавчого інструментарію для дослідження соціально-комунікативної сутності недостатньо, а стрімкий розвиток нових комунікативних засобів актуалізував питання щодо визначення місця книги серед них. Проблема розвитку нових комунікативних засобів розглядалася саме в межах теорії масових комунікацій, а тому фахівці намагалися саме там знайти відповіді на доленосні для подальшого розвитку книгознавства питання. Слід зазначити, що на той час не було узагальнюючої теорії соціальної комунікації, в якій би книжкова комунікація посіла належне місце, а існували лише теорії масової комунікації, що зумовлювало складну дилему: або визнати книгу засобом масової комунікації, або обмежитися в її вивченні лише використанням книгознавчого апарату.

У 70–90-ті рр. ХХ ст. соціально-комунікативна природа книги розглядалася в працях співробітників Московського поліграфічного інституту: О. А. Гречихіна (у зв'язку з проблемою типології видань), А. О. Беловицької (під час побудови теорії загального книгознавства), С. П. Омилянчука (при розгляді книги і книжкової справи в комунікативному процесі спілкування).

Підсумкова інтерпретація соціально-комунікативної природи книги цього періоду відображена в енциклопедії «Книга» (1999 р.), де вона визначається як одна з основних форм «існування й поширення семантичної інформації, способом організації твору індивідуальної свідомості в знакову систему для сприйняття її суспільною свідомістю» [11, с. 299]. Таким чином, на підґрунті ідей вітчизняного книгознавства 20-х рр., у працях книгознавців 70–90-х рр. книга розглядається як один з основних *способів* соціальної комунікації (спілкування).

Ще одним важливим етапом у дослідженні комунікативної природи книги стала теорія мистецтва книги В. М. Ляхова (70-ті рр.). Автор зазначав, що головне призначення книги: «служувати засобом збереження та передачі інформації, спілкування між людьми», — саме в цьому, на його думку, полягає «головна — комунікативна функція книги як форми організації текстового повідомлення» [14, с. 6]. Життєздатність книги В. М. Ляхов пов'язував з розвитком її комунікативних властивостей. Аналогічний підхід є характерним і для книгознавчих праць зарубіжних учених. Книга як *засіб* комунікації розглядалася в працях польського дослідника М. Червинського, професора Боннського університету Г. Грундмана [8, с. 23]. Зокрема, польський книгознавець К. Гломбловський уважав комунікативність найважливішою ознакою книги [5].

Тобто в означений період увага, насамперед, приділялася книзі як основному елементу книжкової комунікації з огляду на її комунікативну функцію, книжкова ж комунікація як цілісне сис-

темне явище не розглядалася. Це пояснюється передусім відсутністю узагальнюючої метатеорії соціальної комунікації, в якій би книжковій комунікації відводилося належне місце. Слід зазначити, що із 70-х рр. ХХ ст. серед фахівців набула поширення думка про необхідність інтеграції наук, що вивчають проблеми комунікації, та створення узагальнюючої теорії — «метатеорії наук інформаційно-комунікативного циклу» [1].

Водночас таку метатеорію почав розробляти один із найвпливовіших російських фахівців А. В. Соколов, основні положення якої узагальнені в публікаціях кінця ХХ — початку ХХІ ст. [19–21]. Соціальну комунікацію вчений розглядав як рух смислів у соціальному просторі та часі. Смысл матеріалізується за допомогою комунікаційного каналу, який є матеріальною стороною соціальної комунікації. Залежно від каналів, що використовуються, А. В. Соколов розрізняє роди соціальної комунікації (сукупність споріднених комунікаційних каналів): усну, документну й електронну. Слід зазначити, що використовуючи поняття «документна комунікація», дослідник практично ототожнює її з книжковою. У подальших публікаціях він звертає увагу на те, що визначення «документа» і «книги» навіть в енциклопедії «Книга» не містить смислової різниці [19, с. 46]. Тобто його характеристику документної комунікації майже повністю можна поширити й на книжкову, оскільки вона розглядається як різновид документної. Документну комунікацію А. В. Соколов окреслює з-поміж інших видів як таку, що використовує штучно створені документи, спочатку — іконічні та символічні, а потім — писемність, друк і різні технічні засоби для передавання смислу в просторі та часі [20, с. 147]. Документ же, у свою чергу, — це «стабільний речовий об'єкт, призначений для використання в соціальній смисловій комунікації як закінчене повідомлення» [20, с. 118]. Окрім того, А. В. Соколов розглядає еволюцію комунікаційних каналів, яка відбувається в результаті біфуркації (роздвоєння) чотирьох вихідних каналів, що виникли на стадії архікультури: невербального, вербального, іконічного і символічного. На думку вченого, біфуркація виникає внаслідок кризи комунікаційних каналів, що припиняють задовольняти комунікаційні потреби суспільства. Еволюція цих каналів пов'язана з еволюцією культури, яку А. В. Соколов подає як послідовну зміну п'яти етапів: пракультура — архекультура — палеокультура — неоккультура — постнеокультура. Кожен етап характеризується певною комунікаційною культурою (домінуючі в певному суспільстві норми і способи фіксації, збереження і поширення культурних смислів). Виокремлюються такі рівні комунікаційної культури: словесність — книжність — мультимедійність.

У публікації, спеціально присвяченій саме книжковій комунікації, А. В. Соколов пропонує застосовувати суперсистемний підхід, оскільки книжкова комунікація містить як елементи всі інститути, що створюють, зберігають та розповсюджують книжкову продукцію, а також авторів та читачів, і рецепція їх діяльності можлива лише на міжгалузевому рівні узагальнення [21]. Книжкову суперсистему він визначає як структуровану систему, елементами якої є соціальні інститути індустріальної книжності (книговидавничий, книготорговельний, бібліотечний, бібліографічний) плюс інститути літературної творчості та журналістики, що забезпечують створення оригінального тексту. У зв'язку з тим, що нині книжкова комунікація перебуває в кризовому стані, спричиненому, на думку вченого, такими чинниками, як дисфункція читання, девальвація книги, дегуманізація соціальної комунікації, для вирішення цих проблем слід мобілізувати ресурси документно-книгознавчих наук. Із цією метою А. В. Соколов пропонує застосувати метатеоретичний рівень пізнання й окреслює контури такої метатеоретичної дисципліни, як «документологія» [19]. Означені пропозиції вченого свідчать про усвідомлення необхідності дослідження книжкової комунікації на вищому рівні узагальнення, ніж це можна зробити лише в межах книгознавства.

Відомий вітчизняний книгознавець і документознавець Г. М. Швецова-Водка розглядає книгу як комунікаційний канал. Із точки зору комунікаційно-інформаційного підходу, який вона використовує, книга є документом, опублікованим, виданим чи депонованим, що надається для суспільного користування через книжкову торгівлю та бібліотеки. Сутнісною особливістю, яка вирізняє книгу із сукупності інших видів документів, є те, що в «соціальному комунікаційно-інформаційному» процесі вона створюється в результаті діяльності комунікаційного посередника (1) (видавництво, редакція, центр депонування, фірма відеозапису) і потрапляє до одержувача інформації в результаті діяльності комунікаційного посередника (2) (заклади системи книгорозповсюдження та книговикористання). Тобто ця сутнісна особливість виявляється вченою завдяки акцентуванню на ролі комунікаційних посередників, які забезпечують книзі суспільне життя. Документно-соціально-комунікаційну функцію книги дослідниця вважає головною [24].

Слід зазначити, що тенденцією останніх праць стало критичне переосмислення поглядів на книгу лише як на засіб, спосіб, канал передавання повідомлення: «...книга являє собою дещо більше, ніж засіб» [26, с. 91], «Читач і книжковий текст перебувають у стані діалогу. У цьому діалозі книга — не тільки комунікаційний канал, а й своєрідний суб'єкт комунікації» [7]. Є. П. Шеметова розглядає кни-

гу як *медіумний елемент*, що має не лише контекстний, а й власний зміст. «Засіб має тільки утилітарне значення, а медіум значно більшою мірою, ніж засіб, має власне буття». Тому книгу вона визначає як соціокультурний феномен, завдяки якому здійснюється процес соціальної взаємодії (інтерації) людей [25]. Щодо медіумної природи книги Т. Б. Маркова зазначає, що вона «служе не просто носієм інформації, а комунікативним медіумом, долучення до якого забезпечує єдність людей» [15]. С. В. Сищенко визначає книгу в книжковій комунікації як посередника між автором і читачем [18, с. 32]. Дослідник цілком справедливо зазначає, що поняття «книжкова комунікація» ще активно не використовується, і як робоче, пропонує таке визначення: «Книжкова комунікація — процеси і засоби обміну інформацією у суспільстві за допомогою документів книжкового типу, зокрема книжкових видань» [18, с. 26].

Отже, праці, в яких би об'єкт дослідження — книжкова комунікація, взагалі відсутні. Водночас, погляди науковців щодо соціально-комунікативної природи книги (М. М. Куфаєв), застосування в їх дослідженнях соціально-комунікативного підходу (А. О. Беловицька, А. О. Гречихін т ін.) і, нарешті, створення метатеорії соціальної комунікації, в якій документній комунікації приділяється значна увага (А. В. Соколов), та розгляд книги в системі соціальної комунікації (Г. М. Швецова-Водка) можуть стати методологічним підґрунтям для дослідження книжкової комунікації. Відповідно до поглядів цих учених, можна сформулювати визначення обсягу і змісту поняття «книжкова комунікація» як системної взаємодії основних суб'єктів і об'єктів, що забезпечує рух смислів від автора до читача в соціальному часі та просторі з використанням семантичного повідомлення, зафіксованого в знаковій формі на стабільному матеріальному носіїві.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Баренбаум И. Е. Информационно-коммуникативные науки в свете эволюции средств информации и коммуникации / И. Е. Баренбаум // Книга: Исследование и материалы. — М., 1990. — Сб. 61. — С. 31–47.
2. Беловицкая А. А. Книговедение. Общее книговедение: учебник / А. А. Беловицкая. — М. : МГУП, 2007. — 391 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К. : Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. — 1440 с.
4. Гиляревский Р. С. Общие тенденции в развитии дисциплин научной информации и коммуникации / Р. С. Гиляревский // Книга: исследования и материалы. — М., 1990. — Сб. 60. — С. 28–45.
5. Гломблевский К. Функциональная концепция науки о книге / К. Гломблевский // Проблемы общей теории книговедения: Сб. ст. — М., 1978. — С. 25–43.

6. Гречихин А. А. Истоки формирования книговедения как науки (К постановке проблемы) / А. А. Гречихин // История книги. Теоретические и методологические основы: сб. науч. тр. — М., 1977. — С. 22–33.
7. Григорьянц Е. И. Книга в контексте современной культурной коммуникации / Е. И. Григорьянц // Книга: исследования и материалы. — М., 2004. — Сб. 82. — С. 51–59.
8. Грундман Г. О необходимости и возможности существования общего книговедения / Г. Грундман // Проблемы общей теории книговедения: сб. ст. — М., 1978. — С. 102–118.
9. Етимологічний словник української мови. У 7 т. Т. 2. Д — конці / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. — К.: Наук. думка, 1985. — 570 с.
10. Иваницкий В. Ю. Средства массовой коммуникации и книговедение / В. Ю. Иваницкий // Книга: исследования и материалы. — М., 1986. — Сб. 52. — С. 55–73.
11. Книга: Энциклопедия. — М.: Науч. изд. «Большая русская энциклопедия», 1999.
12. Куфаев М. Н. Проблемы философии книги. Книга в процессе общения / М. Н. Куфаев. — М.: Наука, 2004. — 188 с.
13. Ловягин А. М. Основы книговедения / А. М. Ловягин. — Л., 1926. — 166 с.
14. Ляхов В. Н. Искусство книги / В. Н. Ляхов. — М.: Сов. художник, 1978. — 221 с.
15. Маркова Т. Б. Библиотека в истории культуры / Т. Б. Маркова. — СПб.: Наука, 2008. — 325 с.
16. Робоча дефініція соціальних комунікацій (СК), вироблена експертною радою з соціальних комунікацій ВАК України у грудні 2009 року: [Електронний ресурс]. Режим доступу: RIZ@SVITONLINE.COM. — Назва з екрана.
17. Рубакин Н. А. Среди книг / Н. А. Рубакин // Избранное. В 2-х т. Т. 1. — М., 1975. — С. 107–210.
18. Сищенко С. В. Книжкова комунікація як базова компонента професійної книгознавчої підготовки бібліотечних фахівців / С. В. Сищенко // Вісн. Харк. держ. акад. культури: зб. наук. праць. — Х.: ХДАК, 2001. — Вип. 4. — С. 25–35.
19. Соколов А. В. Документология как метатеория документной коммуникации / А. В. Соколов // Книга: исследования и материалы. — М., 2009. — Сб. 91/І-ІІ. — С. 43–49.
20. Соколов А. В. Общая теория социальной коммуникации: учеб. пособие / А. В. Соколов. — СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 2002. — 461 с.
21. Соколов А. В. Суперсистемный подход к книжной коммуникации / А. В. Соколов // Мир библиографии. — 2007. — № 5. — С. 2–6.
22. Социальные коммуникации (теория, методология, деятельность): словарь-справочник / автор-составитель В. А. Ильганаева. — Х.: КП «Городская типография», 2009. — 392 с.
23. Червинский М. Система книги. Зберский Т. Семиотика книги / М. Червинский, Т. Зберский. — М.: Книга, 1981. — 128 с.
24. Швецова-Водка Г. М. Документ і книга в системі соціальних комунікацій / Г. М. Швецова-Водка. — Рівне, 2001. — 438 с.

25. Шеметова Е. П. Методологические подходы к определению природы и сущностных свойств книги / Е. П. Шеметова // Книга: исследования и материалы. — М., 2008. — Сб. 88/ I. — С. 84–98.
26. Ямчук К. Г. Книга в коммуникационном процессе: ценностный подход / К. Г. Ямчук // Книга: исследования и материалы. — М., 1994. — Сб. 68. — С. 38–48.

Надійшла до редколегії 12.11.2013 р.

УДК 025.2

В. В. КАЇДИ

КОМПЛЕКТУВАННЯ ФОНДІВ БІБЛІОТЕК ВНЗ УКРАЇНИ ЕЛЕКТРОННИМИ ВИДАННЯМИ

Подано результати аналізу комплектування електронними виданнями фондів бібліотек ВНЗ України. Досліджено типологічний, видовий, тематичний склад електронних видань, а також електронні ресурси за цільовим призначенням та видом ресурсу.

Ключові слова: електронне видання, комплектування, бібліотечний фонд.

Представлены результаты анализа комплектования электронными изданиями фондов библиотек ВУЗов Украины. Исследованы типологический, видовой, тематический состав электронных изданий, а также электронные ресурсы по целевому назначению и виду ресурса.

Ключевые слова: электронное издание, комплектование, библиотечный фонд.

The results of the analysis of acquisition of electronic publications library of the university of Ukraine are presented. The typological, species, thematic structure of electronic publications and electronic resources by purpose and by type of resource are investigated. The state of the Ukrainian library stock supply electronic publications is revealed.

Key words: electronic edition, staffing, library collection.

Стрімке поширення електронних комунікацій сприяє активному використанню електронних ресурсів у суспільстві, що зумовлює формування відповідних масивів інформації — електронних підфондів бібліотек, баз даних, відкритих електронних бібліотек та репозитаріїв. Постійна типологічна та видова зміна видань, якими комплектуються сучасні бібліотечні фонди, доповнюється різноманітними електронними виданнями, що формують своєрідний підфонд бібліотеки. Тому актуальним є вивчення стану використання електронних джерел поповнення фондів бібліотеками України.

Проблеми комплектування фондів бібліотек електронними ресурсами розглядали М. І. Алексєєва, О. В. Барішева, Р. С. Гіляревський, І. В. Лязіна, А. А. Соляник, Т. О. Ярошенко, А. Хаблер, П. Лінд, Дж. В. Т. Сміт та ін.

Мета статті — висвітлити результати аналізу комплектування електронними виданнями фондів бібліотек ВНЗ України.

Організація доступу користувачів до електронних видань є запорукою посилення ролі бібліотечних ресурсів та подальшого культурного й економічного розвитку суспільства. При безперервному зростанні потоку електронних ресурсів необхідним є вирішення проблем організації генерування, кумулювання, зберігання і використання електронних видань різних типів, які створюються видавництвами, бібліотеками й іншими інформаційними установами [1; 3; 5; 6]. Електронна складова бібліотечних фондів значно трансформує традиційну систему комплектування бібліотек. З-поміж основних видів електронних видань, якими комплектуються фонди бібліотек, розрізняють самостійні й аналогові видання на CD, DVD-дисках, а також веб-ресурси бібліотечного сайта (нонелектронні); електронні видання без фізичного носія (електронні), які нині кумулюються на портативних носіях: віддалених серверах та хмарних технологіях зберігання даних. Електронні видання зазвичай надходять до бібліотек через електронні видавництва, Інтернет-магазини та передплатні агентства. Значне місце посідають ресурси цифрових бібліотек, відкритих електронних репозитаріїв, електронних каталогів, баз даних (БД) та веб-сторінки інформаційних, урядових і комерційних організацій, що створюють і поширюють електронні ресурси різних видів.

Слід зазначити, що нині дедалі більше бібліотек генерують електронні видання самостійно через поцифрування видань (автокомплекткування), що мають особливий попит або малу екземплярність і надаються в користування в межах чинного законодавства.

Для вивчення стану комплектування бібліотечних фондів електронними виданнями обрано 222 бібліотеки серед 854 українських ВНЗ III–IV рівнів акредитації.

На основі аналізу виявлено, що кількість традиційних та електронних надходжень до бібліотек за період з 2008 до 2012 рр. становить 11611634 видань (рис. 1).

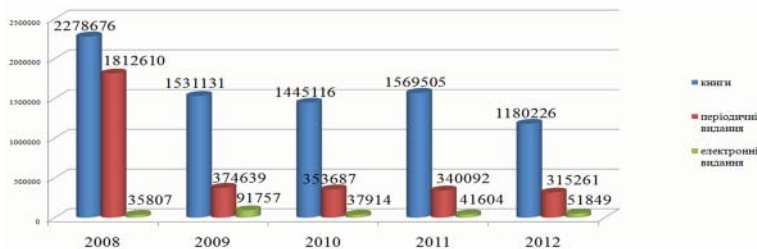

Рис. 1. Кількість надходжень до українських бібліотек ВНЗ III-IV рівнів акредитації за період з 2008 до 2012 рр.

Слід відзначити, що процентне співвідношення видів видань є таким: книг — 69,9%, періодичних видань — 27,9%, електронних видань — 2,3%. Ці результати свідчать про те, що нині більшість бібліотек, формуючи електронні підфонди, здійснює облік лише власних електронних ресурсів, не долучаючи до переліку електронних ресурсів різноманітних БД, веб- та корпоративних ресурсів віддаленого доступу. У процесі аналізу динаміки поповнення фондів бібліотек за означений період виявлено, що кількість друкованих джерел (книг та періодичних видань) зменшується, а процентне співвідношення електронних ресурсів безупинно збільшується.

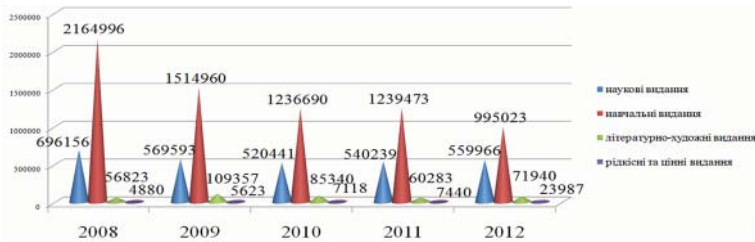

Рис. 2. Процентне співвідношення основних видів видань, які надходять до українських бібліотек ВНЗ III-IV рівнів акредитації за період з 2008 до 2012 рр.

Крім того, щодо надходжень за цільовим призначенням, встановлено, що процентне співвідношення видань є таким: навчальні — 68,1%, наукові — 27,5%, літературно-художні — 3,7%, рідкісні та цінні — 0,5% (рис. 2). Цей розподіл видань пояснюється тим, що досліджений масив документів формується згідно з головними завданнями бібліотек, одне з яких — сприяння розвитку освіти та науки.

Слід зазначити, що нині спостерігається тенденція збільшення обсягів електронних фондів у бібліотеках різних типів і видів. Значна кількість бібліотек формує фонди електронних видань на різних носіях та без фізичних носіїв через купівлю, передплату, копіювання, обмін, благодійну допомогу, автокомплектування (створення БД краєзнавчого, тематичного, наукового, навчального та інших спрямувань), зберігання електронних документів, що доступні в мережі (статті з вітчизняних та іноземних періодичних видань). Нестабільність постачання електронних підфондів бібліотек електронними виданнями зумовлена певними несприятливими факторами — економічними, організаційними, технологічними тощо. Альтернативним варіантом задоволення інформаційних потреб користувачів у контексті скорочення фінансування є впровадження передплати на окремі електронні видання (статті з вітчизняних та зарубіжних БД, періодичних видань) за конкретними запитами читачів, що вможливить повнотекстовий

доступ до ресурсу й задоволення потреб читача зі значно меншими фінансовими й організаційними витратами. Важливим є також те, що функції джерел постачання електронних видань виконують і електронні видавничі центри.

У результаті контент-аналізу основних видів друкованих та електронних видань, які представляють українські електронні видавництва, виявлено їх процентне співвідношення (електронні/друковані, %): навчально-методичні (33,9/18,9), довідкові (18,8/19,1), періодичні (18,8/14,7), наукові (12,7/20), інші (10,3/12,4), офіційні (3/2,4), рекламні (2,4/12,4) (рис. 3).

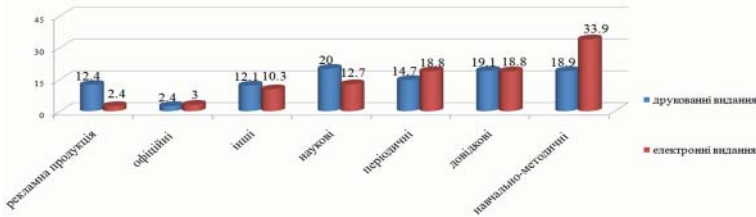

Рис. 3. Процентне співвідношення основних видів друкованих та електронних видань, які надають українські електронні видавництва

У процесі дослідження проаналізовано тематичну спрямованість електронних видань електронних видавництв України (рис. 4).

Тематичне різноманіття українських електронних видавництв представлено такими напрямками: суспільні (37,1%), гуманітарні (30,5%), природничі науки (15%), видавництва, які друкують твори різної тематики (10%), та технічні науки (7,4%). Слід зазначити, що серед видань суспільного спрямування переважають публікації з економіки (8,9%), історії (6,2%), права (6,1%); гуманітарних — літературно-художні (14,9%) та дитячі (8,5%); природничих — з географії (4,8%), медицини (2,7%), фізики (2,1%); технічних — комп'ютерні (2,9%). Ця тенденція свідчить, що багато українських електронних видавництв, намагаючись зробити свою книговидавничу діяльність рентабельною та зміцнити позиції на книжковому ринку, друкують навчально-методичні видання суспільного та гуманітарного спрямувань, які є затребуваними під час комплектування фондів навчальних закладах країни.

Цікавим є той факт, що виробники електронних видань у РФ надають перевагу текстовим (79,8%), навчальним (75,55%) та суспільно-політичним (27,3%) [1]. Це пояснюється тим, що нині відбувається зростання ролі прагматичного читання в суспільстві, а видання навчального й наукового спрямувань є затребуваними, тому видавці мають можливість швидкого збуту означених видів видань.

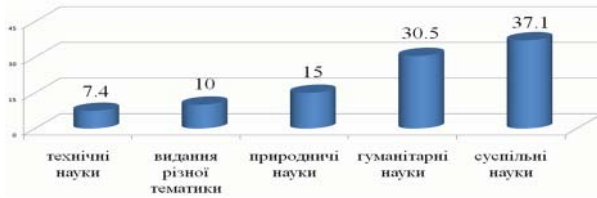

Рис. 4. Тематична спрямованість електронних видань електронних видавництв України

У результаті вивчення основних видів електронних видань (за видом ресурсу), які представляють електронні видавництва України (рис. 5), отримано такі дані: електронні видання (без фізичного носія) складають 35,1%, електронні версії періодичних видань — 16,8%, електронні видання на CD, DVD-дисках — 12,4%, аудіокниги — 5,1%, інші види електронних видань (електронні листівки, карти, БД, презентації та ін.) — 4,5%.

Отже, нині значна кількість видавців — виробників електронних видань надають перевагу створенню та розповсюдженню електронних видань без фізичного носія, головними перевагами яких є низька вартість на носії та приміщення для зберігання видання (порівняно з електронними виданнями на CD, DVD-дисках), швидка конвертація даних у нові електронні формати, легка доставка видань до кінцевих користувачів (найчастіше видавці використовують електронну пошту, не вдаючись до послуг кур'єрських та поштових посередників, які здебільшого дорожчі, ніж саме видання).

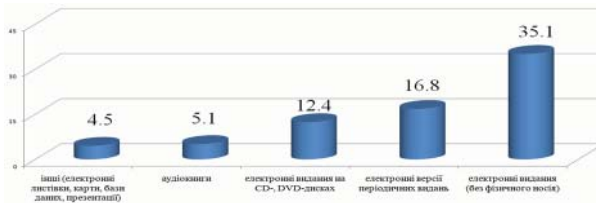

Рис. 5. Процентне співвідношення основних видів електронних видань (за видом ресурсу), які представляють електронні видавництва України

Розглядаючи джерела та технології комплектування електронної складової бібліотечного фонду, слід зважати на динамічність розвитку ІКТ, зокрема швидке старіння носіїв та форматів електронних даних. Так, комплектуючи фонд електронними виданнями на CD, DVD-дисках, окрім їх переваг перед електронними виданнями, що не мають фізичного носія — незалежність від мережі, фікса-

на ціна та наявність носія як такого, слід передбачати, що цей носій через 2–3 роки потрібно оновлювати (існує ризик впливу електромагнітного випромінювання та інших факторів, котрі внаслідок використовують використання диска та його вмісту), в той час як звертання до електронних видань у мережі характеризується зміною вартості доступу до ресурсу, складністю та тривалістю пошуку, швидкістю зникнення видання з мережі, а також проблематичністю й різноманітністю оплати послуг зарубіжним власникам БД. Оптимальним варіантом формування електронних підфондів бібліотек нині є кумулювання електронних ресурсів різних типів та з різних носіїв на потужному сервері, який має дзеркальну копію даних, що доступні для відновлення в разі знищення оригінального жорсткого диска. Важливу роль відіграють і специфічні властивості веб-видань: моноекземплярність, складна багаторівнева ієрархічна структура, автоматичне змістовне оновлення, які суттєво ускладнюють технологію комплектування ними бібліотечних фондів. Крім того, в Інтернет-середовищі функціонують як видання провідних видавництв світу, котрі надають якісні та перевірені електронні видавничі продукти, так і самвидав, який не гарантує вірогідності інформації, розміщеної на різноманітних серверах. Утім, Інтернет — надзвичайно оперативна й ефективна електронна мережа для одночасного користування необмеженою кількістю електронних видань; швидкість і простота доступу до різноманітних інформаційних ресурсів незалежно від часу та відстані — це головні переваги глобальної мережі, які не повинні ігнорувати бібліотеки як найдоступніші та найрозвинутіші соціально-комунікаційні інституції суспільства [3].

Дієвими способами поповнення електронних бібліотечних фондів є архівування загальнодоступних наукових і соціально значущих електронних ресурсів, поцифрування важливих друкованих фондів академічних бібліотек, купівля та обмін електронних наукових видань, до яких немає відкритого доступу [4].

До комплектування загальнодержавного фонду електронних видань необхідно долучати не тільки бібліотеки, але й видавництва та видавничі організації, зважаючи на їх комерційні інтереси, законодавства про інтелектуальну власність. Сучасні бібліотеки ВНЗ України повинні визначити оптимальну модель кумулювання, архівування та надання в користування соціально значущих вітчизняних і зарубіжних веб-видань.

Поліпшенню постачання електронних видань до бібліотечних фондів сприятиме:

- прискорення процесів відбору, оформлення, відправки замовлень на електронні ресурси, оплата рахунків, отримання нових

видань, їх облік, оброблення, надання в користування — чим швидше це відбувається, тим меншими є тривалість циклу замовлення та доставлення електронних видань користувачеві, затрати, вищими є темпи та якість задоволення інформаційних потреб користувачів;

- виявлення й оцінювання альтернативних джерел постачання електронних видань, обґрунтування рішення щодо придбання електронних видавничих продуктів у фонд бібліотеки або надання їх користувачеві через дистанційний доступ;
- забезпечення координації комплектування та кооперації щодо придбання пільгових ліцензій на право доступу до комерційних БД завдяки вдосконаленню комунікацій та максимальній консолідації поширення інформації про електронні видання.

Необхідною умовою якісного поповнення бібліотечних фондів електронними виданнями є інформація про потік електронних видань, її систематичний збір, обробка, систематизація та своєчасне використання для оперативного прийняття управлінських рішень, що сприяють підвищенню ефективності процесу комплектування. Ця інформація повинна містити дані про видавців та виробників електронних видавничих продуктів і постійно оновлюватися, надаючи відомості про стан нових замовлень та асортимент видавничого ринку, ініціювати діяльність щодо якіснішого задоволення інформаційних потреб користувачів. Цей інформаційний інструмент покликаний скоротити часові, людські, фінансові, матеріальні ресурси, необхідні для якісного поповнення фондів [3].

З-поміж існуючих способів комплектування електронними виданнями, крім купівлі, дарування, копіювання, обміну, передплати на електронну періодику та комерційні БД, важливим каналом постачання є створення законодавчої бази, підтримка проєктів, головною метою яких — надання безплатних електронних видань до бібліотек. Цей процес передбачає посилення зв'язків між бібліотеками, видавцями електронних видань, власниками БД та іншими суб'єктами інформаційного ринку, які генерують і розповсюджують електронні видання.

Сучасний рівень розвитку ІКТ потребує перегляду основних концептуальних засад формування та зберігання електронних видань у бібліотеках. Важливими аспектами розроблення стратегії комплектування бібліотек є: визначення оптимального співвідношення підфондів традиційних та електронних видань, вартості й можливостей доступу до наявних і віддалених ресурсів; раціональне використання та пріоритетність у придбанні друкованих видань і їх електронних аналогів; оцінювання собівартості й перспектив

створення належних умов для тримання, реєстрації, оброблення, архівації та надання в користування різних видів електронних документів; систематичний аналіз інтенсивності використання окремих видів видань і поповнення фондів ресурсами, яких бракує в бібліотеці [3]. При цьому слід зазначити, що одним з ключових моментів раціональної організації електронних ресурсів є архівування даних, яке дозволяє значно скоротити витрати на зберігання й організацію використання ресурсу для бібліотеки.

Таким чином, динаміка постачання фондів бібліотек свідчить про те, що кількість надходжень друкованих джерел до фондів бібліотек зменшується, електронна складова безупинно зростає, але становить лише 2,3% від загальної кількості видань у фондах бібліотек; процентне співвідношення видань за цільовим призначенням свідчить, що навчальні видання (68,1%) є домінуючими серед інших видів ресурсів. У результаті дослідження основних видів друкованих та електронних видань українських електронних видавництв виявлено, що вони також надають перевагу навчально-методичним електронним виданням (33,9%); серед тематичних напрямів електронних видавничих продуктів лідерами є суспільні (37,1%) та гуманітарні (30,5%) науки; за видом ресурсів серед електронних ресурсів переважають електронні видання (без фізичного носія), які становлять 35,1%. Отже, можна стверджувати, що нині електронні ресурси, зокрема видавничі продукти, відіграють важливу роль серед інформаційних продуктів, якими комплектуються бібліотеки ВНЗ України. При цьому для якісного й оперативного поповнення фондів електронними виданнями бібліотекам необхідно налагодити взаємодію з існуючими суб'єктами інформаційного ринку, зокрема видавцями електронних видавничих продуктів, власниками різноманітних БД та інформаційних ресурсів.

Подальшого дослідження потребують особливості взаємозв'язків видавців електронних видань та бібліотек на сучасному етапі розвитку електронних комунікацій.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Алексеева М. И. Электронная книга: Взгляд в будущее / М. И. Алексеева, О. В. Барышева, Р. С. Гиляревский; МГУ: Ф-т журналистики. — М., 2000. — 44 с.
2. Лязина И. В. Обязательный экземпляр электронных изданий — 2012 / И. В. Лязина // Библиография. — 2013. — № 3. — С. 27-29.
3. Соляник А. А. Система документопостачання бібліотечних фондів: закономірності розвитку: моногр. / А. А. Соляник. — Х.: ХДАК, 2005. — 230 с.
4. Указ Президента України «Про деякі заходи щодо державної підтримки книговидавничої справи і популяризації читання в Україні» від 19 червня

2013 р., № 336/2013 // Урядовий кур'єр. — 2013. — № 112 (4998), 22 черв. 2013. — С. 4.

5. Ярошенко Т. О. Електронні журнали в системі інформаційних ресурсів бібліотеки: моногр. / Т. О. Ярошенко. — К.: Знання, 2010. — 215 с.
6. Hubler A. Electronic Publishing / A. C. Hubler, P. Linde, J. W. T. Smith. — Kent: University of Kent at Canterbury, 2001. — 320 p.

Надійшла до редколегії 26.11.2013 р.

УДК 02:303.436.2:069

С. О. ШЕМАЄВ

ФОРМИ ВЗАЄМОДІЇ БІБЛІОТЕК, МУЗЕЇВ, АРХІВІВ У СУЧАСНОМУ ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРИ

Висвітлюються результати аналізу щодо виявлення форм взаємодії бібліотек, музеїв, архівів в Україні та зарубіжних країнах. Визначаються найпоширеніші форми взаємодії, зокрема: партнерство в напрямі формування спільного електронного ресурсу, створення цифрових колекцій регіонального та місцевого рівнів.

Ключові слова: взаємодія бібліотек, музеїв, архівів; форми взаємодії; кооперація; співробітництво; партнерство; зарубіжний досвід.

Освещаются результаты анализа по выявлению форм взаимодействия библиотек, музеев, архивов в Украине и зарубежных странах. Определяются распространенные формы взаимодействия, в частности: партнерство в направлении формирования совместного электронного ресурса, создания цифровых коллекций регионального и местного значения.

Ключевые слова: взаимодействие библиотек, музеев, архивов; формы взаимодействия; кооперация, сотрудничество, партнерство; зарубежный опыт.

The results of the identification of interaction between libraries, museums and archives in Ukraine and foreign countries are highlights. The common forms of interaction is determined (which include: collaboration for the realization of national projects and programs; partnership towards forming a joint electronic resource, creating digital collections of regional and local importance.

Key words: interaction of libraries, museums, archives; forms of interaction; cooperation; collaboration; partnership; foreign experience.

У сучасних умовах, які характеризуються посиленням глобалізаційних процесів, розвитком телекомунікацій, Інтернет-технологій, постає посилення взаємодії між соціокультурними установами, що накопичують, зберігають, структурують, поширюють здобутки інтелектуальної, духовної, історичної та культурної спадщини. Особливо активно в умовах нової соціально-комунікаційної реаль-

ності відбувається співробітництво бібліотек, архівів, музеїв у провідних країнах світу. Проблема співпраці між ними є актуальною й в Україні, оскільки формування якісного електронного середовища соціальних комунікацій значною мірою залежить від процесів кооперації щодо створення спільного електронного ресурсу, спрямованого на забезпечення доступності культурної спадщини, що зберігається в бібліотечних, музейних та архівних фондах. Основним завданням є пошук форм такої співпраці, яка вможливить, насамперед, ефективніше використання їх колективних ресурсів. Це зумовлює актуальність виявлення форм їх взаємодії на національному та міжнародному рівнях.

Різним аспектам співпраці бібліотек, архівів, музеїв присвячено статті українських та зарубіжних дослідників, зокрема: С. Г. Кулешова, А. Б. Антопольського, Ю. Зінкявічене, М. Бредлі (M. Bradley), Р. Ларсен, (R. Larsen), Р. Мартіна (R. Martin). У більшості праць увага акцентується на: розумінні інформаційно-ресурсної складової бібліотек, музеїв, архівів як єдиної цілісності; на їх спільних ознаках і відмінностях; проблемах інтеграції в єдиному інформаційному просторі; особливостях реалізації спільних проєктів. Значний спектр підходів та поглядів на їх взаємодію потребує узагальнення варіантів комунікацій між ними для виявлення перспективних напрямів посилення співробітництва в Україні.

Мета статті — висвітлення результатів аналізу щодо форм взаємодії бібліотек, музеїв, архівів в Україні та зарубіжжі.

Як філософська категорія, взаємодія відображає процеси впливу різних об'єктів один на інший, їх взаємозумовленість. Це форма руху, розвитку, що визначає існування й структурну організацію будь-якої системи. З точки зору теорії соціальних комунікацій, взаємодія — це процес встановлення зв'язку між системами, який спричиняє зміни в кожній або в одній із них [5, с. 56]. Цей процес в умовах розвитку електронного середовища соціальних комунікацій є закономірним. На міжнародному рівні визнано необхідність інтеграції в єдиному інформаційному просторі об'єктів культурної спадщини людства, що зберігається у фондах різних інститутів пам'яті, зокрема бібліотек, музеїв, архівів. Успішна реалізація означеної соціальної місії бібліотек, музеїв, архівів зумовлює посилення взаємодії між ними на засадах співробітництва, партнерства, кооперації.

З метою виявлення форм взаємодії бібліотек, музеїв, архівів в Україні та зарубіжних країнах проаналізовано публікації американських, німецьких, англійських, датських, норвезьких, фінських, російських та інших авторів, в яких висвітлюється досвід щодо співробітництва бібліотек, музеїв, архівів в їх країнах; здійснено моніторинг українських бібліотечних, музейних та архівних сайтів.

На основі аналізу визначено такі основні форми взаємодії бібліотек, музеїв, архівів: створення на національному рівні спеціальних структур з метою координації спільних дій бібліотек, музеїв, архівів; реалізація спільних програм і проєктів; інтеграція електронних ресурсів; організація спільних соціально значущих акцій та заходів, спільних виставок, конференцій; підготовка й випуск бібліографічних покажчиків, довідників (табл. 1).

Дані таблиці свідчать, що для організації та підтримки взаємодії бібліотек, музеїв та архівів у зарубіжних країнах, зокрема в США, Великобританії, Данії, Норвегії, створено спеціальні органи. Одним із таких органів є Рада музеїв, бібліотек та архівів у Великобританії (MLAC), створена в 1936 р. з метою подолання комунікаційних бар'єрів, пов'язаних із відмінностями в діяльності закладів трьох секторів [12]. Значний досвід в організації системних зв'язків між бібліотечними, музейними й архівними закладами має Спільний комітет архівів, бібліотек і музеїв у США, який об'єднує з 1970 р. представників професійних об'єднань: Товариства американських архіваріусів (SAA), Американської бібліотечної асоціації (ALA) й Американської асоціації музеїв (AAM) [8].

У Данії та Норвегії створено спеціальні комітети — ALM та ALM-utvikling відповідно [9-11], діяльність яких спрямована на: консолідацію зусиль бібліотек, музеїв, архівів щодо спільного розміщення архівних документів, бібліотечних інформаційних ресурсів та музейних об'єктів в електронному просторі й організації доступу до них; їх участь у збереженні культурної спадщини; вироблення спільних рішень у напрямі стандартизації спільних електронних ресурсів; координацію спільних дій. Крім цього, слід зазначити, що норвезький комітет ALM-utvikling є посередницьким органом взаємодії бібліотек, музеїв, архівів між скандинавськими країнами [11]. Для кооперації зусиль бібліотечних, музейних та архівних працівників у Фінляндії також створено спеціальну групу e-КАМ, у якій виокремлено дві підгрупи: діяльність першої спрямована на відбір документів та визначення пріоритетів поцифрування; друга відповідальна за прийняття рішень щодо фінансування проєктів [7].

Таблиця 1

Форми взаємодії бібліотек, музеїв, архівів

Країна	співробітництво	партнерство	кооперація	інше
Україна	Організація виставок; створення покажчиків; участь у заходах один одного	Формування ЕБ «Культура України»	Консорціум «Історична Волинь»;	Конференції

Продовження таблиці 1

Росія	Організація виставок; створення покажчиків, довідників; участь у заходах один одного	Проекти: «Наукова спадщина»; «LibMeta»	Електронні енциклопедії; Формування регіональних ресурсів	Конференції
Польща	Спільні заходи	Проект «МАК+»	Регіональні проекти	Конференції
США	Спільні заходи	Національні проекти і програми	Регіональні проекти	Спільний Комітет архівів, бібліотек і музеїв; конференції
Німеччина	Спільні заходи	Національні проекти «ВАМ»	Регіональні проекти	Конференції
Франція	Спільні заходи	Національні проекти		Конференції
Великобританія	Спільні заходи	Національні проекти і програми		Конференції; Рада музеїв, бібліотек та архівів
Данія	Спільні заходи		Регіональні та місцеві проекти	Комітет ALM, конференції
Норвегія	Спільні заходи	Національні проекти; БД знань		Норвезький орган ALM-utvikling, конференції
Фінляндія	Спільні заходи	Національні проекти	Регіональні та місцеві проекти	Група e-KAM; конференції
Швеція	Спільні заходи	Національні проекти		Конференції

Найпоширенішою формою взаємодії бібліотек, музеїв, архівів в умовах розвитку сучасних інформаційних технологій, електронних комунікацій є інтеграція їх інформаційних ресурсів. Процеси інтеграції відбуваються на місцевому, регіональному, державному й міждержавному рівнях у всіх країнах, що аналізувалися в процесі дослідження. Передусім це пов'язано із суспільним розумінням необхідності збереження культурної спадщини на засадах поцифрування бібліотечних, музейних і архівних фондів; створення комфортного

середовища для використання інформаційних ресурсів бібліотек, музеїв та архівів; розширення їх спільної краєзнавчої діяльності.

У більшості європейських країн посилюються процеси інтеграції інформаційно-ресурсної складової бібліотек, музеїв, архівів у рамках міжнародних та національних програм і проектів. Наприклад, протягом декількох років реалізується інтернаціональний проект «Електронна бібліотека без кордонів», у якому беруть участь музеї й бібліотеки Фінляндії, Норвегії, Росії та інших країн.

Слід також зазначити, що на державному рівні приймаються урядові програми щодо формування єдиного цифрового ландшафту культурної спадщини, зокрема: у 2010 р. в Польщі була ухвалена програма «Культура+», в рамках якої реалізується проект «МАК+», спрямований на забезпечення доступу до поцифрованих документів і бібліографічних БД; в Україні метою Державної цільової національної культурної програми створення єдиної інформаційно-бібліотечної системи «Бібліотека ХХІ» з 2011 р. визначено підвищення ефективності використання, забезпечення доступності культурної спадщини, що зберігається в бібліотечних, музейних та архівних фондах. Тобто основним аспектом взаємодії бібліотек, музеїв та архівів визнано інтеграцію їх інформаційних ресурсів, зосереджених в інформаційно-комунікаційних структурах, різноманітних за джерелом, датою створення, способами передавання й поширення, призначенням, змістом, обсягом, доступністю, соціальним статусом, режимом використання, рівнем сприймання, формою подання, структурними елементами культурного явища чи події тощо.

Проведений аналіз форм взаємодії бібліотек, музеїв та архівів свідчить, що результатами реалізації національних програм і проектів є портали, електронні бібліотеки, які надають доступ до спільного електронного ресурсу бібліотек, музеїв та архівів у Німеччині, Великобританії, США, Литві, Франції, Польщі, скандинавських країнах, Росії, Україні. Водночас слід зазначити, що формування ЕБ «Культура України» відбувається за ініціативи Національної парламентської бібліотеки України [6]. Розвиток взаємодії різних культурних закладів України в рамках формування спільного електронного ресурсу збігається із загальнокультурними тенденціями.

Прикладом створення інтегрального порталу може слугувати литовський проект щодо поцифрування та поширення об'єктів культурної спадщини в електронному публічному секторі, зокрема манускриптів, газет, книжок, щоденників, цінних музейних експонатів, матеріалів археологічних розвідок [3]. Заслуговує на увагу й російський досвід: в рамках програми РФФІ спільними зусиллями НПБ ім. К. Д. Ушинського, ДПНТБ Росії, Бібліотеки природних наук РАН, Державного Дарвінського музею, Архіву РАН створе-

но портал LibMeta, що є прикладом розвинутого інформаційно-технологічного середовища інтеграції електронних колекцій наукової й культурної спадщини [1].

Слід зазначити, що в багатьох країнах ініційовано регіональні й місцеві проекти, спрямовані на спільне розміщення музейних об'єктів, інформаційно-бібліотечних ресурсів та архівних документів в електронному просторі, до яких належать: реалізація декількох проектів, спрямованих на розміщення фінської культурної спадщини в електронному середовищі соціальних комунікацій; розвиток місцевих проектів у Швеції, Данії, Німеччині, Росії, Україні.

Одним із них є проект Північної Ютландії в Данії — NOKS, у результаті реалізації якого створено БД з матеріалами про історію культури щодо бібліотек, музеїв та архівів [10]. Також регіональний краєзнавчий аспект втілюється в реалізації українського проекту «Історична Волинь»; російського проекту Архангельської ОУНБ та в європейських країнах, у яких беруть участь краєзнавчі, історичні музеї, місцеві архіви та публічні бібліотеки.

Як середовище інтеграції інформаційних ресурсів культури регіону в Росії поширюється створення електронних енциклопедій, зокрема формується електронна енциклопедія Санкт-Петербурга, яку російські дослідники розглядають як ядро культурних ресурсів, що об'єднує БД архівів, музеїв, бібліотек, органів охорони пам'яток історії та культури [2]. Формування спільного електронного ресурсу у формі енциклопедії сприяє вирішенню політичних, наукових, історичних, краєзнавчих, освітніх завдань та проблем підвищення регіональної туристичної привабливості.

Безперечно, інтеграційні процеси бібліотек, музеїв, архівів найчіткіше виявляються в: поєднанні потоків різної інформації; взаємодоповненості їх ресурсів на державному, міждержавному, регіональному та місцевому рівнях; поглибленні процесів формування інформаційного середовища культурної та наукової спадщини; підвищенні рівня краєзнавства. Проте відмінності між бібліотеками, музеями й архівами гальмують розвиток їх взаємодії в багатьох країнах, зокрема Україні. Головними перешкодами є: різниця в способах організації фондів, принципах їх обліку та каталогізації; невідповідність програмних платформ, форматів подання даних; застосування різних класифікаційних таблиць; відсутність єдиного тезауруса; недостатнє матеріально-технічне забезпечення. Серед важливих проблем інформаційно-ресурсної інтеграції також можна назвати [1; 2; 7; 8–11]:

- змістовні, зумовлені необхідністю визначення тематики й критеріїв відбору для поцифрування та представлення в спільних ресурсах;

- організаційні, пов'язані із визначенням та підтримкою механізмів взаємодії;
- технологічні, зумовлені організацією доступу до спільних ресурсів, створенням якісного пошукового апарату, забезпеченням можливості довготривалого збереження електронної інформації та даних;
- правові, спрямовані на забезпечення взаємовідносин між партнерами, зокрема в дотриманні норм авторського права, розробці відповідної нормативно-регламентуючої документації;
- психологічні, пов'язані з неготовністю працівників БМА співпрацювати, нерозумінням переваг взаємодії.

На основі аналізу з'ясовано, що в усіх країнах систематично проводяться міжнародні та регіональні конференції, в рамках яких дискутуються проблеми практичної взаємодії; спільних наукових розвідок; підготовки кадрів; розробки стандартів сумісності; перспектив розвитку співпраці між бібліотечними, музейними й архівними закладами. Слід зазначити, що в рамках конференцій «Короленківські читання», які щорічно організовує Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка, протягом останніх трьох років обговорюються проблеми й напрями взаємодії бібліотек, музеїв та архівів у рамках постійної секції «Бібліотеки, архіви, музеї: соціокомунікаційний обмін».

Серед поширених форм взаємодії бібліотек, музеїв, архівів можна назвати співробітництво, основане на їх фізичному сусідстві. Це — організація спільних заходів, виставок, здебільшого краєзнавчих. Нестандартним у цьому напрямі є досвід взаємодії бібліотек і музеїв Миколаївщини (Україна). Працівники Миколаївської обласної бібліотеки для юнацтва та Миколаївського обласного краєзнавчого музею зазначають, що створення пошуково-краєзнавчої групи сприяло розвитку співробітництва в таких формах: організація ліцею краєзнавчих знань; реалізація проекту «Про минуле в ім'я майбутнього», мета якого — дослідження нових і забутих фактів, персон; представлення музейних експонатів та бібліотечних документів у спільно організованих експозиціях; ініціація спільних конкурсів, експедицій [4].

У результаті аналізу виявлено й такі форми взаємодії бібліотек, музеїв, архівів: спільні підготовка й видання бібліографічних покажчиків, довідників. Прикладом такої співпраці може слугувати бібліографічний посібник «Розвиток музейної справи на Харківщині», підготовлений професорсько-викладацьким складом історичного факультету Харківського національного університету ім. Н. В. Каразіна спільно з працівниками ХДНБ ім. В. Г. Короленка та Державного архіву Харківської області.

Отже, розвиток взаємодії бібліотек, музеїв, архівів відбувається на засадах використання різних форм співробітництва, партнерства, кооперації.

Водночас, слід зазначити, що комунікаційна взаємодія бібліотечних, музейних та архівних установ виконується на недостатньому рівні, зокрема в Україні. Створення, відбір, структурування, збереження й використання власних ресурсів кожна установа намагається здійснювати самостійно, без узгодження та координації з іншими. На нашу думку, недостатність процесів взаємодії в українському досвіді негативно позначається як на оперативності та якості використання культурних і наукових здобутків, так і на іміджі й подальшому розвитку бібліотек, музеїв та архівів як важливих компонентів соціальних комунікацій.

Слід наголосити, що розвиток співробітництва між різними установами сприяє розширенню комунікаційного процесу. Реалізація спільних проєктів, визначення різних форм взаємодії сприяє створенню атмосфери довіри між ними; підвищенню ефективності їх діяльності; розвитку системної єдності.

На користь визначення, розширення та розвитку різних форм взаємодії бібліотек, музеїв, архівів в Україні свідчать такі аргументи:

- бібліотечні, музейні, архівні заклади набувають можливості разом навчатися на основі різних підходів;
- співробітництво сприяє вирішенню складних питань, передусім на засадах використання потенціалу компетентних співробітників бібліотек, музеїв та архівів;
- реалізація спільних програм і проєктів створює умови для зміцнення позицій бібліотек, музеїв, архівів у суспільстві;
- розвиток партнерства сприяє організації оперативного доступу громадян суспільства до їх спільних колекцій;
- кооперація в напрямі поцифрування культурної й наукової спадщини сприяє економії матеріальних ресурсів, підвищенню якості електронних збірань;
- системні зв'язки розширюють можливості бібліотек, музеїв, архівів стосовно соціальних комунікацій; сприяють розвитку знань, культури в суспільстві, а також соціальній адаптації людини в складному сучасному світі.

Таким чином, процеси взаємодії бібліотек, музеїв, архівів посилюються. Взаємодія має всеохоплюючий характер і проявляється в різних формах, найпоширенішими з яких є: реалізація проєктів у напрямі формування спільного електронного ресурсу культурної спадщини; створення цифрових колекцій регіонального та місцевого рівнів; організація конференцій; співпраця в рамках окремих соціально значущих акцій та заходів.

Постає необхідність посилення розвитку системної взаємодії українських бібліотек, музеїв, архівів на національному й регіональному рівнях, що потребує подальшого дослідження процесів їх співробітництва, партнерства, кооперації в умовах історико-культурного середовища України.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Антопольский А. Б. Среда интеграции данных научных библиотек, архивов и музеев «LibMeta» / А. Б. Антопольский, О. М. Атаева, В. А. Серебряков // Информационные ресурсы России. — 2012. — № 5. — С. 8–12.
2. Гринфильд П. А. Политика интеграции информационных ресурсов по культуре на региональном уровне / П. А. Гринфильд, Т. Е. Мерсадыкова [Электронный ресурс]. — Режим доступа: www.nsl.ru. — Заглавие с экрана.
3. Зинкявичене Ю. Совместный проект архивов, библиотек и музеев Литвы — / Ю. Зинкявичене [Электронный ресурс]. — Режим доступа: www.epaveldas.lt. — Заглавие с экрана.
4. Иванова Н. В. Взаимодействие библиотек и музеев в развитии краеведческого движения на Николаевщине / Н. В. Иванова, Л. В. Редька [Электронный ресурс]. — Режим доступа: www.gpntb.ru. — Заглавие с экрана.
5. Ильганаева В. А. Социальные коммуникации (теория, методология, деятельность) : словарь-справочник / В. А. Ильганаева. — Х. : КП «Городская типография», 2009. — 392 с.
6. Микитенко А. Електронна бібліотека «Культура України» / А. Микитенко // Бібл. планета. — 2011. — № 1. — С. 5.
7. Чечикова Ю. С. Проекты оцифровки библиотечных и музейных коллекций в Финляндии / Ю. С. Чечикова // Библиотековедение. — 2009. — № 1. — С. 95–100.
8. Bradley M. Collaboration between libraries, archives and museums: Essential for maintaining relevance in the Digital Age / M. Bradley // Journal of the American Society for Information Science and Technology. — 2010. — v.58, N 14. — P. 2205 — 2225.
9. Hedegaard R. The benefits of archives, libraries and museums working together. A Danish case of shared databases / Ruth Hedegaard // New Library World. — 2004, vol. 105. — №. 1202/1203. — P. 290–296.
10. Kirsten B. The cultural historical search base of Northern Jutland. An ALM project (Archive — Library — Museum) / Kirsten Boel, Mogens Thøgersen, Jens Topholm // Scandinavian Public Quarterly. — 2003, vol. 36. — №. 2. — P. 12–13.
11. Larsen R. The amalgamation of the Norwegian archive, library and museum sectors. As viewed by smaller special libraries / Relsen Larsen, Sidsel Moum // Scandinavian Public Quarterly. — 2003, vol. 36. — №. 2. — P. 4–8.
12. O'Neill B. A strategy for supporting and sustaining high quality research in the UK's Museums, Galleries, Libraries and Archives / B. O'Neill — [online] — Available : <http://www.britac.ac.uk/policy/ahrc-2006/museums/museums-galleries.cfm>

Надійшла до редколегії 11.11.2013 р.

ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНА СИСТЕМА ЯК ІНСТРУМЕНТ ОПТИМІЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ БІБЛІОТЕК ВНЗ

Розглядаються концептуальні засади розробки інформаційно-аналітичної системи бібліотеки ВНЗ як засобу оптимізації її діяльності. Визначаються склад, структура і перспективи використання цієї системи.

Ключові слова: інформаційно-аналітична система, інформаційно-аналітична діяльність, технологія OLAP.

Рассматриваются концептуальные основы разработки информационно-аналитической системы библиотеки вуза как средства оптимизации её деятельности. Определяются состав, структура и перспективы использования этой системы.

Ключевые слова: информационно-аналитическая система, информационно-аналитическая деятельность, технология OLAP.

The conceptual basics of development of information and analytical system of library of higher education institution as means of optimization of activity of the last are considered. The structure, structure and prospects of use of this system are defined.

Key words: information and analytical system, information and analytical activity, OLAP technology.

Посилення ролі інформаційної аналітики як особливої сфери людської діяльності, спрямованої на забезпечення інформаційних потреб суспільства за допомогою аналітичних технологій через переробку вихідної інформації й екстракцію знань, зумовлено різноманітністю і надмірністю інформації, яка накопичена в комунікаційній системі суспільства, та необхідністю її селекції. При цьому історично саме бібліотека має пріоритет у систематичному впорядкуванні інформації та знань [7–9].

Актуальність розробки та запровадження в діяльність бібліотечних установ, зокрема тих, що функціонують у межах ВНЗ, інформаційно-аналітичних систем (ІАС), під якими розуміється комплекс апаратних, програмних засобів, інформаційних ресурсів, методик, що застосовуються для забезпечення автоматизації аналітичної роботи з метою обґрунтування прийняття управлінських рішень, підвищення рівня обслуговування читачів тощо, зумовлена певними питаннями. Передусім, для сучасної бібліотеки ВНЗ характерні проблеми, пов'язані з об'єктивними протиріччями між усталеними формами діяльності з організації збору, збереження, оброблення, передання документованої інформації, забезпечення доступу до інформаційних ресурсів, зокрема електронних, і необхідністю впро-

вадження та застосування новітніх мережевих технологій їх аналітичного оброблення, необхідністю налагодження зв'язків контенту глобальних інформаційних ресурсів у будь-якому форматі та ретроспективі; між вимогами здійснення екстракції знань із величезних обсягів накопиченої інформації та наявним рівнем організації інформаційно-аналітичної діяльності в бібліотеках тощо.

Ці проблеми вирішували дослідники: Н. Автономова, А. Вітушко, Н. Вітушко, О. Ворошилов, А. Павленко, В. Пальчук, О. Порхун, Г. Покровська, Ю. Половинчак, В. Бондаренко, Л. Присяжна, Л. Чернявська, Л. Чуприна, в працях яких висвітлені результати практичного досвіду організації інформаційно-аналітичної діяльності (ІАД) у вітчизняних бібліотеках. Методологічною основою цього дослідження є базові положення загальної теорії соціальних комунікацій, які відображають різноманіття проявів, фундаментальне призначення соціальної комунікації в системі суспільних взаємовідносин, висвітлені в дослідженнях В. Ільганаєвої, Н. Кушнарєнко, І. Давидової, Г. Гордукалової, Л. Петрової, В. Різуна, М. Сенченка, М. Слободяника, Н. Слядневої, А. Соколова, Ю. Столярова, О. Холода, які сприяють загальнотеоретичному осмисленню об'єктивних процесів розвитку та функціонування ІАС у бібліотеці.

При цьому автори статті базуються на розумінні ІАД як особливої сфери людської діяльності, покликаної забезпечити інформаційні потреби суспільства за допомогою аналітичних технологій через переробку вихідної інформації й здобуття якісно нових знань, яка виконує, насамперед, завдання якісно-змістовного перетворення інформації, функціонально перетинаючись у цьому аспекті з науковою (виробництво нового знання) й управлінською (розроблення варіантів вирішень, сценаріїв) діяльністю (праці Г. Артамонова, І. Боднар, П. Конотопова, І. Кузнецова, Ю. Курносова, І. Левкіна, І. Мелюхіна, В. Пархоменка, О. Пархоменка, В. Онопрієнка, Р. Рейльян, Е. Семенюка, В. Синюка, Г. Сілкової, Н. Слядневої, С. Терещенка, М. Тихомирова, В. Чистякова, А. Шевирьова).

Мета статті — визначити вимоги розроблення та можливості застосування ІАС у бібліотеці як інструменту оптимізації її діяльності.

Головними факторами інституціоналізації інформаційно-аналітичної діяльності в структурі соціально-комунікаційної діяльності є інформатизація, глобалізація й інтелектуалізація суспільних відносин як підґрунтя розвитку сучасної інформаційної цивілізації та становлення суспільства знань. Ці процеси зумовили не тільки збільшення обсягів інформації й забезпечення віддаленого доступу до масивів структурованих знань, а й переосмислення значення інформації (знань) у системі стратегічних ресурсів, засобів їх оброблення, подання і використання. Застосування технологій інформаційно-

аналітичної діяльності та відповідних інформаційно-аналітичних систем дозволяє структурувати наявні інформаційні ресурси бібліотек і використовувати їх як моделі консолідованої інформації, які частково чи повністю відбивають контент соціоінфосфери, універсум знань, здобутих суспільством [9].

Особливого значення в ІАД бібліотек, як й інших інформаційно-аналітичних структур, в останні десятиліття набуває використання комп'ютерних засобів. Нині існує безліч комп'ютерних інструментів, призначених для акумулювання інформації про соціально-економічні й політичні процеси, аналізу та прогнозування розвитку таких процесів, планування діяльності, контролю за виконанням рішень тощо [15]. Їх використання надає можливості автоматизувати проведення соціологічних, економічних і політичних досліджень, комп'ютеризувати інформаційно-аналітичну діяльність, розроблення альтернатив управлінських рішень, обрання остаточного рішення і його документальне оформлення, що свідчить про існування особливого виду методик забезпечення управлінської діяльності — інформаційно-прогнозних технологій.

Існує вітчизняний і зарубіжний досвід вирішення аналітичних завдань стратегічного рівня складності. Аналіз більшості результатів створення засобів і методів вирішення стратегічних завдань свідчить, що для використання в бібліотеках і органах управління бібліотечною галуззю вони мають істотні обмеження. Основна увага в цих працях зосереджена на формуванні проблемно-орієнтованих моделей: економічної ситуації, демографічних і популяційних тенденцій, стану навколишнього середовища, процесів виконання соціально-економічних програм та ін. У вітчизняній практиці спроби використовувати цей досвід як основу для створення засобів підтримки рішення стратегічних завдань, з урахуванням політичних й соціально-політичних аспектів, перебувають на етапі початкового становлення [15].

Відомий зарубіжний досвід розроблення моделей і методів рішення стратегічних завдань [20] свідчить про доцільність використання підходів, основаних на теорії проектування складних інтелектуально-інформаційних технологій, реалізованих із застосуванням сучасних методів дослідження когнітивних механізмів.

Проектування необхідних інтелектуально-інформаційних технологій ґрунтується на таких [1–4] принципах:

- взаємодія окремих компонентів і невеликих елементів інтелектуально-керуючих систем між собою та із реальним зовнішнім оточенням з використанням інформаційних каналів;
- більша невизначеність зовнішнього оточення системи й нечіткість подання даних, що оброблюються;

- принципова відкритість систем з метою підвищення інтелектуальності й корегування власної поведінки;
- достатність інструментарію для подання й прогнозування середовища і внутрішнього стану об'єкта вивчення, що динамічно змінюється;
- наявність у керуючої системи багаторівневої ієрархічної структури, побудованої за правилом: підвищення інтелектуальності супроводжується зменшенням точності;
- збереження функціонування (можливо, з деякою втратою якості) під час розриву зв'язків або втрати керуючих впливів від вищих рівнів ієрархії керуючої структури;
- паралельно розподілений характер процесів функціонування керуючих механізмів і елементів системи.

Одним з основних практичних висновків, що базуються на означених принципах, є необхідність реалізації ІАС, що підтримують стратегічні аналітичні дослідження на основі багаторівневої схеми подання й оброблення даних, у якій різні функціональні компоненти формуються з використанням єдиного інтегрованого інструментарію. Тобто досвід, набутий у процесі моделювання проблемно-орієнтованих областей знання, необхідно передусім, по-новому осмислити і представити з урахуванням вищезгаданих принципів. При цьому слід реалізувати три взаємозалежні комплекси засобів автоматизованої підтримки вирішення завдань: інформаційно-аналітичний, організаційно-управлінський, технологічний.

Комплекс засобів вирішення інформаційно-аналітичних завдань забезпечує підтримку процесів аналітичної роботи фахівців, до якого належать засоби вирішення завдань, що забезпечують, передусім, автоматизовану інформаційно-аналітичну підтримку основних процесів діяльності бібліотеки. Слід зазначити, що завдання, які вирішуються в сучасних системах автоматизованої підтримки аналітичних досліджень, зазвичай, реалізуються в єдиному технічному середовищі. Достатньо характерною для процесів проектування ІАС є відсутність повного системного пророблення з детальним оцінюванням альтернативних варіантів. Проектування системи часто починається із придбання базового програмно-технічного середовища без визначення вимог завдань і перспективного збільшення обчислювальної потужності, що часто зумовлюється обмеженістю коштів.

Вибір програмного інструментарію для розроблення засобів вирішення аналітичних завдань у різних інформаційно-аналітичних підрозділах бібліотек, зазвичай ґрунтується на використанні майже всього спектра програмних продуктів, мов програмування, систем керування базами даних, табличних і текстових редакторів, що доступні на вітчизняному ринку. Типова ситуація, коли в одному

інформаційно-аналітичному центрі функціонують кілька різних порівняно недорогих систем керування базами даних. На думку фахівців [1–4; 7; 10; 14; 19], на початковому етапі створення системи, для вирішення окремих простих аналітичних завдань, це припустимо. Вирішення складніших завдань і тим більше завдань стратегічного аналізу потребує системної інтеграції інформаційно-програмних засобів. Така інтеграція має забезпечуватися на усіх компонентах ІАС: базовим технічним і програмним, організаційно-технологічним, інформаційним і лінгвістичним.

Під час створення систем автоматизованої підтримки аналітичних досліджень, як уже зазначалося, увага акцентується на технічних, програмних і навіть організаційно-технологічних аспектах проектування. Належного пророблення елементів інформаційного й лінгвістичного забезпечення, зазвичай, не відбувається. Водночас рівень якості пророблення цих компонентів, особливо елементів їхньої логічної структури, є найважливішим чинником успішного поетапного розвитку системи, що є визначальним під час вибору інших її компонентів.

Створення автоматизованих інформаційних систем державної влади й управління засвідчило, що ефективність процесів розроблення й впровадження цих систем визначається наявністю й розробленістю відповідних технологій і методик, типових проектних рішень, нормативних документів і стандартів, наявністю необхідних класифікаторів техніко-економічної інформації, мов і стратегій взаємодії користувачів із системою, методів і засобів інтеграції баз даних із суміжними інформаційними системами.

Узагальнюючи досвід розробки цих систем, можна констатувати, що розуміння розробниками й користувачами важливості стандартизації й типізації проектних рішень не завжди підтверджувалося адекватними практичними діями. Аналіз результатів проектування деяких систем вищого рівня складності за останні кілька років свідчить, що запропонована державними стандартами етапність створення автоматизованих інформаційних систем не завжди реалізується. За домовленістю розробників із замовниками для активізації впровадження систем окремі проектні етапи вилучаються й уводяться етапи, які недостатньо контролюються нормативними документами.

Нині особливої актуальності набувають і різні системи аналізу інформації, що дозволяють не тільки накопичувати інформацію в електронній формі, зберігати її, забезпечувати інформаційно-довідкові завдання, але й здійснювати управління знаннями, реалізуючи процедури аналітичного оброблення даних. Розвиток і впровадження сучасних аналітичних, експертних програм і процедур характерні пе-

реважно для великих корпоративних структур сфери фінансів і торгівлі. Автоматизовані інформаційно-аналітичні системи в науці, освіті й інформаційній сфері впроваджуються не так активно [2].

Сучасні системи бізнес-аналітики й сховища даних надають можливості вилучати й інтегрувати інформацію з різних додатків і розміщати в останніх, де міститься не тільки «очищена» і несуперечлива інформація в зручному для користувачів форматі. Сховища даних розвиваються, стрімко збільшується й обсяг даних, які підлягають управлінню: в окремих організаціях він досягає декількох терабайт. Однак таке сховище не вирішує всіх завдань, пов'язаних з обробленням інформації. Для спрощення доступу до даних виробники пропонують різні інструменти бізнес-аналітики. Вирішити питання доступу й забезпечити простоту використання даних можна за допомогою готових комплексних рішень, які зазвичай складаються з аналітичних додатків корпоративного рівня й спеціалізованих сховищ даних. Аналітичні можливості цих технологічних продуктів передбачають адаптування до вимог конкретної організації.

Уважаємо за доцільне створити модель ІАС бібліотеки вищого навчального закладу, на основі сховища даних, до якої належать багаторівневі та реляційні бази даних (рис. 1). Модель складається з декількох рівнів, а саме: збору та фільтрації інформації, сховища даних, оброблення інформації, прийняття рішення.

До рівня обробки інформації належить система оперативної аналітичного оброблення даних (технологія OLAP (On-Line Analytical Processing)). Це комплекс додатків і технологій, призначених для збору, зберігання й аналізу багатомірних даних з метою підтримки прийняття управлінських рішень. Технологія OLAP допомагає аналітикам і фахівцям сформувати своє власне бачення даних, використовуючи швидкий, однаковий, оперативний доступ до різних форм подання інформації. Ці форми, отримані на основі первинних даних, надають можливості користувачеві сформувати повноцінне подання про діяльність, у цьому разі, бібліотечної установи й/або предмет її діяльності. Функціональність OLAP полягає в динамічному багатомірному аналізі консолідованих даних, спрямованому на підтримку аналітичних і навігаційних видів діяльності користувача.

Клієнт-серверна архітектура OLAP-продуктів забезпечує багатокористувальний режим роботи, надає зручні швидкодіючі засоби доступу, перегляду й аналізу інформації. Користувач одержує інтуїтивно зрозумілу модель даних у вигляді багатомірних кубів, що вможливає здійснювати порівняльний аналіз як показників, так і різних сценаріїв, створених на основі прогнозних і статистичних даних.

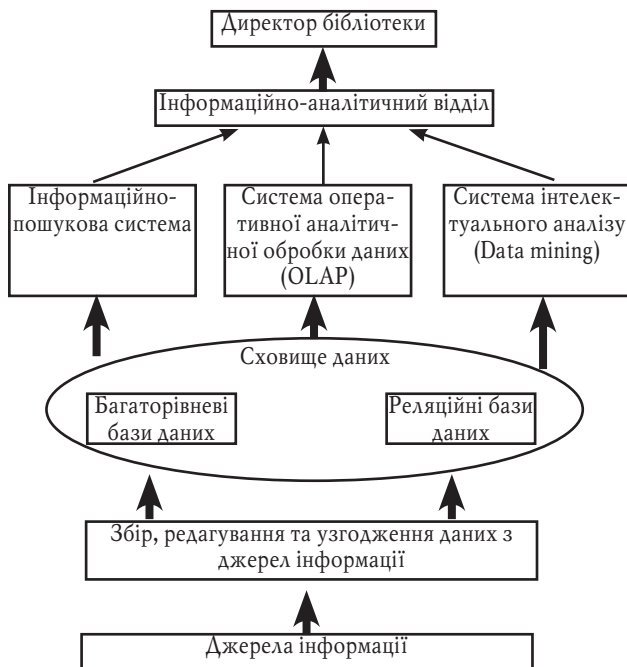

Рис. 1. Модель ІАС бібліотеки ВНЗ на основі сховища даних

У науковій літературі [2] зазначається, що OLAP-продукти відрізняються набагато більшою мірою, ніж, наприклад, реляційні бази даних, мови програмування або текстові редактори, що збільшує можливість помилки при виборі OLAP-продукту. Проблема полягає ще й у тому, що, зазвичай, і професіонали у сфері інформаційних технологій, і кінцеві користувачі є недостатньо підготовленими й інформованими для вибору OLAP-продукту. Для усунення цієї проблеми створено, на основі аналізу великого спектра відповідних програмних продуктів, певні правила, яким мають відповідати сучасні засоби OLAP [2, с. 14].

Загалом, технологія OLAP забезпечує швидкий доступ до інформації і її подання в складній формі без необхідності створення додаткових програм. Програмні засоби OLAP для кінцевого користувача — це електронні таблиці, пакети статистичного аналізу, графічні інтерфейси або системи підтримки прийняття рішень, що містять набір аналітичних інструментів.

Таким чином, можна дійти висновку, що головна особливість ІАС бібліотек полягає в оперуванні як власними, так і віддаленими мережевими інформаційними ресурсами. При цьому їх рівень та

якість безпосередньо залежать від інформаційних технологій, виробленого інформаційного продукту чи послуги, на основі чого користувач оптимізує свою діяльність. Інформаційно-аналітична система бібліотеки базується, передусім, на оцінюванні змісту документальної інформації. Організаційні ресурси інформаційно-аналітичних систем бібліотек базуються на створенні відповідних структурних підрозділів та управлінсько-розпорядчих зусиллях стосовно впровадження ІАС у бібліотеках. Створюючи й підтримуючи найбільші фонди друкованих і електронних ресурсів, бібліотеки беруть участь в оглядово-аналітичній діяльності, виконуючи складні запити користувачів за допомогою власних методик, технологій інформаційного моніторингу та діагностики, можуть опановувати інтелектуальні процедури порівняльного аналізу інформації. Технологічна складова ресурсу забезпечення інформаційно-аналітичної системи в бібліотеках зумовлює можливість інституціоналізації інформаційно-аналітичної діяльності та її масового застосування в бібліотечних установах. Наявні програмні засоби аналітичного перероблення інформації та екстракції знання (Oracle Business Intelligence, Business Objects, Enterprise Intelligence Platform, Microsoft SQL Server Analysis Services, SAP NetWeaver Business Intelligence, Link Grammar Parser, Cibola/Oleada, TextAnalyst 2.0, Galaktika-ZOOM та ін.) дозволяють бібліотекам швидко інтегрувати до когнітивного рівня функціонування соціально-комунікаційної системи сучасного суспільства, але нині в Україні ще не достатньо розвинуте аналітичне програмно-технічне середовище бібліотек.

Перспективи розвитку інформаційно-аналітичних систем у бібліотечно-інформаційній сфері полягають в активізації використання аналітичних технологій у бібліотеках, реструктуруванні бібліотек та створенні в них спеціалізованих інформаційно-аналітичних підрозділів як одного із засобів оптимізації діяльності та їх адаптування до нової соціально-комунікативної реальності.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бондаренко В. Технологія створення і специфіка використання інформаційно-аналітичного продукту в контексті запитів сучасних замовників / В. Бондаренко // *Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського*. — К., 2009. — Вип. 25. — С. 305–314.
2. Борисова Л. Ф. Програмные продукты и решения в области аналитических систем: обзор / Л. Ф. Борисова, О. С. Бульчева // *Науч. и техн. информация*. Сер. 1. — 2008. — №4. — С. 5–9.
3. Вітушко А. Прикладні інформаційно-аналітичні системи для автоматизації організаційно-управлінської діяльності бібліотек / А. Вітушко // *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. Вип.

- 23 / НАН України. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Асоц. б-к України. — К., 2009. — С. 323–332.
4. Ворошилов О. Інформаційно-аналітичні підрозділи бібліотек в умовах розвитку електронного середовища / О. Ворошилов. // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Вип. 21 / Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського; [редкол.: О. С. Онищенко та ін.]. — Київ: [б. в.], 2008. — С. 16–23.
 5. Гордукалова Г. Ф. Анализ информации: технологии, методы, организация: учеб.-практ. пособие / Г. Ф. Гордукалова. — СПб.: Профессия, 2009. — 512 с.
 6. Гранчак Т. Інформаційно-аналітична діяльність бібліотек: напрями, структури, продукти / Тетяна Гранчак // Бібл. вісн. — 2004. — № 6. — С. 13–17.
 7. Ільганаєва В. О. Аналітика в структурі бібліотечної діяльності / В. О. Ільганаєва // Вісник Харківської державної академії культури: зб. наук. пр. — Х.: ХДАК, 2007. — Вип. 23. — С. 109–117.
 8. Ільганаєва В. О. Інституалізація соціально-комунікаційної сфери суспільства / В. О. Ільганаєва // Освіта регіону. — 2008. — № 1–2. — С. 148–153.
 9. Кобелев О. М. Інформаційно-аналітична діяльність бібліотек України: теоретико-методологічні засади розвитку: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д.н. із соц. комунікацій: спец. 27.00.03 — книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство / О. М. Кобелев; Харків. держ. акад. культури. — Х., 2013. — 34 с.
 10. Курносов Ю. В. Аналитика, методология, технология и организация информационной аналитической работы / Ю. В. Курносов, П. Ю. Конотопов. — М.: РУСАКИ, 2004. — 512 с.
 11. Мелюхин И. Информационно-аналитическая деятельность как она есть / И. Мелюхин // Информационные ресурсы России. — 1999. — №1. — С. 11–14.
 12. Пальчук В. Особливості розвитку інформаційно-аналітичної діяльності бібліотек у контексті загальноцивілізаційних соціокультурних трансформацій / В. Пальчук // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Вип. 26 / НАН України. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Асоц. б-к України. — К., 2010. — С. 254–268.
 13. Пархоменко В. Д. Інформаційна аналітика у сфері науково-технічної діяльності: моногр. / В. Д. Пархоменко, О. В. Пархоменко. — К.: УкрІНТЕІ, 2006. — 224 с.
 14. Порхун О. Організація баз даних для комплексної автоматизованої обробки інформації в інформаційно-аналітичних підрозділах бібліотек / О. Порхун // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Вип. 25 / НАН України. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Асоц. б-к України. — К., 2009. — С. 285–291.
 15. Синюк В. Г. Использование информационно-аналитических технологий при принятии управленческих решений / В. Г. Синюк, А. В. Шевырев. — М.: Экзамен, 2003 — 160 с.
 16. Слободяник М. С. Перспективная модель научной библиотеки / М. С. Слободяник // Інформаційна та культурологічна освіта на зламі тисячоліть: матеріали міжнар. наук. конф. до 70-річчя ХДАК. — Х., 1999. — Ч. 2. — С. 99–105.

17. Сляднева Н. А. Информационно–аналитическая деятельность: проблемы и перспективы / Н. А. Сляднева // Информационные ресурсы России. — 2001. — № 2. — С. 14–21.
18. Хранилища данных и аналитические системы [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.oracle.com/global/ru/pdfs/tech/oracle_bi.pdf. — Заглавие с экрана.
19. Business objects [Electronic resource]. — Mode of access: <http://www.interface.ru/home.asp?artld=59&vld=14>. — Titles show screen.
20. The globus model. Computer simulation of world wide political and economic Development / Ed. Stuart A. Bremer.— Frankfurt am Main: Campus Verlag, 1987. — 940 p.

Надійшла до редколегії 13.11.2013 р.

Третій розділ

Педагогіка

КІБЕРСОЦІАЛІЗАЦІЯ ЯК СКЛАДОВА СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Проаналізовано наукові праці щодо кіберсоціалізації дітей молодшого шкільного віку в інформаційному суспільстві. Висвітлено поняття «кіберсоціалізація», вплив сучасного інформаційного простору на соціалізацію дітей молодшого шкільного віку.

Ключові слова: кіберсоціалізація, соціалізація, діти молодшого шкільного віку, інформаційне суспільство.

Проанализирована научная литература относительно киберсоциализации детей младшего школьного возраста в информационном обществе. Освещены понятие «киберсоциализация», влияние современного информационного пространства на социализацию детей младшего школьного возраста.

Ключевые слова: киберсоциализация, социализация, дети младшего школьного возраста, информационное общество.

The analysis of the scientific literature on cyber-socialization children of primary school age in the information is society presented. The concept of «cyber-socialization», and the impact of modern information space on the socialization of children of primary school age.

Key words: cyber-socialization, socialization, children of primary school age, the information society.

XXI ст. характеризується переходом до інформаційного суспільства, де головною цінністю є інформація. Людина має можливість швидко отримувати її за допомогою Інтернету, який, у свою чергу, кординально змінює процес соціалізації особистості. Для дитини молодшого шкільного віку віртуальний простір є природним, адже вона народилася в період переходу до інформаційного суспільства та розвитку віртуального простору. Загальновідомо, що Інтернет-мережа виникла на території України в останнє десятиріччя ХХ ст., а нині майже в кожній родині є пристрій з можливістю доступу до неї. Отже, сучасні реалії та найголовніші соціальні інститути для дітей молодшого шкільного віку сприяють активному користуванню гаджетами з доступом до Інтернету, але сам процес кіберсоціалізації досі є стихійним і загрожує інтелектуальному, психічному й соціальному розвитку дитини, оскільки ця взаємодія не може бути некерована дорослими (батьками, дідусями, бабусями, вчителями). Більше того, процес орієнтації старшого покоління в Інтернет-просторі складніший, ніж у дітей, тому дорослі не завжди так само вміло, як діти, користуються комп'ютером та Інтернетом і, як наслі-

док, не в змозі керувати соціалізацією дитини молодшого шкільного віку в умовах Інтернет-простору. Відтак, виникає необхідність вивчення процесу кіберсоціалізації дитини молодшого шкільного віку в умовах інформаційного суспільства для розроблення соціально-педагогічних технологій гармонізації цього процесу.

Проблему кіберсоціалізації досліджують вчені Європи та США вже з середини минулого століття, але на пострадянському просторі її вивчення лише розпочинається й має переважно теоретичний характер. Так, серед зарубіжних науковців Д. Ліклідер, Р. Тейлор аналізували вплив першої комп'ютерної мережі Arpanet на людину; Д. Гумперт, Р. Каскарт, С. Кейслер, В. Орликовський, Л. Спроул, М. Туроф, С. Хілтз, Д. Ятєсь досліджували взаємодію в системі «людина-комп'ютер». На пострадянському просторі Е. Белінська, А. Войскунський, Л. Гур'єва, А. Жичкіна, Н. Носов розглядають соціальні та психологічні наслідки комп'ютерної діяльності й спілкування. Загалом значний внесок у вивчення питання мережових співтовариств в Інтернеті зробили О. Арестова, Г. Блюмер, С. Бондаренко, Д. Гасфілд, Є. Гофман, С. Кремлева, Ч. Лантуха, Дж. Мід, І. Романов, С. Шапкін; праці Дж. Доната, Дж. Салер, Ш. Теркл, В. Фріндте, О. Белінської, А. Жичкіної присвячені виявленню закономірностей конструювання ідентичності особистості у віртуальному середовищі. Психологічні особливості дітей молодшого шкільного віку досліджували Л. Виготський, В. Давидова, Є. Ісаєв, В. Мухіна; особливості соціалізації дітей та молоді в умовах інформаційного суспільства розглядають Н. Гавриш, Н. Лавриченко, Г. Лактіонова, П. Плотніков, А. Рижанова, С. Савченко; кіберсоціалізацію як соціально-педагогічне явище вивчають Є. Кудашкіна, В. Плешаков, Н. Угольков. Таким чином, аналіз наукової літератури дозволяє констатувати, що означена проблема є актуальною як на теоретичному, так і на практичному рівнях, оскільки особливості впливу кіберсоціалізації на дитину молодшого шкільного віку досліджено недостатньо. Мета статті — обґрунтувати кіберсоціалізацію молодших школярів як складову процесу соціалізації людини в сучасному інформаційному просторі.

А. Рижанова зазначає, що проблема кіберсоціалізації набула актуальності в сучасній соціальній педагогіці внаслідок глобальної соціальної революції. З 50-х р. ХХ ст. розпочалося формування соціуму нового типу, зумовленого «конвергенцією інформаційних і комунікаційних технологій». Оскільки в ньому «головною умовою благополуччя кожної людини і кожної держави стає знання, здобуте завдяки безперешкодному доступу до інформації й умінню працювати з нею», воно стало називатися «інформаційним суспільством». Відтоді актуалізувався термін «інформаційна цивілізація»,

котрий використовувався для позначення світового інформаційного суспільства, в якому особливого пріоритету набула культура. Досліджуючи культурологічні основи соціальної педагогіки, А. Рижанова ґрунтується на твердженні одного із засновників культурології в Україні В. Шейка: «Інформаційна цивілізація — це федерація культур, у якій вирішальну роль відіграє отримання, опрацювання, збереження, передача, поширення, використання знання й інформації, зокрема за допомогою інтерактивної взаємодії та постійно вдосконалюваних технічних можливостей» [7, с. 166–167]. А. Рижанова також зазначає: «Інформаційній культурі у творенні духовної сфери людини доводиться постійно маневрувати поміж соціальною залежністю індивіда та його повною відірваністю від соціуму, між створенням умов для вільного задоволення потреб особи та споживацтвом, її нестатками та пересиченістю» [4, с. 299–301].

Початок ХХІ ст. ознаменувався активним використанням комп'ютерних технологій у процесі соціалізації, адже оперативність опанування Інтернету новими користувачами перевищує швидкості впровадження й освоєння суспільством автомобіля, телефону, кабельного телебачення та інших найважливіших технічних новинок сучасності. Опинившись у цьому новому типі тип аудіовізуальної реальності, можна контактувати не тільки з іншими людьми, але і з віртуальними персонажами, за якими можуть бути реальні особи з недобрими намірами. Наприклад, часто педофіли, використовуючи соціальні мережі під вигаданим ім'ям і несправжньою фотографією входять у довіру дитини й переконують її зустрітися в реальному світі, а діти через довірливість і брак соціального досвіду можуть опинитися у складній ситуації.

Інтернет-простір характеризується динамічною зміною змісту, механізмів соціалізації особистості, що значною мірою пов'язано з віртуалізацією соціальної реальності, створенням штучного світу завдяки заміні звичайного сприйняття навколишньої дійсності інформацією, інтегрованою комп'ютерною системою. Конструювання комп'ютерної віртуальної реальності спричиняє виникнення нового глобального рівня соціальної реальності. Існує термін, що відбиває особливості процесу взаємодії особистості й глобального суспільства — соціалізації людини в кіберпросторі інформаційного суспільства — кіберсоціалізація [9].

Термін «кіберсоціалізація» в аспекті соціальної педагогіки ввів до наукового обігу у 2005 р. член-респондент Міжнародної академії наук педагогічної освіти В. Плешаков, який, на його думку, зазнав певних змін. Нині В. Плешаков визначає кіберсоціалізацію як «процес якісних змін структури самосвідомості особистості й мотиваційно-потребової сфери індивідуума, що відбува-

ється під впливом і в результаті використання людиною сучасних інформаційно-комунікаційних, цифрових і комп'ютерних технологій у контексті засвоєння і відтворення культури в рамках персональної життєдіяльності» [3].

У контексті цього дослідження повністю погодитися з таким визначенням не можна, оскільки В. Плешаков вивчає саме соціалізацію людини в Інтернеті й під час розгляду терміна «кіберсоціалізація» акцентує на префіксі кібер: «Cyber- — стосується комп'ютерних технологій і, особливо всесвітньої глобальної мережі Інтернет» [3]. Беззаперечним є твердження, що кіберсоціалізація — це процес, але, на нашу думку, це нова складова процесу соціалізації людини саме в інформаційному суспільстві, де змінюється структура самосвідомості, в результаті використання саме Інтернету. Тому в межах соціально-педагогічного підходу, на наш погляд, кіберсоціалізація — це нова складова процесу соціалізації людини, притаманна саме інформаційному суспільству, яка через Інтернет-простір впливає на якісні зміни структури самосвідомості особистості.

Слід зазначити, що в процесі кіберсоціалізації перебудовуються всі без винятку сфери життєдіяльності людини (інформаційна, освітня, дозвілєва тощо). Крім того, Інтернет-простір істотно впливає на засвоєння соціальних норм, формування ціннісних просоціальних орієнтацій і є апробацією сімейних, громадянських, загальнолюдських форм поведінки. Наголосимо, що сучасні темпи життя людини спрямовані на такі орієнтири, які ґрунтуються на посиленій ролі сучасного інформаційного способу життя, тобто людину спонукають до того, щоб вона мала постійний доступ до Інтернет-простору для отримання інформації, що вможливує використання цього простору як засобу неформальної освіти. Особливістю соціалізації людини в цьому віртуальному середовищі є її активність. Індивід у кіберпросторі перетворюється із соціального об'єкта на соціальний суб'єкт.

На противагу дорослій людині, для якої процес соціалізації в Інтернет-просторі доволі проблематичний, оскільки вона має адаптуватися до нових віртуальних умов, дитина молодшого шкільного віку соціалізацію в умовах інформаційного суспільства сприймає цілком природно, адже вона народилася в ньому.

Початок молодшого шкільного віку визначається вступом дитини до школи, а в останні роки у зв'язку з уведенням 4-х класів початкової школи діти стають школярами в шестирічному віці. Таким чином, межі молодшого шкільного віку тотожні періоду навчання дитини в початковій школі (з 6–7 до 10–11 років). Необхідно зазначити, що в загальноосвітніх навчальних закладах є нормою вивчення предмета «Інформатика» з другого класу, більшість сучасних шкіл

мають власний сайт в Інтернеті, де можна ознайомитися з розкладом занять, адміністрацією, гуртками, дізнатися про домашнє завдання та знайти необхідний електронний підручник.

Молодший шкільний вік є надто важливим для людини в процесі онтогенезу, а Інтернет-технології кіберсоціалізації неоднозначно впливають на розвиток дитини, мають як позитивні, так і негативні наслідки. Небажані впливи на здоров'я, спричинені надлишковим використанням комп'ютерних технологій, можуть негативно позначитися на подальшому фізичному і психічному розвитку дитини. Слушною є думка І. Дубровіної, котра зазначає, що саме в період молодшого шкільного віку відбувається подальший фізичний і психофізичний розвиток дитини, який забезпечує можливість системного навчання в школі. На її думку, в цьому віці також відбуваються фізіологічні перебудови: підвищена втомлюваність, нервово-психічна уразливість дитини. Фізіологічна криза сприяє успішній адаптації дитини до нових умов [1, с. 21–22]. Слід акцентувати на негативних наслідках надмірного використання технічних новинок сучасності для здоров'я. Так, тривале перебування в одній позі перед монітором комп'ютера негативно впливає на опорно-руховий апарат і циркуляцію крові в усьому організмі, читання інформації з монітора викликає перенапруження очей та, як наслідок, погіршення зору, тривала робота на клавіатурі призводить до перенапруження суглобів кисті й м'язів передпліччя, активні користувачі смартфонів та планшетів перенапружують м'язи шиї й сухожилля великих пальців на руках. Будь-яка діяльність пов'язана з технічними новинками сучасності, передбачає опрацювання великого обсягу інформації і постійну концентрацію уваги, тому така діяльність може викликати розумову втому і порушення уваги. Для дитини, яка ще фізіологічно та психологічно розвивається, надмірне використання сучасних технологій може призвести до негативних наслідків, що залишаться на все подальше життя, а фізіологічні або психологічні порушення ускладнюють процес соціалізації.

Для дитини молодшого шкільного віку важливо отримувати культуровідповідну інформацію, але в сучасному інформаційному суспільстві дитина має необмежений доступ до інформації за допомогою Інтернету, а безмежна, невідповідна віковій дитини інформація може негативно позначитися на подальшому психічному й інтелектуальному розвитку дитини молодшого шкільного віку. Л. Виготський вважав, що саме молодший шкільний вік є періодом активного розвитку мислення, особливість якого полягає насамперед у виникненні незалежної від зовнішньої діяльності внутрішньої інтелектуальної діяльності, системи розумових дій. Саме в цьому віці, на думку Л. Виготського, розвиток сприйняття і пам'яті від-

бувається під певним впливом інтелектуальних процесів, які активно формуються [3]. За допомогою технічних новинок можна розвивати пам'ять, увагу, логіку, креативність тощо, використовуючи, наприклад, спеціальні комп'ютерні та онлайн-ігри. Але взаємодія комп'ютер-дитина й Інтернет-дитина повинні відбуватися під контролем дорослих (батьки, дідуся й бабусі). Але більшість дорослих не звертають особливої уваги на діяльність дитини за комп'ютером та в Інтернеті, адже самі недостатньо обізнані в цьому, тому виникає необхідність вивчення процесу кіберсоціалізації не лише молодших школярів, а і їх батьків, ставлення до використання Інтернету й комп'ютера.

Людині інформаційного суспільства в період глобалізації необхідно бути толерантною й позбавленою будь-яких упереджень (расових, національних, етнічних, гендерних тощо), саме тому формування позитивних соціальних якостей особистості набуває особливої актуальності. Слушною є думка з О. Скрипниченко, що морально-етичні якості формуються протягом усього життя людини, але більшість із них — у молодшому шкільному віці [6]. Діти цього віку вже мають уявлення про загальнолюдські цінності та їх антиподи (добро-зло, чесність-нечесність тощо), національні цінності (любов до рідної мови, національних свят, традицій тощо), громадські, сімейні (повага до закону, піклування про батьків і старших у сім'ї, гостинність тощо), цінності особистого життя (почуття гумору, життєрадісність, працьовитість, увага до власного здоров'я тощо). Так, на прикладі нових російських мультфільмів («Троє кошенят», «Лунтик» тощо), в яких сюжет кожної серії висвітлює проблемну ситуацію й вирішення її, а наприкінці серії голос за кадром підсумовує, що сприяє формуванню позитивних соціальних якостей особистості, незважаючи на дитячий егоїзм. Дитина, використовуючи Інтернет, може вивчати іноземні мови (існують різноманітні програми та відеоуроки для дітей різного віку), творчо розвиватися (відеоуроки творчості) тощо. Тобто існує чимало позитивних аспектів використання дитиною молодшого шкільного віку Інтернету, але все це можливо за умови ретельного контролю дорослих (батьків).

Можливі й негативні впливи використання дитиною комп'ютера й Інтернету. Комп'ютерні та онлайн-ігри можуть розвивати агресію в дитини, наприклад, існує комп'ютерна гра S.T.A.L.K.E.R., дії якої розгортаються в Україні, зокрема в зоні відчуження біля Чорнобильської АЕС, де постають різноманітні мутанти й аномалії, яких необхідно подолати тощо. Інтернет-технології урізноманітнюють третирування молодших школярів однолітками. Раніше аутсайдер класу потерпав від цькування лише в школі, прийшовши додому, міг відмежуватися від шкільних проблем, знайти друзів, які живуть поруч. Про проблеми

дитини в школі міг більше ніхто не знати, але з поширенням Інтернету й популяризацією соціальних мереж цькування дитини в школі набуває загрозливішого для її психічного здоров'я і навіть життя рівня: діти можуть погрожувати, знеславлювати, ображати й навіть доводити до самогубства один одного. Виникло декілька понять, що характеризують цькування дитини в Інтернет-просторі — кібермоббінг, кібертрейдування, кібербілінг.

Отже, використання дитиною молодшого шкільного віку комп'ютера й Інтернету має негативні й позитивні наслідки для розвитку соціальних, морально-етичних якостей, які необхідні для існування в глобальному суспільстві. Саме тому, щоб позитивних результатів було більше, необхідний контроль батьків процесом кіберсоціалізації молодших школярів.

Підсумовуючи, зазначимо: 1) людина в інформаційному суспільстві, де головною цінністю є інформація, має вільний доступ до Інтернет-простору, який кардинально змінює процес соціалізації особистості. Вчені Європи і США активніше досліджували проблему соціалізації людини в Інтернеті, а в Україні її вивчення лише розпочалося й має наразі теоретичний характер; 2) виникнення терміна «кіберсоціалізація» пов'язане з тим, що на початку ХХІ ст. до процесу соціалізації активно долучаються комп'ютерні технології й Інтернет, які характеризуються зміною змісту, механізмів соціалізації. Із соціально-педагогічної точки зору кіберсоціалізація є новою складовою процесу соціалізації людини, притаманною саме інформаційному суспільству, яка через Інтернет-простір впливає на якісні зміни структури самосвідомості особистості, перебудову всіх сфер життєдіяльності людини. Особливістю соціалізації в Інтернет-просторі є активізація індивіда, суб'єктивізація людини, тобто перетворення її із соціального об'єкта на соціальний суб'єкт. Специфіка взаємодії старшого і молодшого поколінь у процесі кіберсоціалізації полягає в тому, що дорослі мають орієнтуватися в Інтернет-просторі, а діти, зокрема молодшого шкільного віку, легко опановують цей простір і почувуються в ньому надзвичайно вільно; 3) молодший шкільний вік тотожний навчанням в початковій школі (з 6-7 до 10-11 років), є визначальним у процесі онтогенезу людини, оскільки саме в цьому віці активно розвиваються мислення, інтелектуальна діяльність, формуються основні соціальні, морально-етичні цінності та відповідні якості, норми поведінки особистості. Інтернет-технології кіберсоціалізації впливають на розвиток дитини неоднозначно й характеризуються як позитивними (розвиток інтелекту, креативності, розширення кола вибору соціальних і морально-етичних цінностей тощо), так і негативними (погіршення здоров'я, Інтернет- та ігрова залежність, копіювання асоціальної

поведінки, кібертретирування тощо) наслідками. Для розвитку позитивного потенціалу кіберсоціалізації молодших школярів і мінімізації негативного необхідне долучення дорослих до означеного процесу з метою гармонізації впливів соціальної та віртуальної реальності.

Перспективи подальшого наукового дослідження цієї проблеми пов'язані з розробленням соціально-педагогічних технологій гармонізації процесу кіберсоціалізації як складової соціалізації молодших школярів.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Давидов В. В. Младший школьный возраст как особый возраст в жизни ребенка / В. В. Давидов // Возрастная и педагогическая психология: Хрестоматия / Сост. И. В. Дубравина и др. — М. : Академия, 1999. — С. 320.
2. Павелків Р. Вікова психологія: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Р. В. Павелків. — К. : Кондор, 2011. — С. 469.
3. Плешаков В. А. Теория киберсоциализации человека / В. Плешаков : моногр. / под общ. ред. чл.-корр. РАО, доктор пед. наук, проф. А. В. Мудрика. — М. : МПГУ ; Homo Cyberus, 2011. — С. 400.
4. Рижанова А. О. Развитие социальной педагогики в социокультурном контексте: дис. докт. пед. наук: спец. 13.00.05 — социальная педагогика / А. О. Рижанова. — ХДАК, 2004. — С. 442.
5. Романенко С. В. Новая среда интеракции / С. В. Романенко // Вісник Одеського національного університету ім. І. І. Мечнікова. — Одеса, Астропринт, 2007. — Том. 13, Вип.3. — С. 253.
6. Скрипниченко О. В. Вікова та педагогічна психологія: [навч. посіб.] / О. В. Скрипниченко, Л. Р. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. [2-ге вид.]. — К. : Каравела, 2007. — С. 400.
7. Шейко В. М. Культура. Цивілізація. Глобалізація (кінець XIX–XXI ст.) : моногр. в 2-х т., Т.1. / В. М. Шейко. — Х. : Основа, 2001. — С. 520.

Надійшла до редколегії 25.11.2013 р.

УДК 17.021.1 — 057.874

М. О. БІЛЬДІНА

СТРУКТУРА ТА ЗМІСТ ПОНЯТТЯ КУЛЬТУРИ ПОВЕДІНКИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

Проаналізовано головні завдання і функції виховання, нормативно-правові документи з проблеми, розкрито сутність культури поведінки молодших школярів.

Ключові слова: *молодші школярі, культура поведінки молодших школярів, компоненти культури поведінки молодших школярів.*

Проанализированы главные задачи и функции воспитания, нормативно-правовые документы по проблеме, раскрыта сущность культуры поведения младших школьников; выделены компоненты культуры поведения младших школьников.

Ключевые слова: младшие школьники, культура поведения младших школьников, компоненты культуры поведения младших школьников.

The main task and function of moral education and also standard and legal documents on a problem were analyzed.

Key words: younger students, culture of behavior of younger students, components of culture of behavior of younger students.

Актуальність дослідження. Проблема формування культури поведінки підростаючого покоління є однією з головних на сучасному етапі розвитку людства. Зниження культурно-морального рівня суспільства загалом зумовлює необхідність створення нових підходів і способів формування культури поведінки особистості, особливо в контексті загальнолюдських цінностей і норм поведінки. Як відомо, фундамент культури поведінки закладається в молодшому шкільному віці, що визначає подальший гармонійний розвиток особистості і суспільства загалом. Отже, в сучасних умовах важливим завданням виховання учнів молодшого шкільного віку відповідно до вікових особливостей є формування культури поведінки.

Актуальність проблеми також засвідчують державні документи про освіту (Закон України «Про освіту», Національна доктрина розвитку освіти, Закон України про загальну середню освіту, Концепція національного виховання, Концепція позакласної виховної роботи в загальноосвітній школі), які орієнтують освітньо-виховний процес на здійснення підготовки людини до життя в суспільстві на засадах гуманізму й толерантності, а також підтверджують важливе значення всестороннього розвитку особистості, як найвищої цінності суспільства.

У науково-педагогічній літературі (Є. Бондаревська, І. Косачов, С. Якобсон) неодноразово зазначалося ускладнення завдань культурно-морального становлення і розвитку школярів у зв'язку зі зміною соціального середовища. Зростаючий обсяг інформації, кардинальні зміни, що відбулися останнім часом у системі освіти, пов'язані з посиленням уваги до особистості учня як основної соціальної цінності. Соціальні, економічні та інші проблеми сучасного суспільства впливають на особистісний розвиток і поведінку покоління школярів. Формування культури поведінки школярів досліджували сучасні педагоги й психологи Т. Куниця, І. Сіданич, Е. Слесик, Г. Товканець.

Водночас аналіз теорії та практики засвідчив, що в працях, присвячених культурі, корекції поведінки дітей шкільного віку недостатньо мірою досліджуються компоненти культури поведінки школярів. Також є маловивченими питання аналізу обставин середовища життєдіяльності дітей, за яких формування культури поведінки відбувається ефективніше, виявлення взаємозв'язку між куль-

турою поведінки школяра і негативними поведінковими проявами. Однак проблема негативних поведінкових проявів школярів нині актуалізується, особливо в школярів з неблагополучних та неповних сімей. Тому пошук оптимальних способів гуманізації виховання для ефективного формування культури поведінки підростаючого покоління є одним з головних завдань педагогічної науки й практики.

Мета статті— визначити поняття культури поведінки молодших школярів та виявити структуру цього поняття.

Головна функція виховання полягає в тому, щоб сформувати в молодого покоління моральну свідомість, стійку моральну поведінку й моральні почуття в контексті сучасного способу життя; сформувати активну життєву позицію кожної людини, яка звикла керуватися у своїх вчинках, діях, відносинах почуттям громадського обов'язку [1, с. 17].

З правилами поведінки необхідно ознайомити дітей з раннього віку і продовжувати це робити протягом усього подальшого життя. Основуючись на вже набуті дітьми навички культурної поведінки (вияви ввічливості, уваги і симпатії до однолітків і дорослих, елементарних навичок надання допомоги, привітних форм спілкування), потрібно навчити розуміти зміст і значення певних правил етичної поведінки людини і в зрозумілій школяром формі розкривати їх [7, с. 5].

Розглянемо поняття «культура», «культура поведінки», «культура поведінки молодших школярів». Культура (лат. cultura, від *colo, colere* — вирощування, пізніше — виховання, освіта, розвиток, шанування) — поняття, що має велику кількість значень у різних сферах людської життєдіяльності. Культура вивчається філософією, культурологією, історією, мистецтвознавством, лінгвістикою, етнолінгвістикою, політологією, етнологією, психологією, економікою та педагогікою. Загалом, культура — це різноманітна людська діяльність (зокрема всі форми і способи людського самовираження і самопізнання), навички та вміння, набуті та здобуті людиною та соціумом. Культура є також виявом людської суб'єктивності та об'єктивності (характеру, компетентностей, навичок, вмінь і знань), сукупністю стійких форм людської діяльності які є необхідною умовою для продовження року [5, с. 47].

Кожна з наук, що вивчає питання культури, основується на меті свого дослідження, виявляє ті її аспекти і відносини, які потрапляють у спектр розгляду певної науки. Актуалізація ролі культури в житті суспільства, успіхи, досягнуті в науково-теоретичній думці, певною мірою зумовили посилення уваги суспільствознавців до теоретико-методологічних питань духовної культури.

З точки зору психології культура є сукупністю матеріальних і духовних цінностей, створених суспільством, що характеризують певний рівень його розвитку [2, с. 68].

У педагогіці розуміння культури ґрунтується переважно на концентрованому досвіді попередніх поколінь. Культура впливає на соціальну поведінку, оскільки людина — істота суспільна, зумовлює особливості взаємодії, сприйняття людини з іншими. Людина опановує стиль поведінки, спілкування і роботи, що є характерним для його культури [3, с. 180].

Культура поведінки — це дотримання основних вимог і правил людського співжиття, вміння — правильно спілкуватися з іншими людьми. Культура поведінки відбиває моральні вимоги суспільства, що спрямовують, регулюють і контролюють вчинки та дії учнів. Опановані людиною правила трансформуються у вихованість особистості [3, с. 111].

Сутність культури поведінки молодших школярів полягає в цілісності етичних знань, моральних суджень, морально-вольових якостей і вчинків. Основи культури поведінки учнів характеризуються певним рівнем культурно-етичних знань, моральних оцінок і вчинків, які відображають ставлення до суспільства інших людей і до себе самих [6, с. 12].

Молодші школярі потребують глибокого розкриття внутрішнього змісту культури поведінки, їм треба роз'яснити, що дотримання нормам поведінки свідчить про повагу до людей, традицій. Стиль поведінки учнів значною мірою формується під впливом громадської думки, тому важливо, щоб до сфери суспільних оцінок належала культура поведінки. Великого значення набувають культурні національні особливості, які виникли в процесі морального розвитку багатьох поколінь і є обов'язковим елементом загальнолюдської культури [8, с. 4].

Для ефективного формування культури поведінки молодших школярів потрібно виявити структуру цього поняття. Культура поведінки молодших школярів складається з таких компонентів, як культура мовлення, спілкування, культура зовнішності, етикет, побутова культура (задоволення власних потреб), культурно-гігієнічні навички. Визначимо сутність кожного з цих компонентів.

Культура мовлення передбачає, по-перше, вимогу до правильності мовлення, знання та дотримання мовних норм і, по-друге, прагнення до виразності, більшої ефективності висловлювання.

Висока культура мови — це вміння правильно, точно й виразно передати свої думки за допомогою мови. Вона полягає також в умінні знайти найзрозуміліший і найдоречніший у певному випадку засіб для висловлення своєї думки. Культура мови зобов'язує людину дотримуватися таких обов'язкових норм і правил:

- зміст та інформативність висловлювань;
- логічність, обґрунтованість і послідовність викладу, в якому всі головні елементи взаємопов'язані і підпорядковані єдиній думці;

- достовірність, зрозумілість фундаментацій, які повинні наочно продемонструвати співрозмовнику, що все, про що говориться, існує в дійсності і є об'єктивним;
- переконливість — здатність переконати співрозмовника і посприяти тому, щоб це переконання було сприйнято належним чином;
- ясність — кожен вираз має бути чітким і зрозумілим; занадто швидка мова важко сприймається, занадто повільна зумовлює негативну реакцію співрозмовника; невиразна мова здатна загубити навіть глибокі думки;
- зрозумілість — використання словами і термінами, зрозумілими співрозмовникові; не слід зловживати іноземними словами; забороненим є вживання вульгарних слів і жаргонних виразів [3, с. 94].

Учитель початкової школи повинен допомогти вихованцям осмислити вимоги, необхідні для хорошої промови, вчити молодших школярів під час формулювання думок стежити за точністю, різноманітністю, виразністю мовних засобів, залежно від мовленевої ситуації [7, с. 12].

Культура спілкування передбачає дотримання норм і правил спілкування з дорослими і однолітками, основані на повазі і доброзичливості, з використанням відповідного словникового запасу і форм звертання, а також ввічливу поведінку в громадських місцях, у побуті.

Культура спілкування — це сукупність правил, яких дотримується кожна поважаючи себе особистість. Дотримання цих правил — свідчення про рівень освіти і культури людини, без культури спілкування неможливо встановлювати контакти з людьми в цивілізованому суспільстві [6, с. 17].

К. Слесик пропонує таку ієрархію основних функцій культури спілкування особистості:

- ціннісна, що надає особистості можливість вибору цінностей, що узгоджуються з її потребами, інтересами та ідеалами;
- пізнавальна, яка полягає в пізнанні самого себе через пізнання іншої людини;
- регулятивно-нормативна, яка здійснюється через систему правових, морально-етичних норм і вимог суспільства, традицій і звичаїв;
- інформативна, що забезпечує збереження й передання соціального досвіду, а також організацію спільної діяльності;
- семіотична, що демонструє набутий людством культурний досвід у формі певних знаків і сприяє долученню особистості до культури свого часу;
- соціально-психологічна, яка спрямована на створення в спілкуванні оптимальних з психологічної точки зору умов [7, с. 15].

Уже в ранньому віці, коли дитина тільки починає опановувати соціальні відносини, вона поступово вивчає норми поведінки, освоює первісну ідентифікацію взаємодії людей. Молодший школяр знає обов'язки і розуміє їх значення, може пояснити, чому, для чого потрібно поводити себе так чи інакше, може бути ввічливим, привітним і доброзичливим у своїх проявах, навчається співпереживати, співчувати іншим.

Учителю початкових класів необхідно створювати сприятливі умови для підвищення рівня культури спілкування школярів, формувати необхідні для цього стійкі особистісні якості. Учням початкової школи необхідно навчитися не тільки поводитися належним чином, але і утримуватися від недоречних у певній ситуації дій, слів, жестикуляції, а також дотримувати культури мовлення, для чого необхідні наявність достатнього запасу слів, уміння говорити лаконічно, зберігаючи спокійний тон [8, с. 11].

Аналізуючи компонент «культура зовнішності», можна зазначити, що зовнішній вигляд відображає внутрішню, моральну сутність людини, а сама культура зовнішності складається з вміння елегантно, зі смаком одягатися, обирати свій стиль; з дотримання правил особистої гігієни; з особливостей жестикуляції, міміки, ходи, рухів.

Зовнішність — це виразний засіб комунікації, спрямований на інших людей. Відбір ціннісно-значущих ознак зовнішності зумовлений ходом історичного розвитку певного народу, його способом життя, кліматичними та географічними факторами, його психологією і традиціями, досвідом культурної взаємодії з іншими народами. Уявлення про естетично привабливу зовнішність — одна з форм збереження та передання національно осмисленого пізнавального досвіду, що відображає своєрідність погляду національної спільноти на людину. Зовнішні ознаки є основними уявленнями про людину як особистість, закріпленими в буденній царині, та виконують функції інформації про особистісні властивості незнайомої людини, про його вихованість, між сформованості його естетичної культури [3, с. 201].

Культура поведінки починається з охайної зовнішності, тобто людина з хорошими манерами має відповідний йому зовнішній вигляд, а також уміє узгодити прояв своїх емоцій з правилами пристойності. Формуючи культуру поведінки молодших школярів, необхідно навчити їх основам естетичного ставлення до своєї зовнішності; розвивати в них естетичне сприйняття, почуття міри, виховувати вміння бути акуратними, охайно ставитися до речей.

Сформовані норми моральності є результатом тривалого процесу становлення взаємин між людьми. Без дотримання цих норм неможливі політичні, економічні, культурні відносини, оскільки не можна існувати, не поважаючи один одного, не дотримуючись пев-

них обмежень. Тому одним з компонентів культури поведінки є етикет, який є особливим способом організації та розвитку людської життєдіяльності.

Етикет — це сукупність правил поведінки, що регулюють зовнішні прояви людських взаємин (поводження з оточуючими людьми, форми спілкування і вітання, поведінка в громадських місцях, манери і одяг). Етикет є найважливішим компонентом культури суспільства, який є особливим способом організації і розвитку людської життєдіяльності. Правила етикету, норми ввічливості відображають історичний досвід спілкування людей і передаються спадково. Навчаючи молодших школярів правилам етикету, слід навчити їх правильному поведінню серед людей певної соціальної групи, відносинам з близькими, друзями та однокласниками, спілкуванню малознайомими і незнайомими людьми. Адекватна поведінка завжди стосується гармонії і порядку, в ній виявляється не тільки моральна, а й естетична основа [4, с. 6].

Специфічна особливість побутової культури полягає в тому, що вона формує прості, природні, але водночас і основоположні цінності, такі, як праця, сім'я, батьківщина, повага до старших, норми поведінки. Саме побут зберігає історичну пам'ять культури, оскільки він змінюється значно повільніше, стійкіше, ніж ідеологія, релігія і навіть мистецтво. Саме тому побутова культура містить велику кількість «вічних», загальнолюдських, загальнонаціональних цінностей. У соціальних інститутах людина з самого дитинства вибирає в себе етнічні стереотипи, які і роблять його представником певного етносу для того, щоб їх буденне життя відповідала нормам поведінки та взаємодії з соціумом. Дуже важливо формувати культурну поведінку молодших школярів, акцентуючи на культурі побуту, налагоджена побутова культура громадян — це запорука розвиненої держави, оскільки людина не зможе плідно працювати і бути корисною для суспільства, якщо його обтяжують різні проблеми системи побутової культури [8, с. 17].

Культурно-гігієнічні навички — важлива складова структури культури поведінки. Необхідність охайності, утримання в чистоті обличчя, тіла, зачіски, одягу, взуття, особистих речей зумовлена не тільки вимогами гігієни, а й нормами людських відносин. Учні повинні розуміти, що в дотриманні цих правил виявляється повага до оточення, що неохайна людина, яка не вміє стежити за собою, своєю зовнішністю, вчинками, зазвичай недбала в роботі. У процесі формування культурно-гігієнічних навичок учень починає усвідомлювати, що виконання правил поведінки зумовлено нормами людських взаємин, а в їх дотриманні виявляється повага до інших людей. Виховання культурно-гігієнічних навичок спрямоване на зміцнення

здоров'я учнів, водночас передбачаючи важливе завдання — виховання культури поведінки молодших школярів [2, с. 145].

Таким чином, можна стверджувати, що культура поведінки молодших школярів — це сукупність сформованих соціально важливих якостей особистості молодших школярів, їх щоденних вчинків в суспільстві, основаних на нормах моралі, етики, естетичної культури.

Культура поведінки молодших школярів відображає моральні вимоги суспільства до школярів та засвоєння положень, що спрямовують, регулюють і контролюють вчинки та дії учнів. Вивчені школярами правила трансформуються у вихованість особистості школяра. Формуючи уявлення про норми і правила поведінки, вихователь впливає на відносини дитини з однолітками, батьками, іншими людьми, допомагає орієнтуватися в суспільному житті, пристосовуватися до будь-якої ситуації (уміння культурно поводитися в школі, транспорті, за столом, у громадських місцях) [6, с. 13]. Таким чином, міра сформованості культури поведінки молодших школярів впливає не тільки на результативність їх навчання, але і на процес соціалізації вихованців і розвиток особистості загалом.

Отже, культура — це сукупність досягнень людства у виробничому, суспільному, розумовому, естетичному і фізичному аспектах. Основою культури є повага до особистості людини. Культурна поведінка молодших школярів ґрунтується на нормах, які поширені в суспільстві. Основою культури поведінки є гуманне відношення людини до інших людей, співвідношення індивідуальних ролей зі світом основоположних духовних та моральних цінностей. Культури мовлення, спілкування, зовнішності, етикет, побутова культура, культурно-гігієнічні навички та звички формують цілісну систему моральної культури особистості молодшого школяра. Лише єдність інтелектуального, емоційного, морального розвитку сприяють вираженню прекрасних, піднесених форм душевного стану, які потрібно зберігати і плекати в молодших школярів, щоб сформувати моральні мотиви поведінки, яких він буде дотримуватися в подальшому житті.

Перспективи подальшого розвитку полягають у виявленні особливостей формування культури поведінки молодших школярів.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бондаревська Є. В. Сенс і стратегія особистісно-орієнтованого виховання / Є. В. Бондаревська / Педагогіка. 2001. — № 1. — С. 17–24.
2. Коломинський Я. Л. Соціальна психологія шкільного класу: наук-метод. посібник для педагогів та психологів / Я. Л. Коломинський. — Минск: ООО «ФУА інформ», 2003. — 312 с.
3. Косачов І. П. Моральний розвиток молодшого школяра в процесі навчання і виховання / І. П. Косачов. — М. : АРКТИ, 2005. — 264 с.

4. Куниця Т. Ю. Виховання відповідальної поведінки в учнів 7-8-х класів загальноосвітньої школи: автореф. дис. кан. пед. наук : 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Т. Ю. Куниця. — Київ, 2008. — 19 с.
5. Рождественський Ю. В. Словник термінів. Мораль. Моральність. Етика / Ю. В. Рождественський. — М. : Флінта, 2003. — 88 с.
6. Сіданіч І. Л. Виховання культури взаємин батьків і дітей молодшого шкільного віку в сім'ї та школі: автореф. дис. кан. пед. наук : 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / І. Л. Сіданіч. — Київ, 2004. — 21 с.
7. Слесик К. М. Формування вмінь спілкування молодших школярів у позакласній навчально-виховній роботі: автореф. дис. кан. пед. наук : 13.00.09 «Теорія навчання» / К. М. Слесик. — Х., 2003. — 20 с.
8. Товканець Г. В. Корекція відхилень у поведінці важковиховуваних учнів молодшого шкільного віку засобами професійно-педагогічного спілкування: автореф. дис. кан. пед. наук : 13.00.01 «теорія та історія педагогіки» / Г. В. Товканець. — К., 1999. — 20 с.

Надійшла до редколегії 04.11.2013 р.

УДК 378.4.014.533

О. С. ЧАСТНИК

УНІВЕРСИТЕТСЬКА АВТОНОМІЯ: ПРАВА І ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

Наведено огляд публікацій Наглядової ради Великої хартії університетів, присвячених питанням взаємозалежності автономії та відповідальності вищих навчальних закладів перед суспільством.

Ключові слова: університетська автономія, субстанціональна автономія, процедурна автономія, функціональна автономія, суспільство аудиту, зовнішній контроль якості.

Приведен обзор публикаций Наблюдательного совета Великой хартии университетов, посвященных вопросам взаимозависимости автономии и ответственности высших учебных заведений перед обществом.

Ключевые слова: университетская автономия, субстанциональная автономия, процедурная автономия, функциональная автономия, общество аудита, внешний контроль качества.

The article presents a review of publications of the Magna Charta Observatory exploring the two interrelated aspects of university autonomy — the rights and responsibility of a higher education institution to society.

Key words: university autonomy, substantive autonomy, procedural autonomy, functional autonomy, audit society, external quality assurance.

Автономія вищих навчальних закладів є одним із фундаментальних принципів Болонського процесу. Питання академічної свободи й університетської автономії неодноразово порушувалися

в перебігу міжнародних конференцій під егідою Наглядової ради Великої хартії університетів (Magna Charta Observatory). Вищі навчальні заклади України, що підписали Велику хартію, взяли на себе зобов'язання послідовно дотримувати її основних положень, тому вивчення досвіду європейської академічної спільноти є вельми актуальним. Цей огляд має на меті ознайомити українських фахівців із тими матеріалами Наглядової ради, де висвітлюються теоретичні та практичні аспекти університетської автономії.

Поняття академічної свободи і автономії вищих навчальних закладів близькі, але не ідентичні. Академічну свободу розглядають як право професорсько-викладацького складу вільно здійснювати навчання і дослідження, використовувати різні моделі, теорії і підходи на власний розсуд і без зовнішнього втручання. Університетську автономію визначають як право конкретного ВНЗ самостійно, без зовнішнього втручання, виконувати свої справи, пов'язані з основною місією — досліджувати і навчати [8, с. 134; 2, с. 101]. Спрощено можна сказати, що академічна свобода діє на персональному, а університетська автономія — на інституціональному рівні.

За одним із загальноприйнятих визначень, автономія означає здатність ВНЗ:

- приймати самостійні рішення з певних питань університетського життя в межах своєї компетенції;
- визначати ресурси, необхідні для структурування закладу і прогресу науковців;
- визначати критерії доступу до викладання і навчання в університеті;
- окреслювати стратегічні завдання і цілі закладу;
- установлювати зв'язки з іншими сферами суспільства, важливіми для розвитку університету (політика, економіка тощо);
- брати на себе відповідальність за прийняті рішення та їх можливий вплив на суспільство [5, с. 28-29].

В останньому пункті знаходимо чітку відповідь на риторичне запитання: університетська автономія — привілей чи відповідальність? Учасники форумів Наглядової ради погоджуються з тим, що абсолютної автономії ніколи не було і немає, оскільки вона обмежені бюджетами, структурами і соціальним контекстом, в якому ВНЗ працює. Дискусії стосуються лише ступеня відповідальності, форм звітності перед суспільством, критеріїв оцінки діяльності ВНЗ, впливу суспільного оточення і громадської думки на ступінь автономії.

На підтвердження тези про історичну та географічну відносність поняття університетської автономії Ульріке Фельт наводить перелік моделей залежності автономії від форми державного устрою.

1. Суверенна держава із прагматично налаштованою владою (державний контроль; діяльність закладу оцінюється з позиції політичної лояльності; рішення приймаються централізовано; зміни у ВНЗ залежать від змін політичного курсу). При такій моделі влада залишає університетові лише можливість приймати рішення стосовно другорядних технічних питань.

2. Інституціональна модель (рішення приймаються з урахуванням сталих традицій; у політичному житті домінують інституціональні лідери). Автономія основана на загальноприйнятих у суспільстві нормах невтручання.

3. Корпоративно-плюралістична держава (університети об'єктивно заперечують монополію держави на владу і контроль; рішення приймаються після переговорів і консультацій). Автономія ВНЗ є предметом переговорів і наслідком розподілу суспільних інтересів і влади.

4. Держава із розвинутою ринковою економікою (університети надають послуги за мінімального втручання влади; діяльність ВНЗ оцінюється за критеріями економічної ефективності і гнучкості). Автономія залежить від здатності університету вижити в умовах ринкової конкуренції [5, с. 38–39].

На думку Майкла Гіббонса, університетська автономія — це не стільки передумова наукового й академічного розвитку, скільки необхідність ВНЗ розвивати стосунки із суспільством. У цьому новому контексті автономію слід заслужити приблизно так, як аспірант має спочатку довести, що він може визначити, проаналізувати і вирішити певну наукову проблему згідно з канонами наукового дослідження в конкретній галузі. Тільки згодом, коли буде доведено його вміння продемонструвати творчий підхід і компетенцію, він може самостійно визначати коло своїх досліджень, тобто набути права на автономію в науковій діяльності [6, с. 122–123].

Нове соціальне оточення, в якому нині діють ВНЗ, М. Гіббонс окреслює таким чином: а) зсув праворуч у політичному житті, б) глобалізація, в) економіка інновацій і знань.

Зсув праворуч означає глибинні зміни в переконаннях і очікуваннях людей від життя. Насамперед це пов'язано з ідеологією і практикою конкуренції, виживання, покладання на власні сили. У цих нових умовах університети з підозрою ставляться один до одного, оскільки змагаються за студентів, викладачів, ресурси. Глобалізація характеризується масовим доступом до інформації, поширенням інновацій, що провокує конкурентну боротьбу і сприяє підвищенню конкурентоспроможності. Нинішню економіку називають економікою знань, оскільки вона базується на інноваціях, які, в свою чергу, неможливі без знань. А щоб здобути цих знань, потрібна вища освіта, звідси підвищення ролі університетів [6, с. 124–127].

Сьогодні місія університетів, зазначає Паоло Блазі, — готувати людей не тільки для керівних посад, а й до того, щоб стати активними громадянами в суспільстві, яке постійно змінюється, і в умовах, коли ймовірно їм доведеться неодноразово змінювати місце і напрям своєї майбутньої роботи [3, с. 160].

Роль університетів у житті суспільства стрімко посилюється, і уряди, які це розуміють, приділяють вищій освіті більше уваги, звідси ризики більшого контролю зі сторони держави, більшого політичного втручання. Так само це розуміють і підприємці, тому збільшуються й ризики втручання великих корпорацій у справи ВНЗ [4, с. 70].

Проте недостатньо зроблено для того, щоб змінити ідентичність університетів — зміст навчальних програм, методику викладання, організацію наукових досліджень. Відповідно до нових вимог суспільства, студентів слід навчити самостійно навчатися, позитивно взаємодіяти з людьми, опанувати нові інформаційні технології, іноземні мови, стати, нарешті, «менеджерами самих себе». Тому навчальні плани із загальноосвітніх і спеціальних дисциплін мають не просто надавати інформацію, а розвивати практичні навички.

Автономія для окремих ВНЗ означає знаходження балансу між пропозиціями «знизу» і рішенням «зверху», звідси важлива роль учених рад європейських університетів, де професори мають потужне лобі. Щоб ефективно працювати, університетська автономія має поєднуватися з особистою відповідальністю і сильним керівництвом [3, с. 161–163].

Сутність відповідальності А. Барблан оригінально визначає як здатність університету сказати «ні» пропозиціям і вимогам, які не відповідають довгостроковим цілям закладу або суспільства в цілому. Автономія, якщо її розуміти як «функціональну», обмежується виконанням основних університетських функцій — викладання і досліджень. Чим краще ці функції виконуються, тим заклад прозоріший і більше заслуговує на довіру. Якщо сформулювати це в термінах суспільства знань, то завдання університетів — асимілювати, активувати знання та здійснювати їх інноваційний розвиток.

Асимілюючи знання, студенти засвоюють інтелектуальні досягнення провідних університетів (ідеться про базові знання). Цей етап підготовки відповідає рівню бакалавра. Активувати знання означає здобути знання, перетворити їх на вміння і професійні компетенції (рівень магістра). Інноваційний розвиток передбачає вивчення нового, невідомого, або трансформування відомого та його елементів для того, щоб мати нові результати. У цьому полягає ключова роль університету — дистанціюватися від очевидного і пропонувати оригінальні, нестандартні перспективи; цей процес відповідає рівню PhD.

Саме на цьому рівні виявляються найсильніші сторони автономії — здатність сказати «ні» звиклим зручним поглядам, тлумачен-

ням, нормам, поясненням, міфам. Автономія, в найкращому розумінні цього терміна, має бути гарантом здатності бути іншим. Це шлях спроб і помилок, але саме цей шлях є довгостроковим завданням ВНЗ в його служінні суспільству. В разі, коли університет шукає, помиляється, проте врешті-решт робить відповідальний вибір, це і є найвищою формою його соціальної інтеграції [1, с. 34–37].

У концепції автономії виділяють два аспекти: а) субстанціональну автономію (Substantive Autonomy), що стосується здатності ВНЗ визначати свою основну місію (формування кадрів, набір студентів, перелік і зміст курсів, що читаються, зміст наукових досліджень тощо) і б) процедурна автономія (Procedural Autonomy) — спроможність університету самостійно знаходити шляхи досягнення поставлених цілей (розрахунки бюджету, визначення процедур підбору й призначення викладачів тощо).

Серйозний виклик практичній реалізації субстанціональної автономії М. Вукасович убачає в більшій, ніж раніше, доступності вищої освіти. Частка молодих людей віком 19–20 років, котрі навчаються в університетах, сягає в розвинених країнах 15–50 %. Як наслідок, відбуваються демократизація вищої освіти, диверсифікація студентського контингенту, їхніх інтересів і мотивацій до навчання. Чи слід у такому разі врзноманітнювати навчальні плани відповідно до нових потреб й інтереси студентів? Чи можна вважати такі зміни порушенням принципів університетської автономії? Як розглядати в такому разі студентів — як «своїх», тобто рівноправних партнерів у прийнятті рішень і «співаторів» навчального процесу, чи як «чужих» — пасивних споживачів освітніх послуг? Об'єктивно виникли передумови для радикальних змін у навчальних планах, суб'єктивно існує інерція викладачів. Можливі конфлікти з цієї причини: а) між професорсько-викладацьким складом, з одного боку, та студентами, співробітниками, урядом, з іншого; б) між викладачами академічних дисциплін у межах одного і того ж університету.

Проблеми з реалізацією процедурної автономії виникають, зокрема, через зміну ролі урядів в управлінні ВНЗ. Держава нині впливає на діяльність університетів не стільки а priori — через декрети і пряме регулювання, скільки а posteriori — через зовнішнє оцінювання й акредитацію, для чого створюються буферні структури — комітети, ради, агенції тощо. Теоретично слід зважати і на вплив Болонського процесу з його вимогами більшої автономії університетам. На практиці, однак, більшість змін, прийнятих під його тиском, є формальною, а не реальною автономією. Замість регулювання у вигляді законів і підзаконних актів, що приймаються державою, сьогодні вища освіта «регулюється» набором стандартів якості, форм звітності. Деякі з таких типів «регулювання», напри-

клад, стандарти акредитації, розписані детально із бюрократичною прискіпливістю.

Аналогічну картину спостерігаємо у фінансуванні. Обсяги державного фінансування зменшуються, але часто не в абсолютних цифрах, а у відносних термінах (наприклад, у розрахунку на одного студента). Виділення коштів більше залежить від «рентабельності» ВНЗ. Через зменшення фінансування університети шукають спонсорів серед підприємців, територіальної громади, приватних осіб. У принципі, диверсифікація джерел фінансування може сприяти розвитку автономії («служити багатьом, але не бути слугою нікому»). Проте кожне таке джерело намагатиметься використовувати цей факт у своїх інтересах.

Зрозуміло, що скорочення фінансування часто використовують як виправдання підвищення плати за навчання (в деяких країнах, наприклад, у Великій Британії, таке підвищення просто ганебне). Така практика призводить до того, що студентів дедалі більше вважають «покупцями» освітніх послуг. Якщо розглядати студента як клієнта, що приходить до університету за дипломом із потрібної йому спеціалізації, то така його мотивація є цілком законною (покупець має право вибирати). У кожному такому разі ВНЗ, щоб зберегти клієнта, має спеціально розробляти навчальний план «на замовника». Проте це вже потребує іншого розуміння університетської автономії і академічної свободи [9, с. 176–185].

С. Берган закликає європейську академічну спільноту більше уваги приділяти інституціональним аспектам автономії. Традиційно європейців цікавив насамперед законодавчий аспект (автономія гарантується законами). Проте прикладів порушення цих законів чимало в країнах з авторитарним режимом правління. Поширений приклад порушення основних принципів автономії — призначення і звільнення ректорів міністерствами. У Європі забагато говорять про те, що авторитарні країни мають розвивати демократичні процеси, але недостатньо піклуються про дотримання цих законів. Для демократії важливі не лише законодавчі, а й інституціональні реформи. Університети не можуть бути автономними і користуватися академічною свободою, якщо суспільство не є демократичним.

Автономія ВНЗ не існує ізольовано від міжнародної політики держави. Наприклад, якщо влада обмежує імміграцію, то університет не може самостійно визначати обсяги набору іноземних студентів. Якщо абітурієнт-іноземець не отримає візи і дозволу на проживання, автономія університету в справі набору студентів і запрошення відповідних викладачів залишається на папері.

У більшості держав існують закони, що регулюють тривалість робочого дня. Проте для працівників вищої освіти і науковців не

зовсім прийнятні існуючі класичні схеми 35-, 38-, 40-годинного робочого тижня. Законодавство в цій сфері має бути гнучким і передбачати можливість чергування періодів інтенсивної розумової праці з періодами меншої активності викладацької і наукової діяльності [2, с. 102–108].

Обмеженість і умовність автономії пояснюють, зокрема, надзвичайно високими очікуваннями суспільства від вищої освіти: батьки сподіваються, що за допомогою вищої освіти їхні діти отримають престижну високооплачувану роботу; студенти бажають знайти нові виклики, ідеї, жити в цікавому креативному середовищі; уряди очікують від університетів ефективної підготовки кваліфікованих кадрів для ринку праці. Гроші, які уряд витрачає на університети, мають гарантувати високий рівень наукових досліджень, адекватну якість навчальних програм і доступ до вищої освіти здібних молодих людей. Цікаво, що такі очікування в багатьох країнах приблизно однакові, хоча якість наявних інфраструктур може бути дуже різною. Не кожний університет здатний гідно зустріти виклики ХХІ ст.

Щоб забезпечити високий рівень навчання і досліджень, ВНЗ мають покладатися на себе. Дедалі більше вони почують себе незахищеними в світі, де панує конкуренція. Університетам слід переглянути свої моделі управління, фінансування, внутрішні структури, зовнішні зв'язки. В умовах скорочення фінансування автономію можуть собі дозволити великі університети; з позиції підприємництва об'єднання дрібних ВНЗ стає вигідним. В ідеалі не університети мають залежати від урядів, а навпаки — уряди від якості роботи університетів. Адже престиж країни, рівень конкурентоспроможності її економіки не в останню чергу оцінюють за станом вищих навчальних закладів [7, с. 25–29].

Оскільки якість вищої освіти є надто важливою для економіки держави і виховання її інтелектуальної еліти, суспільство не може собі дозволити повністю втрачати контроль над діяльністю університетів. Нинішнє суспільство можна назвати «суспільством аудиту» (audit society), в якому багато часу і зусиль витрачаються на перевірки. Для ВНЗ це означає, що час, який би вони могли присвятити навчанню, дослідницькій роботі, послугам громаді, витрачається на написання звітів і обґрунтування своєї діяльності. Акредитаційні вимоги можуть означати загрозу автономії, якщо вони подаються в ультимативній формі без урахування місцевих особливостей. Проблема полягає не в тому, щоб відмовитися від внутрішнього і зовнішнього контролю, а в тому, щоб знайти розумні механізми, які б дозволили відповідним органам перевіряти: чи витрачаються виділені кошти за призначенням, чи раціонально викладачі використовують свій робочий час тощо. Хорошу ідею — перевірку і контроль — не можна доводити до абсурду [2, с. 113–114].

Реформа вищої освіти в Греції здійснювалася під гаслом «Університет вирішує, держава наглядає», проте влада і надалі контролює ключові аспекти діяльності ВНЗ. Грецькі університети самостійно обирають своїх керівників, самі вирішують проблеми щоденного функціонування, але на стратегічному рівні (політика набору студентів, фінансування, формування викладацьких кадрів) рішення приймаються централізовано. Водночас громадськість критикує університети за інертність, небажання скористатися теоретичними можливостями здійснити реформи [5, с. 56].

У Нідерландах, натомість, девіз «Більше гнучкості через автономію» послідовно здійснюється в життя. Заходи, спрямовані на розширення академічної свободи й університетської автономії, поєднувалися тут із одночасним запровадженням системи оцінки якості. [5, с. 47].

Завдання аудиту відповідають законним вимогам суспільства, платників податків, громадських організацій. Інколи вони збігаються з принципами академічної свободи й автономії ВНЗ, інколи обмежують їх. В ідеалі потрібен баланс між контролем суспільства і бажанням університету розширити автономію. Обмеження будуть мінімальними, якщо органи зовнішнього контролю поважатимуть право університету ставити свої цілі і досягати їх. Теоретично зовнішній контроль якості (External Quality Assurance) має здійснюватися іншими університетами, тобто рівними за статусом організаціями, а не міністерськими чиновниками. Такий громадський контроль потребує більшої відповідальності і прозорості зі сторони ВНЗ; водночас елемент «втручання» тут менше, ніж за умов контролю за допомогою традиційних управлінських механізмів [8, с. 134–136].

Отже, в Європі університетську автономію розглядають як «відповідальну незалежність». У добу глобалізації, мобільності, культурної гомогенізації автономія ВНЗ відіграє позитивну роль: сприяє збереженню місцевої історичної і культурної своєрідності, розвитку творчої атмосфери і конкурентоспроможності. Відповідальність університету перед суспільством уможлиблює краще зосереджуватися на своїх основних функціях — освіті, дослідженні нового через незалежну думку і вихованні інтелектуальної еліти.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Barblan A. Fundamental University Values // Academic Malpractice: Threats and Temptations // An Essay of the Magna Charta Observatory and The National Unions of Students in Europe (ESIB) — Bologna: Bononia University Press, 2011. — P. 18-41.
2. Bergan S. Public Responsibility and Institutional Autonomy: Where Is the Balance? // Past, Present and Future of the Magna Charta Universitatum: Celebrations of the XX Anniversary of the Magna Charta Universitatum

- / Proceeding of the Conference of the Magna Charta Observatory 18-20 September 2008. — Bologna: Bononia University Press, 2009. — P. 99-125.
3. Blasi P. Science as a Practice: Extending University Autonomy by Combining Research and Teaching // Managing University Autonomy : University Autonomy and the Institutional Balancing of Teaching and Research / Proceeding of the Seminar of the Magna Charta Observatory 15 September 2005. — Bologna: Bononia University Press, 2005. — P. 159-178.
 4. Bricall J. From the Origins of the University in Europe to the Universities of the Globalisation // Past, Present and Future of the Magna Charta Universitatum: Celebrations of the XX Anniversary of the Magna Charta Universitatum / Proceeding of the Conference of the Magna Charta Observatory 18-20 September 2008. — Bologna: Bononia University Press, 2009. — P. 45-73.
 5. Felt U. University Autonomy in Europe: A Background Study // Managing University Autonomy: Collective Decision Making and Human Resources Policy / Proceeding of the Seminar of the Magna Charta Observatory 17 September 2002. — Bologna: Bononia University Press, 2002. — P. 13-104.
 6. Gibbons M. Engagement with the Community: a New Basis for University Autonomy in a Knowledge Society // Managing University Autonomy : University Autonomy and the Institutional Balancing of Teaching and Research / Proceeding of the Seminar of the Magna Charta Observatory 15 September 2005. — Bologna: Bononia University Press, 2011. — P. 121-150.
 7. Ginkel H., van. Keynote Address of the Conference // Contemporary Threats and Opportunities: Academic Freedom and Institutional Autonomy within the Context of Accreditation, Quality Assurance and Rankings / Proceeding of the Conference of the Magna Charta Observatory 15-16 September 2011. — Bologna: Bononia University Press, 2011. — P. 23-49.
 8. Tück C. Does Quality Assurance Threaten Institutional Autonomy and Academic Freedom? // *ibid.* — P. 133-136.
 9. Vukasović M. Institutional Autonomy and Academic Freedom in Light of the New Conditions under which Higher Education Operates // *ibid.* — P. 173-188.

Надійшла до редколегії 29.10.2013 р.

УДК 001.89 : 37.091.212

М. В. КОСТАНДА, Є. Б. ЩЕРБИНА

РОЛЬ СИНЕРГЕТИЧНИХ ВПЛИВІВ У НАУКОВО-ДОСЛІДНИЦЬКІЙ РОБОТІ СТУДЕНТІВ

Розглянуто вплив синергетичних чинників на науково-дослідницьку роботу студентів, на знання, яких надає синергетика під час оперування зі складними системами та керування ними.

Ключові слова: синергетика, структурування, науково-дослідницька робота студентів, теорія самоорганізації, вирівнювання потоків знань.

Рассмотрено влияние синергетических факторов на научно-исследовательскую работу студентов, на знания, которые дает синергетика при оперировании со сложными системами и управлении ими.

Ключевые слова: синергетика, структурирование, научно-исследовательская работа студентов, теория самоорганизации, выравнивание потоков знаний.

This article consider show synergistic factors influence there search work of students in the knowledge that enables synergy when operating with complex system sand management.

Key words: synergy, structuring, scientific-research work of students, the theory of self-leveling knowledge flows.

Синергетична методологія — один із сучасних інноваційних підходів до гуманітарних проблем. На думку дослідників, цей підхід має такі особливості: взаємодія між об'єктами, співвідношення між лінійними і нелінійними системами, флуктація як спосіб зміни існуючих порядків, формування ідеї самоорганізації і та ін.

Цьому питанню присвячені праці Г. Хагена, Л. Чорнова, Ф. Бацевича, О. Сливцької, С. Курдюшова і Г. Малинецького, І. Пригожина, Л. В. Жараніної, О. В. Голік, В. Сластьоніна й інших.

У дослідженнях відзначається, що синергетика дозволяє методично підсилити модель формування особистості, сприяє свободі самовираження і самореалізації молодій людині в новітньому середовищі [1].

Освітнє середовище є нерівномірно впорядкованою системою, тому на ньому відчутні впливи синергетики.

Серед методологічних прийомів синергетики, що проявляються в навчальному процесі, можна визначити такі:

- виявлення процесів самоорганізації в складних за організацією системах (студентське середовище), що перебуває на різних стадіях переходу від хаосу до порядку;
- урівноваження та структурування потоків знань серед великого обсягу інформації;
- послідовне структурування здобутих знань студентів упродовж навчання;
- структурування роботи індивіда (студента) в колективі та становлення;
- організація самовиховання студента у ВНЗ та його реалізація на практиці в процесі встановлення суб'єктних відносин між викладачами і студентами;
- формування критичного ставлення до інформації та прагнення до її самостійного системного аналізу.

Застосування методів синергетики до процесу навчання вможливує вивести його з урівноваженого стану, оскільки нині освітній процес є дуже статичним і практично не здатним до еволюційного розвитку. Крім того, освіта часто не відповідає сучасним вимогам, особливо останнім часом, коли потік інформації з багатьох напрямів

знань швидко збільшується. Це впливає на різні сфери життєдіяльності, зокрема швидкий сплеск комп'ютерних технологій і особливо Інтернет-технологій зумовив значні зміни в передаванні інформації [3]. Усі ці фактори неодмінно відбиваються на навчальному процесі та надають можливості ознайомитися зі значно більшим обсягом інформації.

Синергетика надає знання про те, як належним чином оперувати складними системами й ефективно керувати ними. Потенціалом синергетичного підходу в системі вищої професійної освіти є розвиток дослідницької компетентності студентів. Для легшого сприйняття навчального матеріалу студент повинен зробити процес вивчення та накопичення інформації систематизованішим і послідовнішим.

Найважливіша вимога до роботи студентів як професіоналів — наявність здатності адекватно реагувати на динамічні, нелінійні трансформації середовища. Спеціальна взаємодія викладачів і студентів сприяє формуванню способів самостійної діяльності, стилю мислення, професійних якостей особистості, визначенню індивідуального сенсу життя в процесі професійної освіти [4].

Зважаючи на те, що науково-дослідницька діяльність студентів переважно старших курсів є однією з найважливіших компонент подальшої професіоналізації, розглянемо, як впливають синергетичні складові на оптимізацію всього процесу.

Як відомо, загальна структура науково-дослідницької роботи складається з таких елементів:

- 1) Моніторинг актуальних проблем галузі;
- 2) Пошук джерел інформації;
- 3) Концептуалізація дослідження;
- 4) Консультування з керівником роботи (проекту);
- 5) Структурування роботи і розробка її частин (вступ, мета, основна частина дослідження, висновки, список літератури);
- 6) Остаточна консультація з науковим керівником;
- 7) Редагування роботи (проекту);
- 8) Подання до збірки (презентація проекту).

Важливим є й те, що синергетика сприяє збалансованості рівнів знань студентів, це наочно ілюструє схема 2.

Синергетика як теорія самоорганізації демонструє окремі приклади, образи поведінки складних нелінійних систем і методи їх дослідження, що, можна порівняти зі своєрідною натурфілософією комп'ютерної епохи.

Хаотичний рух і елементи цієї складної системи стають учасниками таких узгоджених процесів, що охоплюють численні елементи середовища, забезпечуючи єдину колективну поведінку.

Коли серед студентів багато таких, яких можна назвати «братами по духу». Саме в такому колективі проявляється гармонізація індиві-

дуальних стосунків між студентами з різними знаннями та навичками, відчувається взаємодія і взаємозбагачення особистостей. У колективі виникає особлива енергетична атмосфера, що допомагає сформуватися кожному студентові як унікальній особистості, котра спрямовує свої знання на створення чогось нового і креативного, а також впливає на створення «здорової» конкуренції між її членами, що сприяє професійному розвитку кожного майбутнього фахівця.

Отже:

1. Синергетичний підхід під час навчання допомагає студентові, відібравши з маси інформації, сформулювати свої думки, полегшує сприйняття та відбір інформації із численних джерел, структуруючи всі важливі, нерозривно пов'язані компоненти наукової роботи.
2. Завдяки синергетичним впливам створюється гармонізація між індивідуальних відносин у студентському колективі та збалансовується загальний рівень знань усіх його членів.
3. Здобуті знання під час наукової роботи сприяють саморозвиткові студента. Інформаційно та духовно збагачуючись, кожна людина стає впевненішою, починає краще орієнтуватися в ін-

Схема 1. Вплив синергетики на створення наукової дослідницької роботи студентом та на формування його як висококласного фахівця

Схема 2. Процес формування та накопичення знань в колективі

- формаційному середовищі та подалі ставить перед собою важливіші завдання.
4. Опанування основи синергетичного аналізу інформації та методів концентрації головного полегшує процес написання наукових робіт і виводить студента на новий рівень.
 5. Синергетичний підхід до процесу навчання і систематизації інформаційних потоків є важливою ланкою у формуванні цілісного, структурованого, послідовного процесу розвитку студента як фахівця високого рівня.
 6. Надається можливість для самовиховання та збагачення свого світобачення через призму синергетичного контролю потоків знань.
 7. Використання студентами синергетичних методів навчання сприяє їх дослідницькій діяльності, розвиває багатовимірність мислення, що дозволяє самостійно знаходити способи вирішення проблем різної складності.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бацевич Ф. Духовна синергетика рідної мови. Лінгвофілософські нариси : монографія / Ф. Бацевич. — К. : Академія, 2009. — 192 с.
 2. Гончаров И. Какой быть российской школе// Воспитание школьников / И. Гончаров. — 1993. — №5. — С. 3–12.
 3. Мугуев Г. И. Синергетический подход к организации образовательного процесса в вузе / Г. И. Мугуев, Н. Н. Романов, Г. А. Иванов // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. — 2009. — №2. — С. 54–56 // [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://jurnal.org/articles/2009/red6.html>. — Заглавие с экрана.
 4. Синергетика и проблемы обучения студентов иностранному языку // М. А. Глазун., М. Д. Старостенков — С. 47–48
 5. Хакен Г. Синергетика: Иерархии неустойчивостей в самоорганизующихся системах и устройствах: Пер. с англ./ Г. Хакен. — М.: Мир, 1985. — 423 с.
- Надійшла до редколегії 21.10.2013 р.

УДК 378.147

Н. В. САЄНКО

ПРО ДОСВІД І ЗАВДАННЯ ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ

Визначено зміст і завдання патріотичного виховання, виокремлено такі його структурні компоненти, як військово-патріотичне, релігійно-патріотичне, політичне, громадянське і національно-патріотичне виховання.

Ключові слова: патріотичне виховання, зміст, завдання, структурні компоненти, закордонний досвід.

Определены содержание и задачи патриотического воспитания, выделены такие его структурные компоненты, как военно-

патриотическое, религиозно-патриотическое, политическое, гражданское и национально-патриотическое воспитание.

Ключевые слова: патриотическое воспитание, содержание, задачи, структурные компоненты, зарубежный опыт.

The content and tasks of patriotic upbringing are determined, such structural components of patriotic upbringing as military-patriotic, religious-patriotic, political, civic and national-patriotic are distinguished.

Key words: patriotic upbringing, content, tasks, structural components, foreign experience.

Згідно з урядовими документами, головною метою української освіти є створення умов для самореалізації кожної особистості як громадянина України, формування покоління, здатного впродовж життя створювати й розвивати цінності громадянського суспільства. У «Національній доктрині розвитку освіти України у ХХІ столітті» йдеться про те, що така система освіти має забезпечувати «формування особистості та професіонала — патріота країни, який усвідомлює свою належність до сучасної європейської цивілізації, чітко орієнтується в сучасних реаліях і перспективах соціокультурної динаміки, підготовлений до життя і праці у ХХІ столітті» [11, с. 9].

У сучасній Україні виховання патріотизму потребує нових підходів, що зумовлено певними проблемами. Як свідчать засоби масової інформації та соціологічні опитування, в Україні спостерігається високий рівень зорієнтованості на працю на зарубіжні економіки, бажання жити поза Батьківщиною, працювати не задля неї. Найчастіше виїжджають молоді обдаровані люди з вищою освітою.

Така тенденція — не лише втрата спеціалістів, це й утрата людей найпродуктивнішого віку, котрі виявляють творчу активність. Як зазначають дослідники [9], в Україні склалася основа для культивування «про-зарубіжних» особистісних позицій, які, у свою чергу, широко використовуються іноземними роботодавцями. Це є наслідком недостатнього патріотичного виховання.

Аналіз історичної, філософської, педагогічної літератури свідчить, що проблеми патріотичного виховання молоді досліджували такі науковці: Г. Ващенко, І. Огієнко, С. Русова, Г. Сковорода, В. Сухомлинський, К. Ушинський та ін. Необхідність теоретичного осмислення нових підходів до патріотичного виховання молоді в сучасних умовах розглядається в працях О. Вишневського, П. Ігнатенка, Т. Завгородньої, П. Кононенка, Н. Косаревої, В. Кузя, Ю. Руденка, К. Чорної, П. Щербаня та ін. Проте існуюча нині загальна вітчизняна модель патріотичного виховання створена ще в так звані радянські часи. На її зміну, на жаль, не запропоновано нової моделі, яка б відповідала сучасним реаліям.

Отже, **мета** — визначити зміст і структурні компоненти патріотичного виховання, що відповідають вимогам сучасності, ознайомитися з досвідом патріотичного виховання в інших країнах, який можна використовувати в Україні, охарактеризувати можливості певних дисциплін у вихованні патріотизму в навчально-виховному процесі ВНЗ.

Патріотизм — одне з найсильніших громадянських почуттів, змістом якого є любов до Батьківщини, свого народу, відповідальність за долю Вітчизни, готовність захищати її інтереси. Звісно, патріотизм — це явище соціально-історичне, яке в різні епохи наповнюється різним змістом. Але воно є поштовхом і для формування соціально-активної особистості. Патріот завжди готовий захищати свою Вітчизну, є активним борцем проти того, що перешкоджає розвитку держави, поліпшенню життя народу. «Формування патріотичних почуттів визначає вироблення і зміцнення високого ідеалу служіння своєму народові, готовності до трудового та героїчного подвигу в ім'я процвітання своєї держави, прагнення бачити її незалежною» [7].

Структурними компонентами патріотичного виховання є військово-патріотичне, релігійно-патріотичне, політичне, громадянське і національно-патріотичне виховання. Охарактеризуємо кожний з означених компонентів.

Військово-патріотичне виховання. Світова історія військово-патріотичного виховання сягає давнини [10]. Особливого значення військово-патріотичній освіті молодого покоління в Стародавньому світі, мета якої — сформувані кожного спартанця як воїна, надавалося Спарті.

Видатним представником старогрецької військово-теоретичної думки був Ксенофонт, котрий у своїх працях досліджував питання виховання і навчання молоді. На його думку, виховання і навчання мають на меті прищепити молодій людині повагу до старших, витривалість, фізичну і моральну стійкість, взаємну підтримку, хоробрість, знання військової справи, дисципліну й покору. «Навчанням, — зазначав Ксенофонт, — підтримується міцність тілесна, суворим дотриманням військового порядку множитья сила душевна».

На Сході значну увагу військовому навчанню молоді приділяли монголи-завойовники, які підкорили в XII–XIV ст. народи Китаю, Середньої Азії, Індії, Кавказу, Східної і Центральної Європи.

Вараських племенах головним засобом військово-патріотичного виховання був іслам, що обіцяв за хоробру смерть у бою всі блага в потойбічному світі, а в реальному житті вимагав повної покори каліфам, які проголошувалися глашатаями божественної волі й військовими керівниками.

Такі вчені нового часу, як Я. Коменський, В. Ратке й інші створили передумови побудови сучасної системи військово-патріотичного виховання, сформулювали теоретичні основи виховання патріотів, людей, готових і здатних із честю і гідністю виконувати обов'язки військової служби.

К. Гельвецій відзначав всемогутність військово-патріотичної освіти і її ідеальним результатом уважав людину, сповнену громадянських добродішностей, патріота, готового на жертви заради загальної справи.

У ХХ ст. на Заході певну роль у військово-патріотичному вихованні молоді відігравали учнівські організації: скаутські загони, діяльність яких сприяла розвиткові в дітей сміливості, ініціативи, рішучості, любов до Батьківщини.

У сучасному світі всі провідні держави приділяють військово-патріотичному вихованню молоді значну увагу. Наприклад, у США ветерани збройних сил підтримують безпосередній зв'язок з навчальними закладами. У країні існують численні ветеранські організації, які діють на громадських засадах, але держава активно їх підтримує, надаючи фінансову і матеріальну допомогу, оскільки вбачає в діяльності цих організацій важливий засіб виховання громадянських і патріотичних почуттів молоді.

Основними напрямками військово-патріотичного виховання є розвиток поняття «громадянин», формування якостей лідера, навичок спілкування, поваги до військової служби, відмова від наркотиків, фізичний розвиток.

Релігійно-патріотичне виховання. Зразком організації релігійно-патріотичного виховання, на нашу думку, є США [5]. Американці вступають до вищих навчальних закладів з набутими в школах громадянсько-релігійними уявленнями. На перший погляд, студентам релігійна складова байдужа, оскільки вони сплячують, насамперед, за здобуття наукових знань. Проте всій системі ВНЗ за президента Р. Рейгана пропонували значні кошти з державного бюджету на обладнання приміщень для молінь, незважаючи на першу поправку до Конституції США, відповідно до якої церква відокремлена від держави. Віруючі багатьох конфесій можуть усамітнюватися в кімнатах для молитви, по черзі змінюючи один одного.

Що стосується сучасних університетів, навчання в них орієнтоване на інструментальну раціональність і виховує цінності релятивізму; чим краще університет, на думку Р. Беллаха, тим повніше в ньому розкривається відповідний етос. Зважаючи на це, вчений дійшов висновку: «школи всіх ступенів мають готувати учнів до стандартів високої громадянськості» [12].

Своєрідною політико-ідеологічною основою патріотичного виховання в системі освіти США є віра. Громадянська релігія пред-

ставляє суспільство США на всіх етапах його розвитку як унікальну, «неділиму націю під Богом», у якій немає соціальних протиріч, громадяни якої — єдині, принаймні у своєму шануванні вищої сили, що захищає країну.

Навіть у XXI ст. в системі освіти американців зберігається тенденція взаємного посилення релігійних і патріотичних елементів виховання. Проте практика патріотичного виховання має нову проблему — наплив іммігрантів, зокрема прихильників «прогресивного ісламу», японського і тибетського буддизму, сикхізму, індуїзму. 12,5 млн вихідців з країн Азії та Тихоокеанського регіону — це не малий потік нових громадян до публічних шкіл, які складно адаптуються в нових умовах.

Д. Кемпбелл зазначає: «...школи мають організувати своє внутрішнє життя так, щоб прищеплювати громадянські добродетності, передусім, особистісну і соціальну відповідальність, забезпечуючи активну участь студентів у політичному житті» [13, с. 200]. Засвоєння в навчальних закладах громадянських норм з використанням цінностей, пов'язаних з вірою в Америку, — не лише ключовий чинник політичного виховання тих, хто навчається, але й передумова надійного долучення студентів до політичного життя.

Політичне і громадянське виховання. Важливими компонентами патріотичного виховання, на нашу думку, є політичне і громадянське виховання студентів, що пов'язані зі світоглядною позицією особистості.

У цьому контексті Арістотель зазначав, що «людина за природою своєю є істотою політичною». Тобто головне, що відрізняє людину від усіх інших біологічних істот, — це здатність брати участь у політичному житті, діяльності держави й інших інститутів, бути його свідомим суб'єктом. «А той, хто за своєю природою, а не внаслідок випадкових обставин, живе поза державою — або недорозвинена в моральному сенсі істота, або надлюдина. Порівняти її можна з ізольованим пішаком на гральній дошці» [2].

Дослідники Г. Альмонд і С. Верба окремлюють три типи політичної культури особистості: патріархальна (так звана «приходська»), якій властиве байдуже ставлення до політичних процесів; залежна — громадяни мають своє уявлення про владу, але не сподіваються особисто змінити що-небудь у її діяльності; культура участі характеризується активністю участі, коли громадяни вважають, що мають право впливати на владу [1], досягнення якої є бажаним результатом патріотичного виховання.

Але політичними суб'єктами люди не народжуються, а стають ними в тривалому і складному процесі соціалізації, одним з найважливіших інститутів якої є система вищої освіти.

Не можна погодитися з М. Вебером у тому, що «... політиці не місце в аудиторії» [3, с. 721]. Якщо студент не бере участі в обговоренні питань політики в аудиторії під керівництвом професійних педагогів і вчених, він неминуче опиниться під впливом професійних демагогів і вуличної стихії. Сформованість високого рівня якості політичної культури і політичної суб'єктності є важливим елементом загальної культури особистості й соціально необхідним завданням навчання і виховання у ВНЗ, у результаті якої студент має здобути знання про організацію політичної системи суспільства, особливості політичних режимів і політичних процесів, бути поінформованим про діяльність політичних партій, громадських організацій, стан сучасної політики і політичних відносин, уявляти місце і статус України в сучасному світі; орієнтуючись у формах державного управління, раціонально-критично оцінювати політичні сили з позиції загальнонаціональних інтересів України; порівнювати, пояснювати, аналізувати і критично оцінювати внесок політичних діячів різних епох у розвиток політичної й суспільної думки.

Національно-патріотичне виховання. В основі системи національно-патріотичного виховання — ідея розвитку української державності як консолідуючого чинника розвитку суспільства й нації загалом [8].

Національне виховання — це історично зумовлена і створена самим народом система ідей, поглядів, переконань, ідеалів, традицій, звичаїв та інших форм соціальної практики, спрямованої на організацію життєдіяльності молоді, виховання її в душі природно-історичного розвитку матеріальної та духовної культури нації. Система виховання ґрунтується на ідеях національного світогляду, філософії, ідеології, засадах родинного виховання, наукової педагогічної думки. Національно-патріотичне виховання формується на прикладах історії становлення Української державності, українського козацтва, героїки визвольного руху, досягненнях у сферах політики, освіти, науки, культури і спорту.

Цей тип виховання передбачає визначення й реалізацію першочергових і перспективних завдань, спрямованих на формування громадянської активної життєвої позиції молодих людей, психологічної готовності до добровільного вступу на державну, військову службу та зразкове виконання службових обов'язків. Це такі завдання: виховання правової культури, поваги до Конституції України, законів України, державної символіки — герба, прапора, гімну України й історичних святинь; успадкування духовних та культурних надбань українського народу; формування духовних цінностей патріота, любові до українського народу, його історії, гордості за минуле і сучасне на прикладах героїчної історії україн-

ського народу та кращих зразків культурної спадщини; відновлення і вшанування національної пам'яті; підтримання кращих рис української нації — працелюбності, прагнення до свободи, любові до природи й мистецтва, поваги до батьків та родини.

Основними принципами національно-патріотичного виховання є принцип національної спрямованості виховання, який передбачає формування в молоді національної свідомості, здатності зберегти свою національну ідентичність, пишатися належністю до українського народу, брати участь у розвитку та захисті своєї держави; принцип толерантності, що передбачає інтегрованість української культури в європейський та світовий простір, формування відкритості, толерантного ставлення до цінностей, культури, мистецтва, вірувань інших народів, здатність сприймати українську культуру як невід'ємну складову загальнолюдської.

Стосовно досвіду національно-патріотичного виховання за кордоном, то, наприклад, у США опитування громадської думки, що постійно проводяться в країні, свідчать: приблизно три чверті американців пишаються своєю країною. Майже половина американських сімей прикрашає свій дім національним прапором, 15–20% водіїв устанавлюють американський прапорець на машині. Дев'ять із десяти американців відчують гордість, коли звучить мелодія гімну країни. Вироби з національною символікою мають величезну популярність серед населення країни.

У Китаї останнім часом збільшилася кількість патріотичних матеріалів у ЗМІ, Інтернеті, в партійних виданнях дедалі частіше стали з'являтися патріотичні звернення до молоді. У результаті серед молоді стає популярною точка зору про те, що західна демократія суперечить китайським духовним цінностям і що для Китаю основним завданням нині є проведення економічних реформ. Китайська молодь почала активно цікавитися ідеєю становлення Китаю як великої держави.

У Європі, через історичні причини, в більшості країн використовується метод ненав'язливого патріотичного виховання. Наприклад, у школах проводять різні історичні конкурси, мотивуючи тим, що історія і патріотизм тісно пов'язані між собою. У деяких країнах існують національні програми захисту державної мови, культури [6].

Організація процесу патріотичного виховання є ефективною лише за умови комплексного підходу і долучення всього професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів, адміністрації, органів студентського самоврядування та громадських об'єднань студентської молоді.

Оскільки метою патріотичного виховання є формування в студентів поваги та любові до Батьківщини, відданості, готовності за-

хищати, збагачувати її особистою працею, то принципово важливо вивчати історію, культуру, традиції, звичаї України, провідні досягнення у сферах науки, освіти, техніки, мистецтва як минулого, так і сучасності. Патріотичне виховання здійснюється, зважаючи на специфіку навчальних дисциплін, на лекціях, семінарах, практичних заняттях та в позанавчальний час.

Значний виховний потенціал мають такі дисципліни: історія України, українська мова, культурологія, дисципліни професійної підготовки. Політична і громадянська культура студентів формується в процесі вивчення політології, історії, соціології.

На заняттях з іноземної мови патріотичне виховання може здійснюватися приблизно за такими напрямками [4]: виховання любові, співчуття, чуйності, дбайливого ставлення до близьких людей (теми «Моя сім'я», «Людина і суспільство»); формування культурно-історичного і героїко-історичного компонентів виховання, громадянської позиції, зацікавленості рідним містом, культурно-історичними пам'ятками рідного краю (теми «Моя країна», «Моє місто»); дбайливе ставлення до навколишньої природи, рослинного і тваринного світу (тема «Захист довкілля»); навчання критичного ставлення до інформації, пропонованої ЗМІ, тероризму, піратства, насильства, вбивства, прищеплювання студентам духовних цінностей і виховання патріотичної свідомості (тема «Засоби масової інформації»); вивчення проблем сучасного суспільства: бідності, хвороб, безробіття (тема «Проблеми сучасного суспільства»).

Таким чином, в усі часи більшість народів надавала патріотичному вихованню молоді найважливішого значення, розглядаючи його як основу безпеки держави. Завданням ВНЗ є створення умов для системного і цілеспрямованого виховання молодшої людини — патріота України, готового самовіддано розбудувати її як суверенну, демократичну, правову і соціальну державу, виявляти національну гідність, знати й цивілізовано обстоювати свої громадянські права, виконувати обов'язки, сприяти громадянському спокою й злагоді в суспільстві, успішно самореалізовуватися в соціумі як громадянину, сім'янину, професіоналу, носієві української національної культури. Процес патріотичного виховання може бути ефективним лише за умови комплексного підходу і долучення до цієї діяльності всього професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів, адміністрації, органів студентського самоврядування.

Перспективами подальших досліджень є розробка напрямів реалізації патріотичного виховання з урахуванням специфіки різних дисциплін у навчальний час та в позааудиторній діяльності.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Альмонд Г. Гражданская культура и стабильность демократии / Г. Альмонд, С. Верба // Политические исследования. — 1992. — № 4. — С. 122–134.
2. Аристотель. Политика / Сочинения: в 4 т.; пер. с древнегреч. / Аристотель. — М.: Мысль, 1983. — Т. 4. — С. 375–645.
3. Вебер М. Наука как призвание и профессия // Избранные произведения / М. Вебер; пер. с нем. А. Ф. Филипова; сост., общ. ред. и послеслов. Ю. Н. Давыдова. — М.: Прогресс, 1990. — С. 707–735.
4. Вераксо Е. Г. Педагогические условия формирования гражданско-патриотической позиции студентов в процессе преподавания иностранных языков / Е. Г. Вераксо // Высшая школа: проблемы и перспективы: материалы 9-ой Междунар. науч.-метод. конф., (Минск, 11–12 ноября 2009 г.) — В 2-х частях. — Ч.2 / редкол.: М. И. Демчук и др. — Минск: РИВШ, 2009. — С. 287–290.
5. Задорожнюк И. Гражданская религия и патриотическое воспитание в системе образования США / И. Задорожнюк // Высшее образование в России. — 2007. — № 9. — С. 150–156.
6. Законодательные перспективы молодежного патриотического воспитания: материалы к заседанию государственно-патриотического клуба ВПП «Единая Россия». — М.: Нац. ин-т развития совр. идеологии, 2008. — С. 8–10.
7. Концепція національного виховання // Освіта. — 1994. — 26 жовтня. — С. 6.
8. Концепція національно-патріотичного виховання студентської молоді ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана». — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : https://www.google.ru/#newwindow=1&q=kneu.edu.ua%2F...%2Fconcept_nac_patr_vyhov.doc.
9. Левандовська Л. Б. Актуальність патріотичного виховання студентської молоді / Л. Б. Левандовська // Вісник Черкаського університету. — 2009. — Вип. 166. — С. 88–90.
10. Микрюков В. Ю. Исторический путь развития военно-патриотического образования подрастающего поколения / В.Ю. Микрюков. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.google.ru/#newwindow=1&q=1.%>.
11. Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті. — Освіта України. — 2001. — № 1. — С. 22–25.
12. Bellah R. Civil Religion in America / R. Bellah // Daedalus. — 1967. — Vol. 96. — № 1. — P. 1–21.
13. Campbell D.E. Why We Vote: How Schools and Communities Shape Our Civic Life / D.E. Campbell. — Princeton, 2006. — 288 p.

Надійшла до редколегії 24.10.2013 р.

**НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МАТЕМАТИЧНИХ
ДИСЦИПЛІН У ХАРКІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ КІНЦЯ ХІХ —
ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Розглянуто історико-педагогічний досвід розробки навчально-методичної літератури харківськими математиками кінця ХІХ — початку ХХ ст.

Ключові слова: навчально-методична література, курс лекцій, К. О. Андреев, О. М. Ляпунов, Д. М. Сінцов, Д. М. Деларю.

Рассмотрен историко-педагогический опыт разработки учебно-методической литературы харьковскими математиками конца ХІХ — начала ХХ в.

Ключевые слова: учебно-методическая литература, курс лекций, К. А. Андреев, А. М. Ляпунов, Д. М. Синцов, Д. М. Деларю.

The study of historical and pedagogical experience of creating of educational materials by Kharkov mathematicians at the end of ХІХ — early ХХ century is discovered.

Key words: educational literature, lectures, K. A. Andreev, A. M. Lyapunov, D. M. Sintsov, D. M. Delaryu.

Актуальність цієї теми зумовлена необхідністю підвищення якості математичної освіти в Україні. Першим етапом досягнення цієї мети є вивчення вітчизняного та зарубіжного досвіду в процесі вирішення означених проблем. Наприкінці ХІХ — початку ХХ ст. в Харкові спостерігається значний розвиток математичної науки. У цей період Харківський університет виховав плеяду молодих науковців, відкриття яких у майбутньому відіграли помітну роль у розвитку математичних та фізичних знань у світі.

Одним із засобів вивчення вітчизняного історико-педагогічного досвіду є аналіз педагогічної, навчальної, методичної літератури. Професори математики Харківського імператорського університету видали друком значну кількість навчальної та методичної літератури.

Мета статті — здійснити педагогічний та дидактичний аналіз навчально-методичного забезпечення математичних дисциплін у Харківському університеті кінця ХІХ — початку ХХ ст.

Для підвищення ефективності процесу здобуття знань і поліпшення якості підготовки фахівців професори Харківського імператорського університету розробили різноманітну навчальну літературу (посібники, підручники тощо). У системі денної освіти навчальну літературу використовували як додаткові навчальні засоби, що надають змоги методично правильно організувати контрольовану викладачем самостійну навчальну роботу студентів.

Викладачі Харківського імператорського університету кінця XIX — початку XX ст. написали підручники або літографовані курси лекцій з більшості дисциплін, які на той час викладали на фізико-математичному факультеті, зокрема, К. О. Андрєєв, Д. М. Деларю, М. М. Душин, Д. М. Сінцов та ін.

К. О. Андрєєв надрукував великий «Курс аналітичної геометрії», який декілька разів перевидавався, розробив «Збірник задач з аналітичної геометрії». Кожний розділ цього збірника починається питаннями, які мають зацікавити його змістом та визначити напрями наукової думки, потім подано задачі, які поділені на два рівні складності й потребують:

- безпосереднього використання теорії;
- самостійності, оригінальності мислення.

Професор Д. М. Деларю викладав математику в Харківському університеті з 1861 р. протягом 24 років. Його лекції охоплювали всі розділи математики, деякі курси були літографовані, а два — надруковані [4–7]: «Курс диференціального числення і теорія алгебраїчних функцій» у 1869 р. і «Курс теорії диференціальних рівнянь» у 1880 р.

Акцентуючи на написанні та виданні навчальних посібників для студентів, Д. М. Деларю визначав недоліки існуючої методичної та навчальної літератури:

- спеціальна література, монографії, мемуари є суто науковими, матеріал подається сухо;
- підручники, навпаки, подають матеріал елементарно, без відомостей про останні досягнення науки;
- через великий обсяг наукового матеріалу студент неспроможний самостійно його систематизувати;
- у підручниках та посібниках складно знайти зв'язок між етапами наукового дослідження.

Наприкінці XIX ст. у межах курсу математичного аналізу викладалися і розділи геометрії. Д. М. Деларю наполягав на їх відокремленні цих курсів, указував на недоцільність його побудови на геометричних засадах, пропонував використовувати деякі геометричні рисунки та креслення в математичному аналізі лише як засіб наочності.

Літографований курс «Лекції про обчислення нескінченно малих» Д. М. Деларю [5] містить диференціювання й інтегрування функцій однієї та декількох змінних. За своєю структурою він подібний до сучасного курсу математичного аналізу у вищих навчальних закладах [3, с. 11]. Нині такі методичні вказівки та посібники розроблені для студентів заочної форми навчання, котрі вивчають матеріал самостійно.

Курс написаний зрозумілою для студентів мовою, що вживалося самостійне вивчення лекцій. Доведення властивостей та

виведення формул наведені повністю і з поясненнями, проте деякі властивості та теореми доводяться інтуїтивно.

За перші два роки викладання в Харківському університеті О. М. Ляпунов створив такі курси лекцій (у дужках указана кількість сторінок): кінематика (155), динаміка матеріальної точки (156), статика (124), динаміка систем матеріальних точок (415), теорія тяжіння (75), основна теорія тіл, що деформуються, та гідростатика (128) [10]. О. М. Крилов виокремив такі особливості літографованих курсів О. М. Ляпунова:

Автор викладав механіку як галузь математики, а не фізики, ігноруючи її прикладний характер, бездоганна чіткість доведень була головною вимогою. У цьому контексті багато елементів належить особисто автору, яких немає в інших курсах.

Немає жодних проміжних викладок, що замінені вказівкою на послідовність необхідних дій або перетворень та результат, який студенти мають отримати.

Ідею одночасного викладу планіметрії та стереометрії підтримував В. М. Фесенко [12]. У своїй праці «Про злиття планіметрії зі стереометрією» він розкриває історичний та методологічний аспекти цього питання, викладає ризні теорії за цією тематикою.

М. М. Душин розробив та реалізував на практиці курс елементарної геометрії [8], в якому впровадив ідею руху та принцип фузійонізму. У сучасному розумінні, фузійонізм — це викладання математики без розподілу її на розділи. У традиційнішому тлумаченні, яке використовував і М. М. Душин, — це одночасний виклад планіметрії й стереометрії, з використанням стереометричних міркувань у планіметрії. Цей курс розроблено для студентів робфаку, які не набули достатньої математичної підготовки в школі.

М. М. Душин, крім суто наукових праць, видав два підручники «Курс аналітичної геометрії» (1924 р. — перша частина, 1925 р. — друга, 1934 р. — друге видання в одній книзі) та «Курс елементарної геометрії» (1934 р.).

«Курс елементарної геометрії» складено для слухачів робітничого факультету, де працював М. М. Душин. Основою праці є такі завдання: розвиток у слухачів здатності геометричного уявлення та просторового сприйняття, виховання функціонального мислення. Підручник має два шрифти, один з яких передбачає обов'язкове опрацювання матеріалу, інший — визначає додатковий та пояснювальний матеріали.

У підручнику М. М. Душин утілює ідею *актуалізації* знань. Праця містить пропедевтичний матеріал, необхідний для вивчення теми. «Курс елементарної геометрії» створено з метою організації самостійної роботи студентів. Вправи М. М. Душин поділяє на два типи, які спрямовані на:

- 1) набуття елементарних навичок;
- 2) створення в студентів уявлення про основні застосування геометрії.

Підбір завдань лише репродуктивного рівня зумовлений особливостями аудиторії, для якої створено курс. Цей курс позитивно оцінив московський журнал «Рабфак», а також професори Д. М. Сінцов, С. А. Богомолов та Н. Н. Кавун.

У період роботи в Харкові виявилася педагогічна майстерність В. А. Стеклова, котрий під час викладання механіки в Харківському Технологічному інституті (1893–1906) створив курс лекцій «Теоретична механіка», який було літографовано. Є. Я. Бахмутська охарактеризувала цей курс наступним чином: «Лекції Стеклова були не тільки зразком чудового викладання курсу теоретичної механіки..., вони значно доповнювали і саме викладання математики в інституті як викладанням додаткових розділів..., так і блискучим застосуванням уже здобутих у курсі математики знань» [1, с. 533].

В. А. Стеклов також уважав необхідним етап актуалізації знань.

У його курсі лекцій «Теоретична механіка», окрім відомостей з механіки, переказувалися деякі додаткові розділи з математики, що не належали до навчальних програм того часу, але були необхідні для поглибленого вивчення механічних процесів, — елементи векторної алгебри й векторного аналізу, знання з криволінійних інтегралів тощо.

Значну увагу приділяв підготовці навчальних посібників для ВНЗ Д. М. Сінцов. Достатньо ґрунтовно науково-методичний аналіз підручників і навчальних посібників ученого для середньої школи здійснено в працях В. Боровика «Педагогічна спадщина Д. М. Сінцова» [2] та О. В. Забашти [9]. Д. М. Сінцов видав друком підручники, посібники і курси лекцій для вищої та середньої шкіл, які подані в табл. 1.

Таблиця 1

Предметна класифікація підручників,
посібників і курсів лекцій Д. М. Сінцова

№ п/п	Галузь математики	Назва підручника, посібника або курсу лекцій	Співавтори
1.	Арифметика й алгебра	«Основания арифметики и алгебры для школ и курсов рабочих» (1923)	О. Марчевська
2.	Елементарна математика	«Початки математики. Підручник для професійних шкіл, курсів ліквідації неписьменності, робочих факультетів і для самоосвіти дорослих робітників та селян» (1922)	О. Марчевська В. Фесенко М. Голубенко

3	Елементарна математика	«Математический задачник для школ рабочей молодежи» (1924)	І. Гордон А. Зарецький М. Зарецький П. Ковалевський С. Остапенко Р. Пономарьов О. Шехтман
4	Аналітична геометрія	«Краткий курс аналитической геометрии на плоскости. Учебник для 7-го класса реальных училищ» (1916, 1922)	
5	Аналітична геометрія	Літографований курс лекцій «Аналитическая геометрия» (1900)	
6	Аналітична геометрія	Підручник «Аналитическая геометрия» (1916)	
7	Аналітична геометрія	Підручник «Аналітична геометрія» (1931)	
8	Аналітична геометрія	Листи для заочників (1930)	
9	Теорія диференціальних рівнянь	Літографований курс лекцій «Теория дифференциальных уравнений» (1908)	
10	Теорія диференціальних рівнянь	Посібник «Теория дифференциальных уравнений» (1912)	
11	Теорія диференціальних рівнянь	Підручник «Теория дифференциальных уравнений» (1913)	
12	Теорія диференціальних рівнянь	Підручник «Теория дифференциальных уравнений» (1930)	
13	Диференціальна геометрія	Літографовані курси лекцій «Дифференциальная геометрия» (1900, 1904, 1908, 1919)	
14	Диференціальна геометрія	Підручник «Дифференциальная геометрия» (1931, 2-ге видання — 1935)	
15	Диференціальне й інтегральне числення	Літографований курс лекцій «Дифференциальное и интегральное исчисление» (1900)	
16	Вища математика	Літографований курс лекцій «Высшая математика» (1902)	
17	Вища математика	Збірник задач з вищої математики (1923)	

18	Вища математика	Підручник «Вища математика» (1933, 1934)	
----	-----------------	---	--

Дані, наведені в табл. 1, свідчать, що означені підручники, посібники і курси лекцій створені для навчальних закладів різних типів. Якщо умовно розглядати навчальні заклади як вищі та середні школи, то середня школа представлена методичними працями для реальних училищ і шкіл робітничої молоді; вища школа (на різних історичних етапах) — університетами, технічними та педагогічними інститутами, інститутами народної освіти.

Зазначимо ще одну особливість цих методичних робіт. В. Г. Імшенецький та Д. М. Сінцов були прихильниками викладання в університеті рідною мовою студентів та обстоювали ведення курсу математики українською мовою. У 30-х рр. Д. М. Сінцов мав можливість друкувати підручники українською мовою («Початки математики», «Вища математика», «Аналітична геометрія», «Теорія диференціальних рівнянь», «Диференціальна геометрія»).

Як зазначалося вище, Д. М. Сінцов значну увагу приділяв питанням наочності, тому його підручники містять велику кількість рисунків та ілюстрацій.

Для розвитку навичок самостійної діяльності студентів у підручниках, крім умов задач, містяться алгоритми розв'язування стандартних прикладів. Оскільки Д. М. Сінцов уважав викладання теоретичного матеріалу без практичного застосування недостатнім, учений опублікував і збірники задач, які обов'язково містили стислі теоретичні відомості в кожному розділі.

Аналізуючи навчально-методичну літературу Д. М. Сінцова, В. Н. Боровик [2, с. 291] окреслив такі її особливості:

- подання докладних історичних відомостей про розвиток учення з того чи іншого питання;
- поєднання доступності й послідовності викладення з достатньою науковістю і точністю;
- логічна послідовність викладення матеріалу, зв'язок наступного з попереднім;
- наведення, по можливості, прикладів і вправ, пов'язаних із сучасним життям;
- застосування ілюстративного матеріалу;
- поєднання теоретичного матеріалу з практичним застосуванням.

Таким чином, у написанні підручників і навчальних посібників Д. М. Сінцов дотримувався таких дидактичних принципів, як науковість, доступність без спрощення, системність, послідовність, наочність, поєднання теорії з практикою, історизм, зв'язок із життям.

Для організації самостійної роботи студентів професори математики Харківського імператорського університету розробляли підручники, збірники задач зі стислими теоретичними примітками, літографовані курси.

Описана вище навчальна література відображала методичні ідеї харківських математиків кінця XIX — початку XX ст.:

1. У сучасних педагогічних дослідженнях велика роль відводиться елементам *історизму* у вихованні навичок самостійного мислення в студентів. Означена навчальна література обов'язково містила історичний огляд матеріалу.

2. Їх структура надавала можливість студентові *самостійно* вивчати предмет (деякі підручники містили на початку розділу питання, які розглядатимуться, завдання для активізації інтересу, пропедевтичний матеріал, завдання для самостійної перевірки здобутих знань).

3. Підручники написані *простою, зрозумілою, але не примітивною*, мовою, що, з одного боку, дозволяло самостійно вивчити матеріал, з іншого боку, — не втрачалася науковість підручників. Дотримано принцип доступності без утрати науковості.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з визначенням способів творчого використання історико-педагогічного досвіду харківських математиків для розробки сучасної навчально-методичної літератури.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бахмутская Э. Я. О педагогической деятельности В. А. Стеклова в Харьковском технологическом институте / Э. Я. Бахмутская // Историко-математические исследования. — М., 1953. — вып. 6. — С. 528–534.
2. Боровик В. Н. Педагогическое наследие акад. Д. М. Синцова: диссертация кандидата пед. наук: 13.731. / Василь Наумович Боровик. — К., 1970. — 347 с.
3. Высшая математика. Часть 1. Элементы алгебры и аналитической геометрии, дифференциальное и интегральное исчисления функций одной переменной: программа, методические указания и контрольные задания для студентов-заочников инженерно-технических специальностей / [Н. М. Бланк, Н. Ф. Бедрицкая, Е. А. Ганенко и др.]; под ред. С. С. Недорезова и И. С. Храповицкого. — Х. : ХИПИ, 1991. — 199 с.
4. Деларю Д. М. Курс дифференциального исчисления и теории алгебраических функций / Д. М. Деларю. — 1869.
5. Деларю Д. М. Курс теории дифференциальных уравнений / Д. М. Деларю. — 1880.
6. Деларю Д. М. Лекции исчисления бесконечно малых / Д. М. Деларю — Харьков: Литография Ф.К. Беферсдорфа. — 1875 г.
7. Деларю Д. М. Общая теория алгебраического решения уравнения / Д. М. Деларю. — 1864.
8. Душин Н. М. Курс элементарной геометрии / Н. Душин. — Х.: Путь просвещения, 1923. — 398 с.

9. Забашта О. В. Особливості підручників і навчальних посібників Д. М. Сінцова з математики в аспекті формування сучасного навчального середовища / О. В. Забашта // Професіоналізм педагога в контексті Європейського вибору України: матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Професіоналізм педагога в контексті Європейського вибору України», 18-20 вересня 2008 р., м. Ялта. Зб. статей. — Ялта: РВВКГУ, 2008. — Ч. 1 — С. 127–131.
10. Крылов А. Н. Мои воспоминания [Электронный ресурс]. / А. Н. Крылов. — М.: Изд-во АН СССР, 1963. — Режим доступа: http://militera.lib.ru/memo/russian/krylov_an/index.html. — Заглавие с экрана.
11. Кудрявцев Л. Д. Краткий курс математического анализа: Учеб. для вузов / Л. Д. Кудрявцев. — М.: Наука. Гл. ред. физ.-мат. лит., 1989. — 736 с.
12. Фесенко В. М. О соединении планиметрии и стереометрии / В. М. Фесенко // Математическое образование. — 1913. — № 1. — С. 19–24.

Надійшла до редколегії 22.10.2013 р.

УДК 004.72(002.6 + 371.33)

О. М. АБРАМОВ

ПРО КОНЦЕПЦІЮ МОБІЛЬНОГО НАВЧАННЯ (M-LEARNING) ТА ЇЇ ПІДТРИМКУ СУЧАСНИМИ ТЕХНІЧНИМИ І ДИДАКТИЧНИМИ ЗАСОБАМИ

Проаналізовано концепцію мобільного навчання m-Learning щодо її підтримки сучасними технічними та дидактичними засобами у вищих навчальних закладах.

Ключові слова: комунікаційні засоби, мобільні пристрої, m-Learning, концепції, цілі та дидактика m-Learning.

Выполнен анализ концепции мобильного обучения m-learning с точки зрения ее поддержки современными техническими и дидактическими средствами в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: коммуникационные средства, мобильные устройства, m-Learning, концепции, цели и дидактика m-Learning.

The concept of mobile training m-learning from the point of view of its support by modern technical and didactic means in higher educational institutions is analyzed.

Key words: communication means, mobile devices, m-Learning, concepts, the purposes and didactics m-Learning.

Нині не можна не помітити, що тенденція застосування комунікаційних приладів в українському студентському середовищі постійно зростає. Помітно й те, що питома вага простого мобільного телефонного зв'язку зменшується в порівнянні зі стаціонарними електронними засобами. Дедалі частіше студенти застосовують на заняттях електронні книжки, планшетні комп'ютери, смартфони та комунікатори. Узагалі можна відзначити, що в студентському житті

Україні зростає тенденція застосування малогабаритних комунікаційних засобів з одночасним розширенням їх функціональних можливостей.

Така ж тенденція існує в інших країнах. Так, згідно з останнім дослідженням *Wireless Smartphone Strategies (WSS)*, тільки кількість смартфонів у світі перевищила з один мільярд у кінці 2012 р. Таким чином, нині кожен сьомий житель планети використовує смартфони з метою комунікації й отримання різної інформації. Відповідно до статистики найпопулярнішою є мобільна інформація про товари та їх ціни, а також інформація з транспортного, культурного і туристичного обслуговування. Але водночас у світі послідовно поширюються мобільні засоби навчання й освіти.

У грудні 2010 р. Інститут інформаційних технологій у навчанні при ЮНЕСКО опублікував документ [6], у якому йдеться про те, що педагоги вже не можуть не зважати очевидний факт надзвичайної популярності мобільних засобів зв'язку серед молоді.

Уперше ідею застосування малогабаритного комп'ютерного пристрою з метою навчання запропонував американський дослідник Алан К. Кей ще в 1972 р., коли ера персональних комп'ютерів тільки розпочалася. У статті [4] надано розгорнуту концепцію пристрою, що дістав умовну назву *Dynabook*. Ця концепція на багато років уперед визначила основні напрями розробки компактних комп'ютерних пристроїв: ноутбуків, планшетних ПК та інших подібних пристроїв з метою індивідуального навчання молоді різного віку.

Термін *m-Learning* (мобільне навчання) офіційно введено у 2001 р., коли під егідою *European Commission* та її партнерів було створено науково-дослідницький проект *Mobile technologies and learning*, у якому розглянуто ключові питання застосування платформ та систем мобільного навчання. До того часу вже існував термін *e-Learning* (електронне навчання). Тому з упровадженням терміна *m-Learning* у дослідників виникли запитання, щодо значення самого поняття мобільне навчання, його основних концепцій і мети, змісту і засобів навчання, видів і форм навчальної діяльності, дидактичних функцій мобільних засобів, умов їх інтеграції в навчальний процес тощо. Деякі з означених питань щодо застосування технічних і дидактичних засобів мобільного навчання розглядаються в цій статті.

Згідно з визначенням відомого сучасного британського проекту *MoLiNet* (<http://www.m-Learning.org/knowledge-centre/whatismlearning>), мобільне навчання — це будь-яка діяльність, яка забезпечує найпродуктивніший обмін інформацією між людьми і здійснюється за допомогою компактних, портативних мобільних пристроїв зв'язку з метою підтримки, полегшення, а також забезпечення доступності навчання і вивчення.

Щодо компактності пристроїв слід зазначити, що за останні роки відбулися вельми суттєві зміни. Якщо на початку ери персональних комп'ютерів уважалося, що великий екран ПК — це дуже зручно і комфортно, то нині молодь надає перевагу дисплеям з форматами невеликих книжок. Така ситуація виникла тому, що цей розмір є оптимальним щодо мобільності сприйняття інформації, яка складається з текстових, аудіо- та відеофрагментів і може бути вилучена із сучасних мережевих систем зв'язку. Таким чином, мобільність отримання інформації технічними засобами раптово актуалізувалася.

Серед сучасних мобільних пристроїв можна назвати такі: ноутбуки, нетбуки, планшети, мобільні телефони, смартфони та комунікатори.

Ноутбуки — це перші мобільні пристрої, які стали конкурувати з аудиторними десктопами на рівні зворотного зв'язку викладач — студент. Упродовж кількох останніх років звіти про виконання студентами завдань самостійної роботи, практичних занять або курсових проектів за вільним бажанням самих студентів дедалі частіше надаються викладачам за допомогою власних портативних комп'ютерів, а не переносних носіїв електронної пам'яті. Така ситуація має своє пояснення. В умовах колективного користування аудиторними десктопами надійна захищеність їх безпеки стає надто непростим завданням. Адміністратори аудиторних класів не завжди можуть її забезпечити, особливо в умовах обмеженого фінансування навчальних закладів. Тому кожне підключення власної переносної пам'яті до комп'ютера загального користування зумовлює серед студентів проблему подальшого безпечного використання цього пристрою пам'яті. Особистий же ноутбук може працювати незалежно від будь-якого аудиторного обладнання і при цьому слугувати студентові зменшеною копією електронних складових навчального процесу у вищому навчальному закладі. На ньому можна розмістити оперативний методичний матеріал, інструментальні засоби, що підтримують процес навчання, а також власні розробки чи відповіді на завдання програми навчання.

Розглянемо деякі основні параметри ноутбуків, що в останні роки привернули увагу студентів.

Ноутбуки мають дисплеї розміром 12–17 дюймів, що достатньо для виконання більшості навчальних завдань. Вони можуть працювати на тих самих платформах, що й десктопи, і мають швидкий вихід до Інтернету. Приводи CD і DVD до недавнього часу забезпечували мобільне пересування інформації, хоча нині дедалі частіше використовуються пристрої зберігання інформації на основі флеш-пам'яті SSD, що значно зручніше. Замість «миші» ноутбуки використовують тачпад, обов'язково мають USB-порт, роз'єм для зовніш-

нього монітора і порт Ethernet. Більшість ноутбуків підтримують Wi-Fi протокол. До того ж ноутбуки, що спеціально розроблені як заміна десктопів, мають необмежену функціональність і потужність обчислення.

Ноутбуки живляться від вбудованого акумулятора, що робить їх незалежними від підключення до енергомережі. Зазвичай, час роботи вбудованого акумулятора до перезарядження складає від 2 до 5 годин, що можна вважати прийнятним для користування ним у навчальному закладі.

Основна причина, яка перешкоджає масовому впровадженню ноутбуків у студентське середовище, полягає в тому, що середньостатистичний ноутбук потребує порівняно багато місця. Маючи розмір портфеля або дипломата, він суттєво обмежує студента у своєму вільному пересуванні. Окрім того, вартість ноутбуків перевищує фінансові можливості більшості студентів.

Останній факт негативно сприйняли самі виробники, і це зумовило те, що, починаючи з 2007 р. ринок комп'ютерів запропонував нетбуки. Студенти одразу звернули на них увагу, тому що ціна нетбуків була значно нижчою, порівняно з ноутбуками, а самі вони — компактнішими. При цьому функціональність хоча і зменшилася в традиційному розумінні, але розширилася стосовно новітніх технологій зв'язку.

Нетбуки належать до класу субноутбуків (subnotebooks) або ультрапортативних ноутбуків. Діагональ їх екранів складає від 5 до 12 дюймів, вони мають клавіатуру і важать менше одного кілограма. Для нетбуків використовуються менш потужні комплектуючі. Вони не мають CD/DVD приводів. Замість звичайних вінчестерів нетбуки використовують флеш-накопичувачі (SSD). Така комплектація має певні недоліки щодо надійності довгострокового зберігання даних, але із задоволенням підтримується студентами, оскільки навчальна інформація має тенденцію постійно змінюватися.

Сучасні нетбуки підтримують усі відомі Wi-Fi і WIMAX мережі, а також модемне з'єднання або звичайні дротяні мережі LAN. Вони також чудово працюють з Bluetooth устаткуванням, що дозволяє їм долучатися до мобільних мереж.

Найпопулярнішою операційною системою, яку встановлюють на нетбуки, є Windows XP. Друга за популярністю операційна система — це Linux. Такі операційні системи є типовими для забезпечення підготовки у ВНЗ. Нині розглядається також застосування операційних систем, що призначені для підвищення мобільності: Chrome OS, FreeBSD, OpenBSD і Darwin. Окремо можна назвати розробки із застосуванням ОС Android, яка надає змоги впровадити в нетбуках можливість голосового зв'язку. Однак загалом телефонного зв'язку нетбуки не мають.

З позицій освітніх технологій недоліками нетбуків є їх порівняно низька швидкість у випадках, коли відкрито багато прикладних програм або коли виконуються редагування відео чи кодування відео-файлів.

В останні роки нетбуки стали трансформуватися в планшетні комп'ютери iPad. Планшетний ПК, або планшет, можна охарактеризувати як нетбук, що не має зовнішньої клавіатури і тачпаду, а керується безпосередньо через екран засобами стилуса або пальців рук. Вага такого пристрою — менше кілограма. Екран має діагональ близько десяти дюймів, а товщина не перевищує сантиметра. Такі параметри забезпечують планшетами надзвичайно зручне користування, оскільки весь комп'ютерний пристрій легко розміщується в сумочці або портфелі студента.

Практика свідчить, що використання планшетів і нетбуків у сфері освіти щороку поширюється. Завдяки їх невеликому розміру, малій вазі й портативності такі пристрої є найзручнішими для використання у сфері освіти. Окрім надання легкого доступу до глобальної мережі, вони ідеальні для виконання студентських наукових завдань, тестування, створення презентацій навчальних програм і невеликих мультимедійних додатків. Усе це робить нетбуки доцільними для навчання студентів і надає їм істотної переваги над звичайними ноутбуками і десктопами.

Водночас із планшетними ПК студенти почали активно користуватись електронними книжками e-Book Reader. Ці комп'ютерні засоби відіграють особливу роль у сучасному навчанні, оскільки мета їх використання — забезпечити читання тексту або перегляд графіки в будь-якому місці й у будь-який час. Такі книжки підтримують широкий спектр текстових форматів і мають інтерфейси підключення до комп'ютерних засобів більшої стаціонарності через мікро-USB кабель. Технологія i-Inc створення електронних книжок робить їх вельми сприятливими для тривалого читання, бо моделює створення сторінок паперу із чорнильними монохроматичними літерами. Її головною перевагою є те, що в процесі відображення тексту або графіки розгортка екрана не застосовується. Чорнила «набризкуються» на екран лише під час «перегорання» сторінок, що забезпечує повну статичність зображення, на відміну від інших комп'ютерних засобів, де екран блимає близько ста разів на секунду. Звісно, що в разі тривалого читання мигтіння екрана негативно впливає на зір та мозок людини. Тому нині розроблені спеціальні стандарти екологічної безпеки користування дисплеями, що мають розгортку. Технологія ж i-Inc максимально уподібнює комп'ютерне читання до читання паперових книжок.

Дещо несподіваним виявився факт широкого стихійного поширення серед студентської молоді смартфонів та комунікаторів,

незважаючи на те, що ціни таких пристроїв здебільшого вищі, ніж ціни планшетів, а іноді такі ж, як і ціни на ноутбуки. Можливо, свою роль відіграє те, що смартфони та комунікатори можна використовувати як електронні шпартгалки на іспитах та контрольних роботах. Якоюсь мірою це дійсно так. Але справа не тільки в цьому.

Експерти розглядають смартфони, як комп'ютеризовані телефони, а комунікатори — як портативні комп'ютери, що забезпечують мобільний зв'язок. Межа між ними постійно стирається, а головна відмінність смартфонів і комунікаторів від звичайних мобільних телефонів визначається наявністю операційної системи, яка дозволяє встановлювати додатки сторонніх розробників, тоді як користувачі мобільних телефонів можуть використовувати лише Java-додатки.

Тому, зважаючи на сучасний стан розробок компактних комп'ютерних засобів, смартфони та комунікатори являють собою найінтегрованіший аспект мобільного комп'ютерного зв'язку.

Розглянемо основні дидактичні напрями мобільного навчання.

Як головне, слід відзначити, що мобільне навчання постулює можливість його здійснення в будь-який час та в будь-якому місці [3]. Такий принцип є вельми суттєвим, оскільки не передбачений класичною дидактикою навчання у ВНЗ. Хоча цей принцип може викликати деякі непорозуміння зі сторони носіїв традиційних організаційних методів, але відкинути його не можна, тому що він уже діє. Студенти швидко навчилися користуватися ним, і якщо комусь з них потрібно прослухати записаний подкастинг лекції викладача, то справа вирішується за допомогою смартфона. Навіть якщо такого подкастингу студент і не має, то фотографування конспектів засобами смартфонів часто позбавляє його від переписування тих лекцій, які було пропущено з різних причин.

В останні роки в практиці вищих навчальних закладів набуло поширення розміщення на університетських сайтах розкладів занять, навчально-методичних матеріалів, тематик курсових і дипломних робіт та інших складових навчального процесу. Для отримання такої інформації студенти вважають доцільнішими мобільні засоби, оскільки дізнатися про розклад занять на завтра або отримати, наприклад, індивідуальне завдання з якогось предмета можна, не гаючи часу, просто по дорозі додому, користуючись смартфоном практично так само, як і засобами простого мобільного зв'язку.

Ще одним засобом мобільного навчання, який поки що мало поширений, є можливість масового розсилання тестів або завдань. Такий варіант дозволяє зекономити ресурси навчального сервера, оскільки розсилка навчальних матеріалів створюється індивідуально для кожного зі студентів відповідним викладачем і така інформація, здебільшого, зберігається на власних пристроях викладачів та

студентів. Навчальний сервер у такому разі застосовується лише як тимчасовий посередник.

Суттєвою якісною ознакою m-Learning є можливість поширення спілкування між викладачем та студентами мобільними засобами. Відомо, наприклад, що консультації студентів передбачено навчальними планами. Зрозуміло також, що вони повною мірою поки що не досягають своєї мети. У зв'язку із цим важливо зазначити, що запитання в студента здебільшого виникають у процесі самостійної роботи, коли він працює за межами ВНЗ. Тому нерідко виникає ситуація, коли витрати часу на подорож студента до ВНЗ значно перевищують термін відповідей викладача. У такому разі студент може спочатку відкласти свої питання, а потім і забути про них. Спілкування студента з викладачем на рівні MMS або Skype може поліпшити розглянуту ситуацію. Хоча слід зазначити, що її вирішення потребує уважного розглядання як на юридичному, так і на організаційному рівнях, тому що стосується інтересів декількох різних сторін.

У зв'язку з розглянутими аспектами застосування комп'ютерної дидактики виникає питання про співвідношення технологій m-Learning та e-Learning. Дослідники m-Learning іноді мають різні погляди на це співвідношення. Наприклад, К. Бугайчук [1] пише: «... мобільне навчання співвідноситься з поняттями дистанційне навчання й електронне навчання так. Якщо останні два поняття розуміти як окремі, то мобільне навчання має спільне з електронним навчанням у питаннях використання «мобільних пристроїв» і бездротових мереж, а з дистанційним навчанням поєднується тим, що воно здійснюється в будь-який час, будь-де, причому в навчальному процесі обов'язково має місце взаємодія викладача і слухача. Якщо ці поняття ототожнювати, то мобільне навчання буде одним з підвидів дистанційного навчання або e-Learning».

Утім провідні фахівці електронного навчання [5, с. 7], акцентують на використанні інноваційних дидактичних підходів. Наприклад, безпосередньо із сайта викладача стає можливим створювати навчальні мікроблоги з дисциплін, що їм викладаються. Такі мікроблоги зручно забезпечують своєчасне подання студентам інформації, яку вони можуть не тільки оперативно змінювати, але й коментувати. Викладач у своєму мікроблозі може оперативно розміщувати запитання та завдання до наступної контрольної роботи, сприймати анонімні запити і відповідати на них.

Ще одна дидактична новинка мобільного навчання — це так звані курскасти (coursecasts). Для того, щоб створити найпростіший курскаст, достатньо на сайті викладача розмістити відеофільм, у якому той самий викладач читає лекцію і супроводжує її ілюстраціями на дошці або екрані. Такий курскаст може грати подвійну роль:

повторно надавати інформацію з дисципліни студентам та впливати на самого викладача, коли він критично перегляне своє подання навчального матеріалу.

Таким чином, мобільне навчання полягає не стільки в перенесенні навчальних матеріалів на компактний екран і використанні зручних пристроїв, як у використанні інноваційних дидактичних підходів.

На думку автора, можна об'єднати обидва ці погляди на «географічний» зразок: якщо уявити весь океан знань, то дистанційне навчання d Learning можна розглядати як один із припливів до цього океану так, що в d Learning впадає e Learning, а m-learning — приплив до e Learning. При цьому кожний з припливів має як свої власні, так і загальні навігаційні засоби.

Можна помітити, що академічний підхід до розвитку e Learning уже відбувся: у світі розроблені відповідні стандарти, створено інформаційні системи, які не потребують платного ліцензування, існує потужне обладнання, але процес упровадження таких систем загалом в Україні й у ближньому зарубіжжі відбувається дуже повільно, що має свої причини. Так, у статті [2] наведено дані, що варто приватних розробок навчального контенту e-Learning силами вищих навчальних закладах надто висока, і може статися так, що цілі не виправдають витрат.

Отже, аналіз стану сучасних мобільних засобів навчання свідчить, що процес їх застосування на освітньому напрямі стихійно відбувається, здебільшого завдяки сприйняттю мобільних механізмів подання навчальних матеріалів як студентами, так і більшістю викладачів. Ці механізми роблять навчальний процес сприйнятним і при цьому таким, який не тільки не потребує додаткових витрат зі сторони ВНЗ, а поки що потенційно їх зменшує.

Перспективами подальших досліджень може бути критичний аналіз дидактичних засобів m-Learning на базі їх сучасного використання.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бугайчук К. Л. Мобільне навчання: сутність і моделі впровадження в навчальний процес вищих навчальних закладів МВС України [Електронний ресурс] / К. Л. Бугайчук // Електронне видання «Інформаційні технології і засоби навчання». — 2012. — Вип. 1(27). — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/ITZN/2012_1/619-1916-1-RV.pdf. — Назва з екрана.
2. Сколько стоит электронное обучение [Електронний ресурс] / А. Печенкин. — Режим доступу: http://msk.treko.ru/show_article_954. — Назва з екрана.
3. Kay A. C. A Personal computer for Children of All Ages [Електронний ресурс] / A. C. Kay // Xerox Palo Alto Research Center. — Режим доступу: <http://www.mproove.de/diplom/gui/Kay72a.pdf>. — Назва з екрана.

4. Kelly D. Lessons Learned from the MLearnConf2011 Backchannel. / D. Kelly. — Режим доступу: <http://www.learningsolutionsmag.com/authors/349/david-kelly>. — Назва з екрана.
5. Kukulska-Hulme A. Mobile learning for quality education and social inclusion [Електронний ресурс] / UNESCO Institute for Information Technologies in Education // ІІТЕ Policy Brief. — December 2010, 12 с.
6. Kuma S. Blackboards to Blackberries: Mobile Learning Buzzes Across Schools and Universities. / S. Kuma — Режим доступу: <http://www.learningsolutionsmag.com/articles/508/blackboards-to-blackberries-mobile-learning-buzzes-across-schools-and-universities>. — Назва з екрана.

Надійшла до редколегії 20.11.2013 р.

НАШІ АВТОРИ

- Абрамов О. М.*, канд. техн. наук, доц. ХДАК
Більдіна М. О., аспірант Кримського гуманітарного ун-ту (м. Ялта)
Бірюва О. Ю., канд. іст. наук, ст. викл. ХДАК
Бобрицька Г. С., викл. Харківського ін-ту банківської справи
Богущкий Ю. П., засл. діяч мистецтв України, канд. філос. наук, проф., віце-президент НАН України, академік Національної академії мистецтв України, директор Ін-ту культурології АМУ
Бруй О. М., головний бібліотекар Наук.-техн. б-ки Нац. техн. ун-ту України «Київський політехнічний інститут»
Булах Т. Д., канд. пед. наук, доц. ХДАК
Варех Н. В., здобувач ДНУ ім. О. Гончара
Грицюта Н. М., д-р наук із соц. комунікацій, доц. Ін-ту журналістики КНУ імені Тараса Шевченка
Кайді В. В., аспірант ХДАК
Кобелев О. М., д-р наук із соц. комунікацій, доц. ХДАК
Коваленко І. П., канд. наук із соц. комунікацій, доц. ХДАК
Костанда М. В., студ. ХДАДіМ
Коханова І. О., канд. пед. наук, доц. ХДАК
Кочарян С. Г., канд. іст. наук, доц. ХНУМ ім. І. П. Котляревського
Кравченко О. В., д-р культурології, доц. ХДАК
Лиман С. І., д-р іст. наук, проф. ХДАК
Магась В. О., канд. іст. наук, доц. Житомирського військового ін-ту ім. С. П. Корольова Держ. ун-ту телекомунікацій
Маркова В. А., доц., д-р наук із соц. комунікацій, зав. кафедри бібліографознавства та інформаційно-бібліографічної діяльності ХДАК
Маршала А. Ю., аспірант ХДАК
Низовий М. А., канд. пед. наук, проф. ХДАК
Паливода Ю. В., канд. наук із соц. комунікацій, асистент Ін-ту журналістики КНУ імені Тараса Шевченка
Печена А. В., аспірант ХДАК
Побіженко В. В., зав. лабораторії кафедри ІТ ХДАК
Подолька Н. С., канд. наук із соц. комунікацій, викл. машинобудівного коледжу СумДУ
Романовський В. С., канд. іст. наук, доц. ХДАК

Русавська В. А., канд. іст. наук, доц. КНУКіМ

Саєнко Н. В., д-р пед. наук, доц. ХНАДУ

Сищенко С. В., канд. пед. наук, доц. ХДАК

Спасьонова Ю. М., аспірант ХДАК

Степанов В. Ю., д-р наук з державного управління, проф. ХДАК

Тадаєва А. В., аспірант ХДАК

Філіпова Л. Я., д-р пед. наук, проф., декан ф-ту документознавства та інформаційної діяльності ХДАК

Частник О. С., канд. мистецтвознав., доц. Нац. ун-ту «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Шейко В. М., д-р іст. наук, проф., зав. кафедри культурології, ректор ХДАК, член-кореспондент Національної академії мистецтв України, засл. діяч мистецтв України, дійсний член Міжнародної академії інформатизації при ООН

Шемаєв С. О., аспірант ХДАК

Шкляр А. О., аспірант КНУ імені Тараса Шевченка

Шутяк Л. М., аспірант Львівського нац. ун-ту ім. І. Франка

Щербина Є. Б., доц. ХДАДіМ

ЗМІСТ**Розділ 1. Теорія та історія культури**

Ю. П. БОГУЦЬКИЙ, В. М. ШЕЙКО ПОЛІЕТНОСФЕРА ЯК ОСНОВА ІНТЕРІСНУВАННЯ АРХЕТИПІВ КОНТИНУУМУ СУЧАСНИХ КУЛЬТУР.....	4
О. В. КРАВЧЕНКО МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМ ЯК КУЛЬТУРНО-ПОЛІТИЧНА СТРАТЕГІЯ.....	14
С. І. ЛИМАН ІСТОРІЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ ТА ВІЗАНТІЇ У ТВОРЧОСТІ Й НАВЧАЛЬНИХ КУРСАХ ПРИВАТ-ДОЦЕНТА ІМПЕРАТОРСЬКОГО ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ ЄВГЕНА ОЛЕКСАНДРОВИЧА ЧЕРНОУСОВА (1869 – ?).....	24
В. С. РОМАНОВСЬКИЙ ДІЯЧІ КУЛЬТУРИ ХХ СТ. ПРО ТАРАСОВУ ГОРУ (ЗА ДЖЕРЕЛАМИ ОСОБИСТОГО ПОХОДЖЕННЯ).....	32
Н. С. ПОДОЛЯКА ВИДАВНИЧА СПРАВА ХАРКОВА КІНЦЯ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТ. У ДОКУМЕНТАХ.....	39
В. О. МАГАСЬ УЧИТЕЛЬСЬКІ СОЮЗИ В УКРАЇНІ В 1905 Р.: ПРОГРАМНІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА ВЗАЄМОДІЯ З ВЛАДОЮ.....	49
В. А. РУСАВСЬКА ГОСТИННИЙ СВІТ САДИБНОЇ КУЛЬТУРИ ХІХ СТ.	57
О. Ю. БІРЬОВА ВІД БАРОКО ДО АМПИРУ: ІНТЕР'ЄР САДИБНИХ БУДИНКІВ СЛОБОЖАНЩИНИ.....	66
С. Г. КОЧАРЯН ПРЕДСТАВНИКИ ВІРМЕНСЬКОЇ ГРОМАДИ ХАРКОВА В ОБРАЗОТВОРЧОМУ МИСТЕЦТВІ НАПРИКІНЦІ ХХ — НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.	73
А. Ю. МАРШАЛА ОСОБЛИВОСТІ ПЛАНУВАННЯ ТА ЗАБУДОВИ МІСТ І СЛОБІД, ЩО ВВІЙШЛИ ДО СКЛАДУ СЛОБІДСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ПОСЕЛЕННЯ КАВАЛЕРІЇ.....	79

Розділ 2. Соціальні комунікації

Л. Я. ФІЛІПОВА ВЕБОМЕТРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ НАУКИ ТА ВЕБ-САЙТ ЯК ЗАСІБ ЇЇ РЕПРЕЗЕНТУВАННЯ В ІНТЕРНЕТ-ПРОСТОРІ.....	90
В. Ю. СТЕПАНОВ КРЕАТИВНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ ЯК СКЛАДОВА ІННОВАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	100
Ю. В. ПАЛИВОДА ДОСЯГНЕННЯ ПОРОЗУМІННЯ ТА СТАБІЛІЗАЦІЯ КОМУНІКАЦІЙНОГО СЕРЕДОВИЩА В ДІЯЛЬНОСТІ АВТОРА Й РЕДАКТОРА.....	106
Н. В. ВАРЕХ ЕТНОКУЛЬТУРНІ МЕДІАСТЕРЕОТИПИ УКРАЇНИ В БРИТАНСЬКІЙ ПРЕСІ.....	113
О. М. БРУЙ СТРАТЕГІЧНЕ УПРАВЛІННЯ ПРОЦЕСНО-ОРІЄНТОВАНОЮ БІБЛІОТЕКОЮ.....	122
М. А. НИЗОВИЙ УКРАЇНСЬКА КНИЖКА В ДІЯЛЬНОСТІ КИЇВСЬКОЇ ДОРЕВОЛЮЦІЙНОЇ «ПРОСВІТИ».....	129
Т. Д. БУЛАХ ІНТЕРАКТИВНІ МЕТОДИ НАВЧАННЯ В КУРСІ «ПСИХОЛОГІЯ ПРОДАЖУ В КНИЖКОВІЙ ГАЛУЗІ».....	138

Ю. М. СПАСЬОНОВА ДОКУМЕНТНІ РЕСУРСИ АРХІВПОЛТАВСЬКОГО РЕГІОНУ: ТИПОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ.....	147
I. O. КОХАНОВА ОСОБЛИВОСТІ ПІДГОТОВКИ ОГЛЯДОВИХ ДОКУМЕНТІВ.....	155
C. B. СИЩЕНКО НАВЧАЛЬНІ ВИДАННЯ В СУЧАСНОМУ БІБЛІОТЕЧНО-ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ	161
I. П. КОВАЛЕНКО ТЕЛЕЖУРНАЛІСТИКА ЯК СПЕЦИФІЧНИЙ ВИД СОЦІАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ.....	167
A. O. ШКЛЯР КООРДИНАЦІЯ ТА КООПЕРАЦІЯ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ У ВИСВІТЛЕННІ ДІЯЛЬНОСТІ БІЗНЕСУ.....	173
A. M. ШУТЯК АМЕРИКАНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА ЖУРНАЛІСТИКА: ОСНОВИ ПРОФЕСІЙНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ.....	180
H. M. ГРИЦЮТА ПОРІВНЯЛЬНА РЕКЛАМА — ЕТИЧНО НЕКОРЕКТНА ТЕХНОЛОГІЯ КОНКУРЕНТНОГО СЕРЕДОВИЩА.....	185
A. B. ПЕЧЕНА МІСЦЕ БІБЛІОТЕКИ В СИСТЕМІ МАСОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ.....	196
B. A. МАРКОВА ЕВОЛЮЦІЯ НАУКОВИХ ПОГЛЯДІВ НА КНИЖКОВУ КОМУНІКАЦІЮ В ДИСЦИПЛІНАХ ДОКУМЕНТНО-КОМУНІКАТИВНОГО ЦИКЛУ.....	205
B. B. КАЇДІ КОМПЛЕКТУВАННЯ ФОНДІВ БІБЛІОТЕК ВНЗ УКРАЇНИ ЕЛЕКТРОННИМИ ВИДАННЯМИ.....	214
C. O. ШЕМАЄВ ФОРМИ ВЗАЄМОДІЇ БІБЛІОТЕК, МУЗЕЇВ, АРХІВІВ У СУЧАСНОМУ ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРІ.....	222
O. M. КОБЕДЄВ, B. B. ПОБІЖЕНКО ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНА СИСТЕМА ЯК ІНСТРУМЕНТ ОПТИМІЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ БІБЛІОТЕК ВНЗ.....	231

Розділ 3. Педагогіка

A. B. ТАДАЄВА КІБЕРСОЦІАЛІЗАЦІЯ ЯК СКЛАДОВА СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА.....	242
M. O. БІЛЬДІНА СТРУКТУРА ТА ЗМІСТ ПОНЯТТЯ КУЛЬТУРИ ПОВЕДІНКИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ.....	249
O. C. ЧАСТНИК УНІВЕРСИТЕТСЬКА АВТОНОМІЯ: ПРАВА І ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ.....	257
M. B. КОСТАНДА, Є. Б. ЩЕРБИНА РОЛЬ СИНЕРГЕТИЧНИХ ВПЛИВІВ У НАУКОВО-ДОСЛІДНИЦЬКІЙ РОБОТІ СТУДЕНТІВ.....	265
H. B. САЄНКО ПРО ДОСВІД І ЗАВДАННЯ ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ.....	269

Г. С. БОБРИЦЬКА	
НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МАТЕМАТИЧНИХ ДИСЦИПЛІН У ХАРКІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.	278
О. М. АБРАМОВ	
ПРО КОНЦЕПЦІЮ МОБІЛЬНОГО НАВЧАННЯ (M-LEARNING) ТА ЇЇ ПІДТРИМКУ СУЧАСНИМИ ТЕХНІЧНИМИ І ДИДАКТИЧНИМИ ЗАСОБАМИ.....	285
НАШІ АВТОРИ.....	294

Наукове видання

Вісник
Харківської державної
академії культури
Збірник наукових праць

За загальною редакцією В. М. Шейка
Засновано в 1999 р.

Випуск 42

Редактори:
Л. Ф. Торбовська
А. Г. Лисенко
А. А. Троян
О. О. Яіцький

Комп'ютерна верстка
І. Г. Колесник

Підписано до друку 03.01.2014. Формат 60x84/16.
Гарнітура «Mysl». Папір для мн.ап. Друк ризограф.
Ум. друк. арк. 17,5. Обл.-вид. арк. 17,6.
Наклад 500 пр. Зам. №

ХДАК, 61057, м. Харків, Бурсацький узвіз, 4
Надруковано в лаб. множ. техніки ХДАК